

На основі опублікованих матеріалів та архівних джерел висвітлюються актуальні питання історії України, всесвітньої історії, етнології та історіографії.

Для науковців, викладачів, аспірантів і студентів.

На основе опубликованных материалов и архивных источников освещаются актуальные вопросы истории Украины, всемирной истории, этнологии и историографии.

Для научных работников, преподавателей, аспирантов и студентов.

On the basis of publications and archives a number of principal issues of the history of Ukraine, world history, ethnical studies and historiography are examined.

For scientists, professors, graduate students and students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	В.Ф. Колесник, д-р іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	Б.М. Гончар, д-р іст. наук, проф.; Г.Д. Казьмирчук, д-р іст. наук, проф.; В.П. Капелюшний, д-р іст. наук, проф.; О.Ю. Комаренко, канд. іст. наук, доц. (відп. секр.); А.П. Коцур, д-р іст. наук, проф.; В.М. Литвин, д-р іст. наук, проф., акад. НАН України; В.М. Мордвінцев, д-р іст. наук, проф.; А.Г. Слюсаренко, д-р іст. наук, проф., акад. НАПН України; В.В. Ставнюк, д-р іст. наук, проф.; Р.В. Терпиловський, д-р іст. наук, проф.; М.Г. Щербак, д-р іст. наук, проф.; В.І. Яровий, д-р іст. наук, проф.
Адреса редколегії	01033, Київ-33, вул. Володимирська, 60, історичний факультет ☎ (38044) 234 10 57
Затверджено	Вченою радою історичного факультету 17.10.13 (протокол № 2)
Атестовано	Вищою атестаційною комісією України. Постанова Президії ВАК України № 1-05/8 від 22.12.10
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію № 17218-5988 Р від 10.11.10
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, 6-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

ЗМІСТ

Антонюк О. Політика комуністичної влади щодо католицької церкви в Польщі (1947–1948)	5
Бевзюк Є. Пан ідеологія в політиці Російської імперії напередодні революції 1848 року	8
Волкова О. Дореволюційна українська історіографія польського суспільного руху кінця XVIII – першої чверті XIX ст. Правобережної України.....	13
Гордійчук Ю. Вплив фінансової кризи в євроні на американсько-європейські відносини в період першого президентства Б. Обама	15
Діденко В. Особливості викладання культурної антропології в американських університетах та працевлаштування випускників антропологічних факультетів в США в кінці XX – на початку XXI ст.	20
Казьмирчук Г., Казьмирчук М. Актуальні питання історіографії Кирило-Мефодіївського братства наприкінці 90-х років XX ст.	22
Калакура Я. Наукова школа архівістів та археографів Університету Св. Володимира	25
Колесник В., Чеберяко О. Джерела дослідження організаційно-правових та соціально-економічних основ функціонування бюджетної системи Української СРР у 1920-ті роки.....	30
Кужільна О. Ідея української державності в процесі створення Товариства "Музей визвольної боротьби України"	36
Кузіна Н., Аль-Анні А. Становлення першотравневого свята на українських землях.....	39
Мінгазутдінова Г. Центральна Азія в британських та американських геополітичних концепціях XX століття.....	41
Ніколаєва Н. Життєвий шлях викладача Київського державного університету Калачевської Наталії Володимирівни.....	44
Охріменко О. Часові структури у ментальності англійського бюргерства XI-XIII ст.	48
Папенко Н., Лихачова О. Австрійсько-українські відносини: історичний вимір.....	51
Шваб А. Міжнародно-правове врегулювання еміграції з Польщі до європейських країн у міжвоєнний період	55

СОДЕРЖАНИЕ

Антонюк А. Политика коммунистической власти по отношению к католической церкви в Польше (1947–1948)	5
Бевзюк Е. Пан идеология в политике Российской империи накануне революции 1848 года.....	8
Волкова О. Дореволюционная украинская историография польского общественного движения конца XVIII – первой четверти XIX в. Правобережной Украины	13
Гордийчук Ю. Влияние финансового кризиса в еврозоне на американо-европейские отношения в период первого президентства Б. Обамы	15
Диденко В. Особенности преподавания культурной антропологии в американских университетах и трудоустройство выпускников антропологических факультетов в США в конце XX – начале XXI века	20
Казьмирчук Г., Казьмирчук М. Актуальные вопросы историографии Кирилло-Мефодиевского братства в конце 90-х годов XX ст.	22
Калакура Я. Научная школа архивистов и археографов Университета Св. Владимира	25
Колесник В., Чеберяко О. Источники исследования организационно-правовых и социально-экономических основ функционирования бюджетной системы Украинской ССР в 1920-е годы.....	30
Кужильна О. Идея украинской государственности в процессе формирования Общества "Музей освободительной борьбы Украины"	36
Кузина Н., Аль-Анни А. Становление Первомайского праздника на украинских землях	39
Мингазутдинова Г. Центральная Азия в британских и американских геополитических концепциях XX века	41
Николаева Н. Жизненный путь преподавателя Киевского государственного университета Калачевской Наталии Владимировны	44
Охрименко А. Временные структуры в ментальности английского бюргерства XI-XIII вв.	48
Папенко Н., Лихачева О. Австрийско-украинские отношения: исторический обзор	51
Шваб А. Международно-правовое регулирование эмиграции из Польши в европейские страны в межвоенный период	55

CONTENTS

Antonyuk O. The Policy of the Communist Power Relating Catholic Church in Poland (1947–1948).....	5
Bevzyuk E. Pan ideology in the policy of Russian empire prior the revolution of 1848	8
Volkova O. Pre-revolutionary Ukrainian historiography of polish social movement of the late XVIII – first quarter of XIX century the right-bank of Ukraine	13
Hordiychuk Yu. The impact of the financial crisis in the Eurozone on the U.S. – European relations during the first Presidency of B. Obama	15
Didenko V. Features of teaching cultural anthropology at American universities and the employment of graduates of anthropological faculties in the U.S. in the late XX-early XXI century	20
Kaz'myrchuk G., Kaz'myrchuk M. The topical issues of Cyril and Methodius Brotherhood's historiography at the end of 90 th of XX cen.	22
Kalakura Ya. Scientific school of archivists and archaeographers of the University of St. Vladimir	25
Kolesnyk V., Cheberyako O. Sources of research of the organizational-legal and socio-economik fundamentals of the budgetary system functioning of the Ukrainian SSR in 1920 th	30
Kuzhil'na O. The idea of Ukrainian statehood at process creating of the Organization "Museum of liberation struggle of Ukrainian"	36
Kuzina N., Al-Anni A. Formation of May day Holidays in Ukrainian lands	39
Mingazutdinova G. Central Asia in British and American Geopolitical Concepts of the XXth Century	41
Nikolaeva N. The life of Natalia V. Kalachevskaya – the Professor at Kiev State University	44
Okhrimenko O. Structures of time in the mentality of the English burghers during 11th-13th centuries	48
Papenko N., Lihachova O. Austrian-Ukrainian relations: a historical review	51
Shvab A. International legal regulation of the emigration from Poland to European countries in the pre-war period	55

ПОЛІТИКА КОМУНІСТИЧНОЇ ВЛАДИ ЩОДО КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В ПОЛЬЩІ (1947–1948)

У статті розглядаються основні державні заходи та досліджуються дії комуністів щодо католицької церкви в Польщі в 1947-1948 роках.

Ключові слова: католицька церква, комуністична влада, держава, секуляризація, релігія, політика, Папа Римський, духовництво, єпископат.

Нами розглядається період від виборів до Законодавчого сейму 19 січня 1947 р., після яких політичне кермо опинилося в руках комуністів, до створення Польської об'єднаної робітничої партії (ПОРП) у грудні 1948 р., що знаменувало собою відхід від ідеї "народної демократії" та початок встановлення сталінської моделі соціалізму в Польщі.

Відомо, що у період Другої світової війни католицька церква в Польщі зазнала величезних людських і матеріальних втрат. Із близько 12 тис. ксьондзів загинуло близько 20%, у тому числі 1863 єпархіальні ксьондзи, 6 єпископів, 63 семінаристи, багато монахів і монахинь. Результатом військових дій та німецької окупації було знищення 912 костелів [1, с. 179].

Першочерговим завданням для католицької церкви стала відбудова своєї матеріальної бази. Комуністична влада зробила значний внесок у вирішенні цього питання. Результатом була повернення церкви власності, яку конфіскували й пограбували німецькі окупанти [9, с. 558]. Крім того, церковні маєтки були вилучені зі списку земель, що підлягали націоналізації у зв'язку з проведенням земельної реформи.

Нове керівництво Польщі дозволило діяльність близько п'яти тисяч католицьких об'єднань і братств. Після одержання згоди від влади, церковна ієрархія активізувала свою видавничу діяльність. Так, у 1948 р. виходило вісім католицьких журналів загальним тиражем 338 тис. примірників [6, с. 189].

"Народна Польща" була однією з небагатьох європейських країн, де проводилося викладання релігії в початкових і середніх загальноосвітніх школах. Усі фінансові витрати на це навчання брала на себе держава. Влада дала згоду на функціонування факультетів теології у Варшавському й Ягеллонському університетах. Крім того, відновлювалася й розширювалася діяльність духовних семінарій, релігійних об'єднань і чернечьких орденів. Велика кількість дитячих ясел і садків, дитячих й опікунських домів і домів для пристарілих, інтернатів і шкіл знаходилися під опікою й управлінням духовництва.

Католицька церква змогла значно зміцнити свої позиції в державі та посилити свій вплив на польське суспільство. Костел регулярно проводив масові акції, що збирали десятки, а, інколи, навіть і сотні тисяч людей. Як повідомляли засоби масової інформації, кількість віруючих, які зібралися навколо Ясної Гори 15 серпня 1947 р. становила близько одного мільйона людей [6, с. 189].

Важливим фактором, який сприяв підвищенню впливу католицької церкви було перетворення країни на однорідну в релігійному відношенні. У порівнянні з довоєнним періодом, відсоток населення, що сповідував католицьку віру зріс з близько 65 до понад 90 [5, с. 7]. Це пояснюється, насамперед, тим, що після Другої світової війни в результаті великих міграційних процесів Польща перетворилася на мононаціональну державу, де національні меншини становили близько двох відсотків населення.

Також підвищенню авторитету католицької церкви сприяло розширення кордонів Польщі на заході та півночі. На т.зв. "возз'єднаних землях" було створено п'ять нових апостольських адміністрацій з центрами в Ополі, Вроцлаві, Гожові Великопольському, Гданську й Ольштині. Під час масового заселення цих земель католицька церква виконувала роль важливого стабілізуючого фактора в суспільстві. Вона проводила широкі акції громадської допомоги. Не дивно, що велика кількість переселенців шукали й обирали місцями свого постійного проживання саме ті, де були католицька церква та польський ксьондз.

Високий авторитет католицької церкви давав їй можливість активно впливати на суспільно-політичне й культурне життя. Ще напередодні виборів до Законодавчого сейму єпископат оголосив пастирського листа, що був зачитаний в усіх костелах країни. У ньому йшлося про громадський обов'язок участі у виборах. Однак, віруючих закликали, щоб вони голосували проти тих, "програми яких або методи правління є ворожими здоровому глузду, добру держави й народу, християнській моральності та християнському світопогляду". Польський єпископат заявляв: "Оскільки справи релігії пов'язані з політичними справами, ми не маємо наміру цей зв'язок послабити чи розірвати". Але разом з тим, далі в листі йшлося про те, що костел не буде брати участь у політичному житті, а єпископат і надалі буде зберігати своє незалежне становище. Фактично така позиція єпископату означала втручання в політичні справи країни.

Католицька церква не бажала стояти осторонь суспільно-політичних процесів, що відбувалися в країні. Коли в другій половині 1948 р. відбулася зміна в сільськогосподарській політиці держави і Польська робітничка партія (ПРП) взяла курс на проведення колективізації, церковна ієрархія рішуче виступила проти створення промислових кооперативів. Досить часто під час проведення церковних заходів лунали промови духовництва, що не тільки критикували урядову політику, а й закликали до її бойкотування.

У свою чергу, влада прагнула всіляко зменшити вплив церкви на суспільство та обмежити її участь у суспільно-політичному й культурному житті.

Офіційно комуністи не виступали проти релігії та не закликали до боротьби з нею. Навпаки, як ми вже зазначали, влада демонструвала прихильне ставлення до церкви. Основні державно-партійні документи проголошували свободу сумління та віросповідання. Так, Законодавчий сейм у декларації від 22 січня 1947 р. урочисто проголошував, що в своїй конституційній діяльності буде продовжувати реалізацію основних громадянських прав і свобод, таких як "рівність перед законом незалежно від національності, раси, релігії, статі, походження, посади чи освіти", а також "свобода сумління та свобода віросповідання" [4, с. 148].

Прем'єр Ю. Циранкевич у своєму виступі в сеймі 28 листопада 1947 р. стверджував: "Твердо стоячи на ґрунті свободи віросповідання та свободи сумління ми

будемо й надалі, як і до цього часу, з великою пошаною ставитись до почуттів і, освячених традиціями, звичаїв віруючих католиків і до їх релігійних потреб. Подібно як і до прихильників інших релігій, ми будемо надалі поважати в межах, що зобов'язують закони католицької церкви, гарантуючи йому повну свободу релігійного культу та оточуючи його належною опікою" [8, s. 5-6].

Комуністи не скасували кримінальний кодекс від 11 липня 1932 р., в якому окремий розділ був присвячений злочинам проти релігійних почуттів. Так, стаття 172 передбачала позбавлення волі до п'яти років для тих, хто публічно ганьбить Бога. Діючий закон також передбачав ув'язнення строком до трьох років для тих, хто публічно ображає чи висміює визнану законом конфесію, її догмати або обряди (стаття 173). Арешту до двох років підлягали ті, хто злословить і заважає виконанню релігійних актів (стаття 174) [7].

Після виборів до Законодавчого сейму 19 січня 1947 р. відносини "держава – костел" помітно загострюються. Хоча й церква не виступила відкрито проти фальсифікації виборів, однак вже 14 березня єпископат передав новому прем'єрові Ю. Циранкевичу документ під назвою "Католицькі конституційні вимоги". У ньому йшлося про те, що Польща мала бути правовою державою, поважати свободу та людську гідність, забезпечити право на приватну власність. Єпископат також звертав увагу на необхідність приборкання свавілля, зловживання влади, перевищення повноважень поліційних і партійних інстанцій. "Католицький костел, – наголошував документ, – який походить не з держави, а прямо з Бога, є самостійним, незалежним від держави й керується власним законом" [11, s. 80].

Вимоги єпископату викликали негативну реакцію влади, яка добре розуміла можливі наслідки для себе у випадку пасивних дій. На думку партійного керівництва, необхідно було якнайшвидше вжити рішучих заходів щодо католицької церкви, яка була однією з головних політичних опонентів у країні.

Позицію комуністів озвучив генеральний секретар ЦК ПРП В. Гомулка на квітневому (1947 р.) пленумі ЦК, де признався, що після виборів до Законодавчого сейму в Польщі склалася нова політична ситуація і відкрився новий етап на шляху розвитку суспільно-політичних відносин. Суть цього етапу, на його думку, полягала в зміні тактики і методів боротьби за владу, що проводив "табір польської реакції". "Оскільки реакція після отриманої поразки не склала руки, а перебудовує свої зменшені лави до нової боротьби, тому також і наша партія прагне...розбити й повністю знищити реакційного ворога", – заявив В. Гомулка [3, s. 206-207].

У своєму виступі генеральний секретар ЦК ПРП чітко перераховував т.зв. "реакційні верстви населення", які, на його думку, становили поважний відсоток – понад 15% усього населення країни. До них належали банкіри, приватні підприємці, власники підприємств і багаті селяни. В окрему категорію "реакційних верств", разом із більшістю інтелігенції, лідер комуністів виділив більшість кліру на чолі з церковною ієрархією. "Ця категорія, – підкреслив В. Гомулка, – незважаючи на її малу чисельність, становить дуже поважну силу реакції, тому що є широким розсадником її ідеології" [3, s. 207].

Цінним джерелом для з'ясування політики комуністичної влади щодо католицької церкви в Польщі є протоколи засідань політбюро ЦК ПРП за 1947-1948 рр. [10]. За нашими підрахунками, протягом досліджуваного періоду на чотирьох засіданнях безпосередньо обговорювалися та приймалися конкретні рішення з церковних питань. Протоколи засідань політбюро свідчать

про те, як влада реагувала на прояви активності з боку польського єпископату та Ватикану.

Негативну реакцію комуністичного керівництва і подальше загострення відносин "держава – церква" викликав лист польських єпископів, оголошений на пленарній конференції єпископату та прочитаний у костелах 28 вересня 1947 р. Цей лист закликав до бойкоту преси антирелігійного змісту, нарікав на цензуру, критикував порушення владою релігійного характеру свят і обмеження релігійних свобод. У своєму зверненні до віруючих єпископи заявляли: "Підвищуємо свій застережливий голос проти зростаючої зухвалості блюзнівів, які ще більш настирливо роблять предметом жарту, забави, іграшки все те, що нам дорого, що пов'язане з ім'ям Бога, Христа, Пресвятої Матері, Святого Костелу. У періодичних виданнях висміюються релігійні обряди, християнські звичаї та нрави" [12, s. 98].

Комуністи не забарилися з відповіддю. Вже 1 жовтня 1947 р. лист єпископату став темою обговорення на засіданні політбюро ЦК ПРП. Партійне керівництво розцінило заяву єпископів до віруючих, як прояв наступу католицької церкви проти влади та прийняла наступне рішення:

"У зв'язку з відозвою єпископату та наступом кліру в країні обговорена низка засобів боротьби:

а) у всій країні органи безпеки за участі війтів (і, можливо, старостів) прослуховують приходських священників відносно пунктів, висунутих у відозві єпископів;

б) загострення цензури католицької преси та відсікання їх від нелегальних джерел паперу;

в) обмежити кількість богослужінь, що транслюються по радіо та різних богослужінь з приводу урочистостей;

г) ухвалено доручення секретаріату, щоб при співучасті партійної мережі, виявити в міністерствах й органах самоврядування кошти, які йдуть на церковні установи" [10, s. 116].

Наступне обговорення "справ костелу" відбулося 12 листопада 1947 р., під час якого члени політбюро вирішили у відносинах з єпископатом використати переговорний процес. Було ухвалено делегувати В. Вольського до вступних розмов, а Я. Берману доручено опрацювати платформу для переговорів з представниками єпископату. У протоколі також зазначено: "Справа костелу дозріла до принципового вирішення й потребує серйозної розробки". Також ухвалено рішення про "необхідність загартування партійних організацій на акцію костела й ідеологічну та політичну підготовку партії і СБМ (Союзу боротьби молодих – Авт.) до протистояння наступу костела" [10, s. 131].

Великий резонанс у Польщі викликав лист Папи Римського Пія XII до німецьких єпископів від 1 березня 1948 р., що порушив питання німецьких переселенців із західних земель Польщі, підкреслюючи несправедливість вигнання 12 млн людей. Насправді, ця цифра була значно меншою (близько 6 млн людей). Звернення Папи Римського фактично сприймалось як невизнання нових післявоєнних кордонів Польщі, що, зрозуміло, викликало негативну реакцію більшості населення.

Цей лист не пройшов поза увагою партійного керівництва, яке вирішило організувати широкомасштабну пропагандистську компанію проти Ватикану. У протоколі засідання політбюро ЦК ПРП № 16 від 6 травня 1948 р. "ухвалено розвинути широку акцію проти становища папи в німецькому питанні та справі наших західних кордонів". До цієї акції передбачалося залучити всі молодіжні й католицькі організації. Було прийнято рішення про видання окремої брошури з листом Папи разом з коментарями, яку необхідно було розіслати ксьондзам і католицьким діячам [10, s. 205-206].

Виконуючи рішення політбюро ЦК ПРП, організована була широкомасштабна пропагандистська компанія проти Ватикану й польського єпископату. У багатьох установах і підприємствах проходили мітинги та збори в підтримку західних кордонів Польщі. У великій кількості поширювалася комуністична пропагандистська література із звинуваченнями на адресу не тільки Пія XII, але й духівництва, яке його підтримувало. Це було вперше в історії відносин "держава – костел".

Ще одна резолюція стосовно церковного питання була схвалена на засіданні політбюро ЦК ПРП 4 червня 1948 р., на якому розглядалася "справа військових капеланів". З 1926 р. у Польщі діяло законоположення про підпорядкування військових капеланів командуванню Війська Польського. Однак, Ватикан скасував його та з 1 червня 1948 р. військові капелани стали підпорядковані безпосередньо польському єпископату. Така зміна давала можливість єпископату призначати військових священників без узгодження з командуванням Війська Польського. Виходячи з цього, члени політбюро констатували, що клір буде в такий спосіб намагатися впроваджувати "реакційні елементи" та військова влада не погодиться на провадження нових, не узгоджених капеланів. Також було вирішено ретельно стежити за діяльністю тих, яких єпископат все ж таки зможе впровадити. Одночасно політбюро визначило й напрямки боротьби з католицькою церквою. "У зв'язку з "грізним наступом кліру, – зазначалося в протоколі, – завдання усунення найбільш реакційних учителів релігії в школах...". Зазначалося необхідність фінансового тиску на церкву, обмеження її права власності на "возз'єднаних землях", обкладення податками, введення ліміту на папір для релігійних видань й обмеження діяльності монастирів [10, s. 220-221].

І, дійсно, з початком нового 1948/1949 навчального року велика кількість учителів отримала заборону на викладання релігії в школах. Почали масово закриватися церковні школи або переводитися до розряду звичайних шкіл. Влада розпочала створювати мережу шкіл Товариства друзів дітей (ТДД), де вже не навчали релігії.

Відношення влади до католицької церкви, на нашу думку, у повній мірі розкриває важливий документ під назвою "Зауваження в справі римсько-католицької церкви в Польщі" [2, к. 83-85]. Цей секретний партійний документ не датований, але, цілком імовірно, що він був підготовлений у 1947 р. Він містить не тільки теоретичний аналіз становища церкви в Польщі, але й практичні заходи боротьби з нею. "Зауваження" складаються з трьох основних частин. Розглянемо їх.

Частина перша присвячена аналізу ситуації, в якій опинилася католицька церква після Другої світової війни. Особливі уваги приділено ролі церкви в Польщі. Зокрема, зазначено, що костел є дуже впливовою могутньою структурою в країні. Він гальмує проведення суспільно-політичних перетворень і безустанно впливає на маси населення, будучи носієм реакційної ідеології. Цей вплив церква здійснює двома шляхами: а) безпосередньо, тобто за допомогою детально відпрацьованих засобів впливу; б) посередньо – шляхом поширення культурно-релігійної літератури.

Наголошувалося також на тому, що католицька церква в свідомості населення, перш за все, гуманістичної інтелігенції, є bastionом польської традиції та культури, найбільшим виразником польської нації. Костел є традиційним символом патріотизму. Але у той же час він є джерелом ідеологічної, світоглядної опозиції. Костел є структурою з власною матеріальною базою та самостійною політикою. Як такий, він становить державу в державі, постійним вогнищем вічно живої та загрозли-

вої політичної опозиції. Як такий, він є надією та союзником міжнародної капіталістичної реакції. У зв'язку з цим, "Народна Польща" повинна активно діяти в напрямку послаблення сили костелу [2, к. 83].

У другій частині були чітко сформульовані основні напрямки боротьби з католицькою церквою, а саме:

1. Відколювання патріотичної гуманістичної інтелігенції від костелу...

2. Секуляризація широких народних мас.

3. Скорочення безпосереднього впливу костелу шляхом великої ревізії культурних творів.

4. Ліквідація суспільної бази костелу – дрібної буржуазії, шляхом переходу її з табору ідеологічної опозиції... на платформу економічних суперечностей [2, к. 83].

І, нарешті, третя частина, найбільша за обсягом, визначала практичне розв'язання вищезазначених напрямків боротьби з католицьким костелом. Перш за все, йшлося про дальше продовження існуючої політики взаємного "обминання" держави та костелу. Корисними наслідками цієї політики мало бути те, що ПРП не вплутується в непопулярну формальну боротьбу та відтісняє костел від його економічної бази. [2, к. 84].

Завдання розколу в середовищі гуманістичної інтелігенції та відокремлення ідей патріотизму від католицизму шляхом дискредитації костелу мала виконати автономна група інтелігенції з журналом, яка не зв'язана з офіційними органами. Для виконання цього завдання була підібрана кандидатура колишнього лідера націоналістично-радикального руху "Фаланга" Б. Пясецького. Після перебування в НКВС він змінив свої антирадянські погляди та на чолі групи католиків виступив з ініціативою підтримки й співпраці з комуністичною владою. Уряд дав згоду на видання тижневика "Сьогодні та завтра" ("Dziś i Jutro") [4, s. 81]. Навколо нього об'єдналася група католицьких публіцистів, які декларували бажання співпраці з урядом і союз з СРСР. З 1947 р. вони діяли в об'єднанні "ПАКС" і під керівництвом Б. Пясецького продовжували виконувати диверсійну роль проти церковної ієрархії. Однак, вплив групи Б. Пясецького на настрої в країні був не дуже вагомий.

Як вже зазначалось, одним з напрямків боротьби влади з католицькою церквою була секуляризація широких народних мас. Комуністи вважали, що цей процес полягав у послідовному здійсненню принципу: "Костел – всюди, отже, костел – ніде". Йшлося про недопущення, за будь яку ціну, утворення політичної католицької партії, підлеглої церковній ієрархії. Також передбачалося залучення широких народних мас до великих масових заходів – свято гір, лісу, моря, матери, дитини тощо [2, к. 85].

Отже, як видно з документу, керівництво ПРП дуже добре розуміло й роль, яку в польському суспільстві виконувала церква, а також мала чіткий план боротьби з нею.

У реалізації завдань боротьби з католицькою церквою брали участь різні державні структури. Однак, вирішальна роль відводилася саме органам безпеки, що перебували від виключним контролем ПРП. Спеціальний V департамент Міністерства публічної безпеки (МПБ) займався справами костелу. Діяльність духівництва також знаходилася в полі зору функціонерів Головного управління військової інформації (ГУВІ). Ще в жовтні 1945 р. начальник ГУВІ видав наказ про "розробку" капеланів і ксьондзів, які діяли поблизу військових частин [5, s. 13-14].

13-15 жовтня 1947 р. у МПБ відбулася перша загальна нарада керівного складу, на якій обговорювалися питання обмеження впливів костелу. Зокрема, відкриваючи нараду, міністр публічної безпеки С. Радкевич визнав костел за "найбільш організованого та сильного ворога, з яким треба буде якнайшвидше помірятися

силами". Крім того, міністр підкреслив необхідність якнайшвидшої систематичної та всесторонньої "розробки" католицької церкви, а також утворення численної агентурної мережі. Виконуючи директиву керівництва, активізується діяльність спеціальних агентів. Так, наприкінці 40-х років близько двох тисяч оперативних працівників МПБ мали контакти з понад чотирма тисячами інформаторів [5, s. 13-14].

Результатом діяльності спецслужб були енергійні репресивні заходи. Помітно збільшувалася кількість арештів ксьондзів, звинувачених за співробітництво з антикомуністичним підпіллям. Якщо в середині 1947 р. у в'язницях перебувало 60 священнослужителів, то вже у вересні 1948 р. їх кількість перевищувала 400 [12, s. 99].

Поряд із репресіями влада помітно посилювала пропагандистські атаки проти костельної ієрархії та духівництва. На їх адресу лунали погрози як на сторінках преси, так і в офіційних виступах керівництва країни. У своєму виступі в сеймі 28 листопада 1947 р. глава уряду Ю. Циранкевич ствердив, що уряд буде й надалі додержувати права католицької церкви, але не допустить до використання релігійних почуттів віруючих для досягнення політичних цілей. Прем'єр висловив надію, що переважна більшість духівництва та віруючих не дадуть себе втягнути до політичних забав. Усілякі спроби затримки й порушення політичної консолідації в Польщі не можуть розраховувати на пасивність уряду та приречені на невдачу [6, s. 363].

Ще більш різкою була промова Ю. Циранкевича в сеймі 14 січня 1948 р., в якій він зазначив: "Уряд не до-

пустить ні агресивної позиції окремих представників кліру, а саме, церковної ієрархії, ні спроб втручання у державні справи, у справи світського публічного життя. Уряд не допустить до здійснення релігійними об'єднаннями цілей, далеких від релігії, до політичної боротьби проти народної влади, проти встановленого правового порядку в державі" [8, s. 6].

Таким чином, на шляху монополізації влади комуністами католицька церква залишалася потужною опозиційною силою в країні. Партійно-державне керівництво намагалося всіляко обмежити вплив церкви та позбавити її тієї ролі, яку вона виконувала в суспільстві. У відносинах "державна – костел" відбулися докорінні зміни, коли влада розпочала активний наступ на католицьку церкву.

Список використаних джерел:

1. Adamczuk L. Kościół katolicki w Polsce 1918-1990. – Warszawa, 1992.
2. Uwagi w sprawie Kościoła Rzym.-Kat. w Polsce // Archiwum Akt Nowych, KC PPR, 295/VII-210.
3. Archiwum ruchu robotniczego. – T. VII. – Warszawa, 1982.
4. Czubiński A. Dzieje najnowsze Polski. – Warszawa, 1992.
5. Dudek A. Państwo i Kościół w Polsce 1945-1970. – Kraków, 1995.
6. Kersten K. Narodziny systemu władzy 1943-1948. – Poznań, 1990.
7. Kodeks karny z 11 lipca 1932 r. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.naszarp.fora.pl/prawo/11/kodeks-karny-1932-r,9.html>
8. Polska Ludowa a Kościół katolicki. Fakty i dokumenty. – Warszawa, 1950.
9. Polska Partia Robotnicza. Dokumenty programowe 1942-1948. – Warszawa, 1984.
10. Protokoły posiedzeń Biura Politycznego KC PPR 1947-1948. – Warszawa, 2002.
11. Raina R. Kościół w PRL. Dokumenty. – T. I. – Poznań, 1994.
12. Wielka historia Polski. – T. 10. – Kraków, 2001.

Надійшла до редколегії 26.08.13

А. Антонюк, канд. ист. наук, доц.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ПОЛИТИКА КОМУНИСТИЧЕСКОЙ ВЛАСТИ ПО ОТНОШЕНИЮ К КАТОЛИЧЕСКОЙ ЦЕРКВИ В ПОЛЬШЕ (1947–1948)

В статье рассматриваются основные государственные мероприятия и исследуются действия коммунистов по отношению к католической церкви в Польше в 1947-1948 годах.

Ключевые слова: католическая церковь, коммунистическая власть, государство, секуляризация, религия, политика, Папа Римский, духовенство, епископат.

O. Antonyuk, Ph.D in History, Associate Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

THE POLICY OF THE COMMUNIST POWER RELATING CATHOLIC CHURCH IN POLAND (1947–1948)

The article is devoted to the main government measures and investigates the actions of the communists relating Catholic Church in Poland (1947–1948).

Key words: catholic church, communist power, state, secularization, religion, policy, Rome Pope, clergy, episcopate.

УДК 94:32:061.23 "1848"

Є. Бевзюк, канд. іст. наук, доц.
Ужгородський національний університет, Ужгород

ПАН ІДЕОЛОГІЯ В ПОЛІТИЦІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПЕРЕДОДНІ РЕВОЛЮЦІЇ 1848 РОКУ

Напередодні революції 1848 року західне слов'янство було втягнуте у процес модернізації національної ідеології. Але на тлі процесу самовизначення великих за чисельністю етнічних одиниць слов'янський духовний ренесанс відрізнявся етнорегіональною специфікою та став об'єктом політичної уваги для урядів великих імперій – Австрійської та Російської. Для Росії ідея загальної слов'янської етнічної спільності, панславистичної ідеології носила не тільки науковий характер, але була також стала фактором геополітичного інтересу.

Ключові слова: нація, національна культура, ідеологія, товариство, імперія, панславизм.

Головною подією XIX століття, яка зумовила піднесення культурно-національного руху слов'ян, була європейська революція 1848-1849 рр. Це був кульмінаційний сплеск суспільно-політичних і соціально-економічних змін, провісник глибокої перебудови колишньої феодально-станової системи суспільства та стратифікації його за принципами капіталізму, розгор-

тання процесу становлення європейських націй та Новоевропейської цивілізації і формування консолідованих національно-державних утворень. З цього часу прискорився і процес практичного об'єднання етносів в рамках цілісної національної держави. Для відносно чисельного слов'янського народонаселення події першої половини XIX ст., безумовно, стали поштовхом до

розуміння необхідності формувати ідею усамостійнення в рамках іноетнічної культури.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з першої половини XIX ст. до початку революції 1848-1849 рр. У цей час відбувається становлення національних ідеологій, формуються "пан ідеї" щодо можливості політичної інтеграції слов'ян. Ідеї культурного і літературного панславізму отримують подальший розвиток у політичному панславізмі.

Метою дослідження є вивчення генези розвитку панславістичної ідеології періоду формування національних ціннісних орієнтирів. Ця мета дозволяє сформулювати конкретні завдання даної роботи: розкрити специфіку розвитку панідеології в умовах геополітичної конкуренції на теренах Європи; дослідити ставлення до панславізму з боку імперської російської та австрійської влади.

Об'єктом нашого дослідження стала ідея панславізму, що існувала в політичній практиці Росії, Австрії та Пруссії у XIX ст. Предметом – конкретна практика поширення ідеології панславізму та ставлення до цього політичних еліт.

Методологічною основою для написання роботи стала сукупність загальнонаукових та історичних методів. Крім того, дослідження обраної теми неможливе без сучасного теоретично-методологічного підходу до розв'язання історичних проблем. Не відкидаючи певні позитиви формаційного підходу до вивчення історії, автор вважає більш раціональним застосування цивілізаційного підходу до наукового дослідження. Головні принципи цивілізаційної концепції історичного розвитку були сформульовані Н.Данилевським, А.Тойнбі та їх послідовниками. Застосування цивілізаційного методу дозволяє зрозуміти алгоритм становлення ціннісного національного орієнтира у середовищі західних слов'ян. Основним методом дослідження був порівняльно-історичний та системний аналіз джерел, що дозволило висвітлити сутність проблеми генезису та еволюції становлення загальнонаціональних ціннісних орієнтирів у західних слов'ян, розглянути ідеї політичної інтеграції як системи, що володіє внутрішньою структурою.

Історіографія проблеми. Протягом всього свого існування європейська славістика тісно взаємодіяла з романо-германською історичною наукою, з якої вона черпала матеріал для дискусій та полеміки. Тому національна слов'янська історіографія своїм розвитком в багатьох випадках зобов'язана німецькій славістичній школі. Остання тривалий час розвивалася в двох протилежних напрямках. До першого належали вчені, які своїми працями намагались довести, що німецька та слов'янська культура "протилежні один до одного, як сонце та тінь" [22, с.45]. У другому напрямі розвитку романо-германської славістичної історіографії панували просвітництво, гуманізм, романтизм та об'єктивність, де наукова істина домінувала над політичною кон'юнктурністю.

Проблема дослідження процесу становлення слов'янських національних ідеологій має свої сталі традиції. Дослідники розглядали процес культурної та політичної спорідненості у рамках "слов'янської проблеми відродження", виділяли мовну спорідненість у якості основного питання процесу слов'янського відродження. Під мовною та літературною проблемою розумілося духовне усвідомлення своєї ідентичності, бачення слов'ян у якості певної культурно-історичної спільноти, що володіє особливою формою духовної єдності і протиставляє себе іншим європейським спільнотам.

Новий етап дослідження слов'янської проблематики починається з 30-60 рр. XIX ст. Що було пов'язано з появою кафедр слов'янознавства. Особливе загострення уваги до проблем мови та літератури слов'ян їх спо-

відненості стало результатом зростаючого інтересу Російської імперії до європейської геополітики. Загалом російську славістику XIX ст. можна охарактеризувати як слов'янофільську. Оцінка мовного та літературного ренесансу ми знаходимо у працях А.Буділовича, О. Гільфердінга, спільній роботі О.Піпіна та В.Спасовича, яка містить основні факти з історії слов'янського національного відродження.

У радянській історіографії тема слов'янської спорідненості знайшла своє подальше наукове дослідження. Важливі кроки в осмисленні процесу розвитку національних ідеологій були зроблені вченими-славістами І.Удальцовим, В.Д'яковим, О.Мильниковим, В.Фрейдзоном. Радянські історики підійшли до розгляду проблеми, виходячи з методології формаційності суспільно-економічних процесів в історії. Починаючи з 70-80-х рр. XX ст., намітився відхід від марксистської методології, виникають нові підходи до вивчення слов'янської тематики. Найбільш активно у цій галузі працювали І.Чуркіна, І.Лециловська, Л.Лаптева, М. Досталь, І. Достян та інші.

Інтелектуальним проривом російської історико-славістичної школи в 90-ті роки у питанні висвітлення ключових пунктів етнорозвитку слов'янства можна вважати ґрунтовну науково-теоретичну дискусію щодо суті національного відродження у слов'янському світі, започатковану Т.Ісламовим, С.Фалькович з Інституту слов'янознавства і балканістики РАН. Вони вельми аргументовано зазначають, що старі підходи виключають із цього процесу поляків, росіян, українців та білорусів, тому не варто твердити про загальнослов'янський характер "національного відродження" у XIX ст. Проблема пошуку національної ідеології знайшла своє відображення у сучасній українській історіографії. Вивчення та популяризацію славістичної тематики продовжили такі славісти, як В.Чорний, Л.Зашкільняк, М.Кріль, М.Крикун.

Джерельна база дослідження. Фактично до цих пір вагомим залишається матеріал, що міститься в академічних за змістом збірниках: "Документи до історії слов'янознавства у Росії (1850-1912 рр.)" та "Слов'янський архів" під редакцією С.О.Нікітіна. В них опубліковано досить об'ємне листування російських славістів, які цікавилися історією та культурою, проявами національного руху [7;3]. Правда після ознайомлення з текстами цих видань та й змістом інших публікацій на теренах колишнього Радянського Союзу, у сучасній Росії формується стереотип, що провідні діячі слов'янського руху XIX ст. нічим іншим не займалися, як тільки окремі канючили гроші у російських правлячих та наукових кіл для особистих і національно-культурних потреб. Можна стверджувати, що таким дещо тенденційним підбором документального матеріалу і надалі утворюється ідея про Російську імперію XIX ст. як "заступницю" слов'янства та його єдину фінансову опору. Факти засвідчують, що чисельні звернення слов'янських лідерів до російських представників за фінансовою підтримкою не завжди знаходили відгук. Достатньо пригадати той факт, що навіть Я.А.Смолеру, лідеру найменш чисельного слов'янського етносу, під час другої поїздки в Росію не вдалося зібрати необхідні кошти для функціонування "Серболужицької матиці" [19].

Хоча необхідно зауважити, що слов'янська єдність як можлива наукова проблема, а звідси і ґносеологія реалій слов'янської багатовікової геополітики, потребує свого наповнення, яке було б вільним від етнічно-патріотичного еґоїзму та ідеологічної заангажованості. Певна джерельна база для розкриття теми сконцентрована у кількох архівних та наукових установах України. По-перше, у Центральному державному історичному

архіві України (ЦДІАУ) у Києві. У ньому зберігається велика кількість архівних матеріалів, які можуть не тільки відкрити невідомі сторінки слов'янського минулого, але й дозволяють певним чином пролити світло на політику європейських імперій XIX ст. щодо слов'ян. Особливу цінність для дослідників мають документи таких фондів ЦДІАК України, як "Канцелярія Києва", "Канцелярія Київського відділу цензури" та "Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора". У цих фондах зберігаються офіційні документи російських імперських державних установ, які формували політику імперії щодо слов'янства, зокрема, великий інтерес дослідника викликає документальна колекція з генерал-губернаторського фонду, яка стосується революційних подій 1848-1849 рр. в Європі та консолідації слов'янства.

Надзвичайну цінність мають зібрані у фонді звернення та заяви з'їздів і зборів зарубіжних слов'ян за 1848 р., які надсилалися також і до Російської імперії. Ці документи демонструють (будь-то заклик до слов'ян вислати уповноважених на Празький з'їзд чи звернення галицьких русинів-українців) багату спільноту за змістом і основними вимогами з петиціями різних слов'янських народів тогочасного періоду [20]. Це, з-поміж іншого, ще раз засвідчує, що національне пробудження слов'ян відбувалося не ізольовано, а в загальнослов'янському контексті.

Ціла низка неопрацьованих документів, надзвичайно важливих для славистики, знаходиться в "Інституті рукопису" Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. У фондах Інституту рукопису зберігаються ранні друковані видання, листування, щоденники, рукописні праці науковців і громадських діячів України, Росії та інших європейських держав. Окремі матеріали з фондів Інституту рукописів НБУ характеризують міжслов'янські взаємини напередодні революційних подій 1848-1849 років.

Напередодні революції 1848 року етнічне середовище західного слов'янства було включено у процес модернізації національної ідеології. Цей процес був загальноєвропейським явищем, але на тлі процесу самовизначення великих за чисельністю етнічних одиниць слов'янський духовний ренесанс відрізнявся етнорегіональною специфікою та став об'єктом політичної уваги урядів великих імперій – Австрійської та Російської. Для Росії, найбільшої слов'янської держави, ідея загальної слов'янської етнічної спільності, панславистичної ідеології носила не тільки науковий характер, але також була фактором геополітичного інтересу. Але Східна імперія досить обережно ставилася до ідеології панславізму.

Панславистичний вектор у зовнішній політиці Росії 30-х – 40-х років XIX ст. лише формувався і не мав, відповідно, серйозних підстав для практичного втілення. Микола I, його уряд були більше заклопотані збереженням існуючого європейського порядку у рамках Священного союзу. Але, виходячи із статусу слов'янської країни, російський уряд враховував наявні етнічні та національні настрої у політичному курсі Австрійської імперії та Пруського королівства. Російський уряд, не зважаючи на побоювання щодо можливого проникнення до імперії ліберальних ідей, намагався все ж таки контролювати актуалізувати слов'янську проблему. Прикладом можуть слугувати наукові відрядження російських дослідників М.Погодіна, П.Прейса, І. Срезневського, О.Бодянского, В.Григоровича, М.Іванішева, М.Касторського. До того ж, реальною зовнішньої політики Східної імперії була матеріальна підтримка таких духовних лідерів західного слов'янського руху, як Шафарик, Штур, Коллар, Смоляр. Іноді, в рамках консервативної

політики легітимізму, офіційний Петербург навпаки намагався максимально відхреститися від ідеології політичного всеслов'янства та затвердити свій суто імперській інтерес на теренах Європи. Так, у 1847 році міністр народної освіти Російської імперії Уваров у секретному циркулярі окреслює офіційні рамки ставлення імперського уряду до слов'янської проблеми: "Ми зобов'язані утвердити засади російського розуму, російської чесноти, російського почуття. Ось споконвічні народні витоки, і не слов'яно-російські, а суто російські" [17, с.350].

Не меш показово своє ставлення до всеслов'янських замислів як до ідеології політичної спільності висловлював Микола I. Так, імператор Микола Павлович на полях протоколу, що був йому наданий після допиту у III-му відділенні імперського чиновника, а с часом відомого лідера слов'янофільського руху І.С. Аксакова, особисто накреслив: "під виглядом співчуття до уявних утисків стосовно слов'янських племен приховується злочинна думка про повстання проти законної влади сусідніх і союзних держав і про загальне єднання, якого очікують не від доброї Божої волі, а від обурення, яке є згубним для Росії!" [1, с.348]. Таким чином, наявна зовнішньополітична практика ставлення офіційного Петербурга до проблеми слов'янського ренесансу і оформлення його ідеологічної основи у часі співпала з розгортанням у Австрії та Пруссії дискусії навколо загальнослов'янської ідеї та її панславистичної інтерпретації. Сама ж "панідея" з її різними інтерпретаційними відтінками у загальній ідеології національного слов'янського відродження у передреволюційні роки поступово зайняла провідне місце в ідеології народів, що стояли на шляху трансформації від етнічності до національної ідентичності.

Додатковим аргументом на користь утвердження панславізму у якості політичної течії стала активізація наукового інтересу до слов'янства як об'єкта наукових досліджень. Реакцією російського уряду на появу наукового славізму стали прояви не тільки моральної підтримки дослідників слов'янської тематики, але й організації субсидування слов'янських науковців та політичних діячів різних країн. Це логічно викликало занепокоєння з боку імперської влади Габсбургів та Гогенцоллернів перед можливістю "панславистської небезпеки".

Про зростання інтересу російського уряду до славистики свідчить дозвіл Миколи I від 20 січня 1836 року. Імператор дозволяв відрядити до Берлінського університету вихованців Головного педагогічного інституту: юридично-філософського факультету – М.Іванішева та історико-філологічного – М.Касторського. По закінченні відрядження Іванішев та Касторський надали міністрові народної освіти Росії С.Уварову інформацію про стан "богемських вчених та угорських сербів" [10]. Після знайомства з документом С.Уваров виступає перед імператором з ініціативою надати матеріальну підтримку духовним лідерам західнослов'янських національних рухів. Адресність та розміри матеріальної допомоги від російського уряду офіційно не розголошувалися. Але Уваров 6 грудня 1838 року у доповідній записці на ім'я імператора писав: "Для відправки певної грошової суми ... існує зручна нагода. Це мандрівка до слов'янських земель професора Московського університету Погодіна, який ... може доставити їм щедро надану Вашою Величністю допомогу... не привертати до цього особливої уваги Австрійського уряду" [10, л.21-22].

На нашу думку, матеріальна підтримка слов'янських контактів не була лише філантропічною акцією російського імператора. Вона містила як науковий, так і прихований політичний інтерес, що не могло не викликати стурбованості з боку австрійського уряду. Для цього у європейських урядів існували прямі підстави. До при-

кладу, під час другої подорожі відомого російського славіста професора Погодіна у слов'янські землі, він не тільки знайомиться з словацьким національним діячем Я.Колларом, а спостерігає та вивчає політичні настрої, що мали місце у слов'янському середовищі. Про це ми можемо дізнатися із звіту професора Погодіна до міністра Уварова. Славист доводить до відома міністра інформацію про існування у певному слов'янському середовищі бажання відокремитися від Австрійської імперії та утворити слов'янську федерацію на чолі з Росією [12, л. 28-46]. Погодін, не зважаючи на цілком зрозуміле для російського науковця бажання перебільшити наявні однакові настрої у західних слов'ян, у своєму листі подає таку тональність політичних поглядів: "... у слов'ян панує загальна думка, що Австрійська імперія повинна незабаром зникнути, і вони відокремляться від неї при першому сприятливому випадку. ... Тоді, говорять слов'яни, буде заснована слов'янська держава на чолі із Росією" [13, с.60]. Наведені зі звітів цитати дозволяють стверджувати, що Росія обережно проводила політичний моніторинг у середовищі західних слов'ян, а панслов'янська ідея у національній ідеології австрійських слов'ян була реально присутня, що спонукало проавстрійсько налаштовані сили протидіяти її поширенню.

Звіти професора Погодіна на адресу імперського міністра дозволяють стверджувати, що під час наукового відрядження відомий російський славист додатково виконував секретну політичну місію російського уряду, про яку офіційний Відень міг здогадуватись. Адже цілком не випадково, російський науковець Погодін пропонує уряду враховувати матеріальні потреби політичних лідерів слов'янського національного руху та надавати їм "двадцять п'ять тисяч рублів асигнаціями щорічної допомоги, що задовольнить їх потреби навіть з надлишком... Допомога зрозуміло має надаватися таємним чином" [12, л.46]. Доповідна записка Погодіна була передана міністром Уваровим імператору Миколі I. Імператор на ній власноруч написав: "Дуже цікаво, але потребує значної обережності. 2 тисячі сріблом можна видати" [10, л.3].

Пізніше, звітуючись про результати своєї діяльності після наступного наукового відрядження 1842 року, професор Погодін у дусі змісту ідеології "всеслов'янства" ще більш наполегливо рекомендує російському уряду матеріально підтримувати австрійських слов'ян та додає: "Я беруся доставляти їй навіть ще більш таємно, ніж англійці доставляють порох черкесам або пруссаки – заборонені книги полякам" [12, л.86]. Таким чином, до наукової складової відрядження поступово додався геополітичний інтерес Російської імперії, що у просторових і часових рамках збіглося з поширенням настроїв етнічної взаємності у західних слов'ян та, відповідно, сприяло поширенню панславистичної ідеології на теренах Австрійської імперії та Пруської монархії. Це у свою чергу в колі німецької політичної еліти викликало побоювання за стабільність існуючих монархічних систем. До того ж статус Росії як однієї із найпотужніших євразійських імперій відверто сприяв зростанню геополітичної конкуренції.

У цих умовах актуалізація слов'янського питання в Австрійській імперії та Пруссії у передреволюційне десятиліття, зростання уваги до наявної проблеми з боку західної суспільно-політичної еліти демонструвало не тільки неоднозначність у сприйнятті національної слов'янської ідеології в суспільстві, а й підкреслювало наявність міждержавної конкуренції та антиросійського рефрену у політичному соціумі Австрійської імперії при розгляді слов'янської проблеми. Російська наукова еліта німецьку оцінку панславізму вважала політичною

упередженістю відносно слов'янського культурно-просвітницького руху та Російської імперії з її статусом держави – лідера слов'янського світу. Наприклад, О.М.Піпін писав: "Панславистична небезпека" – це тільки політична хитрість, за якою просто ховається ворожнеча до Росії. Що Росію "не люблять" в Європі – це відомо" [14, с.773]. Піпін, який хоча був у спорі між слов'янофілами і західниками філософськи близьким до останніх, безапеляційно займав політичну сторону Росії та відверто вдавався до односторонньої оцінки панславізму, писав про наявну безпечність самої ідеології всеслов'янства для існування австрійської політичної системи. Підтримуючи думку Піпіна про наявність певної гіпертрофованості у австрійському соціумі в оцінках впливу панідеології на формування ціннісних політичних орієнтирів слов'янського національного руху, хотілося б зауважити, що критичне ставлення до панідеології напередодні революції 1848 року мало певні підстави. Підтвердженням може стати документ, виявлений російською славісткою М.Досталь. Він зберігається у відділі письмових джерел Державного історичного музею Російської Федерації. Документ являє собою записку російського міністра народної освіти С.С. Уварова на ім'я міністра іноземних справ графа Карла Роберта фон Нессельроде. У записці міністр Уваров закликає звернути увагу на слов'ян, і стверджує, що "... Іноземні кабінети намагаються підірвати рештки нашого впливу на наших одновітців, мають за мету денационалізувати слов'янське населення: вони змовилися позбавити його релігійної віри і віри в нас. Цей засіб ефективний і не новий; зі всією характерною для себе обачністю Австрія здавна його використовує". Далі Уваров пише про необхідність сприяти встановленню контактів зі слов'янами і тим самим створити умови для утвердження позитивного російського іміджу. Загальний висновок високого імперського чиновника є далеким від культурно-освітніх завдань уваровського міністерства і має скоріше політичний підтекст: "європейській політиці вигідно тримати нас у бездіяльності в зазначеній області, у той час як сама ця політика не дремає і відкрито маневрує, щоб повністю вигнати нас звідти" [21, с.73-74]. Таким чином, побоювання німецьких, чеських і словацьких національних діячів відносно наявності панмотивів у російській зовнішній політиці у деякій мірі можна вважати обґрунтованими. Російська імперія на слов'янському геополітичному полі намагалася підтримувати свій всеслов'янський статус, що безперечно надавало дискусійний матеріал не тільки для австрофілів, але й для ліберальних та консервативних ідеологів австрославізму.

Зростання культурно-політичного панславізму у національному русі західного слов'янства та, відповідно, наявність уваги до цієї проблеми в російській зовнішній політиці стають особливо помітними у революційний 1848 рік. Офіційну позицію Росії щодо слов'янських національних рухів на початковому етапі революції 1848 року найкраще прокоментувати, навівши уривок з доповіді міністра народної освіти С.С. Уварова імператору Російської імперії Миколі I: "... крім необхідності охороняти нашу літературу від Західної Європи, з іншого боку відкрилася проблема, яка на перший погляд здається зовсім безпечною. Зарубіжні слов'янські письменники обрали собі ідею слов'янства гаслом для небезпечних мрій. ... Що може бути безпечнішим, ніж народна пісня, повісті, заклики до одноплемінників на підтримку та вдосконалення слов'янської мови і літератури? А між тим і під літературними зображеннями старовини та під слов'янськими переказами приховувалися іноді лихі наміри" [17, с.74]. Таким чином, офіційна позиція Росії знаходилась у

площині безкомпромісного засудження західного лібералізму, навіть не звертаючи уваги на прояви культурної слов'янської спільності, яка, до речі, базувалася на фундаменті ідеології культурного панславізму.

У цьому плані цікавими для дослідження проблеми панславізму є два документи. Документи пов'язані з надісланою видатним діячем слов'янського відродження В.Ганкою до Києва інформацією щодо скликання Слов'янського з'їзду 1848 року у Празі. Отже, 1 травня 1848 року В.Ганка адресував російському генерал-фельдмаршалу і таємному імперському раднику А.Я.Стороженку заклики під назвою "Слов'яни, браття!". На звороті В.Ганка власноручно дописав: "Вельмишановний пане! ... Ми не бажаємо єднання з цією великою Німеччиною. Ми – слов'яни і залишимося слов'янами до останньої краплі крові. Нам було б дуже приємно на з'їзді побачити наших братів росіян" [5, л.2]. У контексті загальнослов'янського національного руху цей документ є цікавим тому, що його підписали 22 видатні вчені й політичні діячі слов'янства. Інформацію щодо листа генерал-фельдмаршал Стороженко через російського намісника в Польщі довів до відома російського царя. Дуже показове, в дусі політики легітимізму, а не панславізму, рішення імператора від 15 (27) травня 1848 року (досить оперативно, як на XIX ст. – авт.) було надіслано варшавським намісником генерал-фельдмаршалу Стороженку. Оригінал цього листа з наступним змістом зберігся у фондах Національної бібліотеки України: "Таємному раднику Стороженко. Государ імператор, внаслідок всепідданішої моєї записки з предмета отриманого Вашою величністю листа від В'ячеслава Ганки, Высочайше наказує залишити цей лист без відповіді" [15, л.2].

Отже, до участі росіян у Слов'янському з'їзді та в загальнослов'янському русі, ініційованому зарубіжними лідерами слов'янського відродження, царський режим ставився досить прохолодно. Навпаки, як засвідчив подальший розвиток європейських політичних подій, Росія виконала роль жандарма в придушенні національно-визвольної боротьби підневільних Австрійській імперії народів. З цього приводу, на нашу думку, показовими є архівні документи, в яких відображено діяльність слов'янських благочинних товариств та ставлення до них російської монархії [11]. З архівних джерел відомо, що протягом багатьох років російські благочинні та культурні товариства підтримували тісні наукові стосунки із такими європейськими національно-культурними товариствами, як слов'янські Матиці. В архівах України зібрана достатня кількість документів, присвячених діяльності національно-культурних об'єднань [2; 18]. Як свідчать документи, уряд Російської імперії за допомогою фінансового апарату спостерігав за діяльністю слов'янських товариств з метою регулярно контролювати зміст їх діяльності [6].

Таким чином, актуалізація слов'янського питання у передреволюційне десятиріччя, зростання уваги до нього з боку західної суспільно-політичної еліти демонструвало неоднозначність сприйняття національної слов'янської ідеології в німецькому середовищі. Царська Росія відверто намагалася контролювати процес поширення ідеології панславізму, через яку, на думку урядовців, до імперії міг проникнути лібералізм. Острах європейських урядів що до наявності панмотивів у російській зовнішній політиці у деякій мірі можна вважати обґрунтованим. Російська імперія на слов'янському

геополітичному полі намагалася підтримувати свій слов'янський статус, що безперечно надавало дискусійний матеріал не тільки для австрофілів, але й для ліберальних та консервативних ідеологів австрославізму.

Список використаних джерел:

1. Аксаков И.С. Вопросы, предложенные Ивану Сергеевичу Аксакову III-м отделением / И.С. Аксаков / Быть России в благоденствии и славе: Послания великим князьям, царям, императорам, политическим деятелям о том, как улучшить "государственное устройство". – М., 2002. – С.345-350.
2. Бібліотека інституту "Оссолінеум" у Львові // Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника НАН України. Відділ рукописів. – Ф.5. – Од. зб. 532.
3. Виноградов С.А. Документы о научных и культурных связях России с лужичскими сербами во второй половине XIX – начале XX в.в. / С.А. Виноградов // Славянский архив. Сборник статей и материалов. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 287 с.
4. Воззвание богемских славян "Братья славяне", присланное 8 мая 1848 г. в Киев пражским ученым Ганкой // Центральный державный историчный архив у м.Києві (далі – ЦДІАУ, м. Київ). – Ф.442. – Оп.798. – Спр. 154. – Арк. 242–243.
5. Воззвание "Slowianie, bracia!" присланное В.Ганкой А.Стороженко, напечатано на польском, чешском языках с припиской Ганки к Стороженко на одном из листов. 1 мая 1848 Прага // Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Інститут рукописів. – Ф.8. – Од. зб. 2551-2554.
6. Высочайшее утверждение правил, определяющих отношения к славянским благотворительным обществам. Год 1878. // Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. – Ф.44. – Од. зб. 80. – 42 арк.
7. Документы к истории славяноведения в России (1850–1912) / Ред.: Б.Д. Греков. – М., 1948. – 482 с.
8. "Записка від імені руського народу в Галичині". Львов 31 липня 1848 р. // ЦДІАУ, м. Київ. – Ф.442. – Оп.798. – Спр.153. – Арк. 437–438.
9. Звернення русинів до "Німецьких братів" // ЦДІАУ, м. Київ. – Ф.442. – Оп.798. – Спр.153. – Арк. 440.
10. О пособиях чешским ученым Шафарику и Ганке 9 декабря 1838–16 марта 1839 // Российский государственный исторический архив (далее – РГИА). – Ф.735. Канцелярии министра народного просвещения. – Оп.2. – Е.х. 60. – 42 л.
11. Отчет Киевского славянского благотворительного общества за 1877 год от 22 января 1878 года // ЦДІАУ, м. Київ. – Ф.442. Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора. – Оп. 56. – Од. зб. 80. – 36 арк.
12. Погодин М.П. Письма министру народного просвещения 1840 г. / М.П. Погодин // РГИА. – Ф. 1108. Погодин Михаил Петрович (1800–1875), историк, издатель журнала "Москвитянин" и газеты "Русский" – Оп.2. – № 1. – Л. 28–46.
13. Погодин М.П. Министру Народного Просвещения, по возвращению из путешествия в 1839 и 1842 гг. Письмо первое / М.П. Погодин // Русская беседа. – М., 1859. – Том 1. – Четвертый год. – Книга четырнадцатая. – С.53–73.
14. Пыпин А.Н. Панславизм в прошлом и настоящем / А.Н. Пыпин. – Колос, 1913. – 189 с.
15. Секретное предписание наместника в царстве Польском генерал – фельдмаршала Варшавскому сенатору и тайному советнику Стороженко А.Я. об оставлении без ответа письма В.Ганки. Оригинал 15/27 мая 1848 года // Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Інститут рукописів. – Ф.VIII. – Шифр 2561. – Арк. 2.
16. Уваров С.С. Циркуляр министерства народного просвещения / С.С. Уваров // Русский архив. – 1892. – Кн. 7. – С.347–351.
17. Уваров С.С. "О цензуре". Доклад датируемый 24 августа 1848 г.: Доклады министра народного просвещения С.С. Уварова императору Николаю I / С.С. Уваров // Река времен. – М., 1995. – Вып. 1. – С. 72-78.
18. Учено-литературное общество "Галицко-Русская Матица" во Львове в историческое общество "Нестора – летописца" // Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Інститут рукописів. – Ф.8. (Коллекция университета св. Владимира). – Од. зб. 3170-3171. – 3 арк.
19. Центральный державный историчный архив Украины у Львові. – Ф.309. – Оп 1. – Од. зб. 2299.
20. ЦДІАУ, м.Київ – Ф.442. – Оп.798. – Спр153. – Арк. 216-218.
21. Dostálová M. Ju. "Slovanská otázka" v názoroch S.S. Uvarova / M.Dostálová // Slovanské štúdie Bratislava. Sv.1-2, 1993, S.73–74.
22. Schmid H.F., Trautmann R. Wesen und Aufgaben der deutschen Slavistik. Ein Programm / H.F. Schmid, R.Trautmann. – Leipzig, 1927. – 147 s.

Надійшла до редколегії 26.08.13

Е. Бевзюк, канд. ист. наук, доц.
Ужгородский национальный университет, Ужгород

ПАН ИДЕОЛОГИЯ В ПОЛИТИКЕ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ НАКАНУНЕ РЕВОЛЮЦИИ 1848 ГОДА

Накануне революции 1848 года западные славяне были вовлечены в процесс модернизации национальной идеологии. Этот процесс отличался этнорегиональной спецификой и стал объектом политического внимания для правительств Российской и Австрийской империй. Для России идея всеобщей славянской этнической общности, идеологии панславизма носила не только научный характер, но была также фактором геополитического интереса.

Ключевые слова: панславизм, нация, национальная идеология, империя, регион, этнос, культура.

E. Bevzyuk, Ph.D in History, Associate Prof.
Uzhhorod National University, Uzhhorod

PAN IDEOLOGY IN THE POLICY OF RUSSIAN EMPIRE PRIOR THE REVOLUTION OF 1848

On the eve of the 1848 revolution western Slavs were involved in the process of modernizing their national ideology. At though this process was an all-European phenomenon on and large ethnic units were under going self-determination, the spiritual renaissance of the western Slavs had specific regional and ethnic characteristics, thus attracting the political attention of the governments of great empires – the Austrian and the Russian. For Russia, the biggest Slavonic country, the idea of the general Slavonic ethnic unity as well as the Pan-Slavistic ideology were not only of scientific character, but also served as a factor of geopolitical interest.

Key words: Pan-Slavism, nation, national ideology, empire, region, ethnos, culture.

УДК 930(477):94(477.4)"17/18"

О. Волкова, асп.,
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ДОРЕВОЛЮЦІЙНА УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПОЛЬСЬКОГО СУСПІЛЬНОГО РУХУ КІНЦЯ XVIII – ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ XIX СТ. ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

У статті аналізуються дослідження польського суспільного руху на території Правобережної України кінця XVIII – першої чверті XIX в. в українській дореволюційній історіографії. У висновках підкреслено що українські дореволюційні історики спробували підійти до розв'язання проблем польської шляхетської опозиційності з позицій українського народництва та державництва, але недоліком можна вважати уривчастий характер студіювання діяльності польського суспільного руху.

Ключові слова: польський суспільний рух, Правобережна Україна, М. Костомаров, В. Антонович, І. Франко, М. Грушевський.

Серед питань польського суспільного руху на території Правобережної України, над якими працювали українські історики XIX – початку XX століття слід виділити три основні вектори дослідження: виникнення руху, дослідження світогляду учасників та їх діяльність.

Після приєднання Правобережжя до Російської імперії, між поляками та підданими імперії розгорнулася боротьба за сфери впливу, що в свою чергу зацікавила багатьох вітчизняних істориків. Зокрема, в українській дорадянській історіографії на окремі питання еволюції рухів звертали свою увагу М. Костомаров, В. Антонович, І. Франко та М. Грушевський [1, 2, 5, 4, 6].

Микола Костомаров та Володимир Антонович заснували романтично позитивістський напрям у історії. Вони поклали основну відповідальність за занепад Польської держави на польське дворянство і наголосили на впливі зовнішнього чинника – спроби Російської імперії захистити православних від знущань католиків і важливого значенні внутрішнього чинника – деморалізації еліти, спричинивши повстання 1794 року [9, с. 667].

Видатний український історик М. Костомаров розглянув у комплексі прагнення учасників повстання та методи їх боротьби. Вчений засуджував претензії поляків на українські землі у статті "Украинский сепаратизм". Дослідник критикував засоби боротьби шляхти за незалежність у вигляді "організованої системи таємних вбивств" [10, с. 14]. Заслуга Миколи Костомарова насамперед у тому, що дослідження він намагався поставити на тверду наукову основу.

Видатний вчений, громадський діяч та фундатор української національної історіографії Володимир Антонович негативно ставився до польської доби в українській історії. Як і М. Костомаров, він засуджував польську шляхту за їх специфічну ментальність. Історики дійшли висновку, що опозиційність – це риса яка прита-

манна польській шляхті в результаті обмеження їх привілейованого стану [2, с. 373].

Професор імператорського університету Святого Володимира В. Антонович ґрунтовно проаналізував вплив поляків та росіян на українське суспільство. Він вважає, що ці впливи негативно відображалися на українському дворянстві, оскільки вони заважали саме українству та інтеграції до Європи. Науковець спростовує думку про гармонію між панамі та селянством та звертає увагу на те, що католицька церква відігравала важливу роль у поневоленні українського православного народу [3, с. 80 – 81].

Оцінюючи внесок Миколи Костомарова і Володимира Антоновича у дослідження проблем польської дворянської опозиційності на Правобережній Україні, слід зазначити, що вчені підкреслили, що польсько – українське протистояння в регіоні стало одним із чинників генезису руху. Праці вище згаданих істориків говорять про те, що основна їх увага приділялась дослідженню історії народу, вони не ставили перед собою проблему польського руху. Але вчені доробки В. Антоновича і М. Костомарова свідчать про високий рівень використання джерел та знання економічних та соціально-політичних процесів кінця XVIII – XIX століття.

На відміну від романтично-позитивістського бачення історії М. Костомарова і В. Антоновича, М. Драгоманов поєднав теорію історичного дослідження з політичними ідеями свого часу, заснувавши національно-політичну добу у вітчизняній історіографії.

Виятково важливі роздуми вченого знайшли своє втілення в його праці "Історична Польща та Великоруська демократія", де він детально розглядає природу польського суспільного руху, аналізуючи чинники, які вплинули на його розвиток, зокрема гайдамаччину. Український історик вважав, що козацько-українські по-

встання XVII – XVIII ст. були не природною реакцією на польсько-ієзуїтське гноблення або соціально та національно зумовленою рефлексією, а "справою розбійників (козаків), яких підбурювати з Москви" [8, с.18]. М. Драгоманов засуджував спроби ідеологів польського дворянського руху подати населення Правобережної України як провінційний різновид полької нації. Він доводив окремішність українського народу, самотністість його історії і культури як від поляків, так і від росіян. Історик обстоював думку про політичні права українського народу, які ставили українців в один ряд з поляками, спростовуючи положення шляхетської ідеології.

Перша спроба порівняння ідеології та діяльності учасників польського та російського суспільних рухів, які розгорнулися в українських землях у першій чверті XIX ст. також належить Михайлу Драгоманову. Історик вважав, що державницький унітаризм представників польського та російського рухів, став основною перешкодою на шляху їх порозуміння. Повчальною для українських істориків була пильна увага вченого до усіх різновидів історичних джерел, на історичний прогрес та на багаточисельність історичного процесу – усе це відзеркалювало тісний зв'язок методології вченого із західноєвропейською історіософією.

Визначну роль у дослідженні генезису польського руху відіграв Іван Франко, який виявив внутрішні чинники руйнації польської державності. Письменник вважав, що продажність польського панства, міжособисті та шляхетський анархізм стали причинами занепаду Речі Посполитої, чим скористалися її сусіди [12, с. 197]. Барська конфедерація продемонструвала ситуацію коли шляхетська аристократія цінувала свої станові інтереси вище за національні. В цьому і визначалася вся сутність шляхетської опозиційності. Після поділу Речі Посполитої польська заможна шляхта не втратила своїх соціально-економічних позицій, а навпаки зміцнила їх, спираючись на відносини з українськими селянами та підтримку сильної Російської державної, її місцевих адміністрацій, яких не було в польській державі [11, с.5 – 6].

Оцінюючи внесок І. Франка у дослідження проблем польського руху на українських землях, слід зазначити ґрунтовне знання ним політичної ситуації наприкінці XVIII – на початку XIX століття та увагу яку він приділяв аналізу соціально-економічного та національного становища на українських землях, розглядаючи польський шляхетський рух як невід'ємну частину історичного процесу. Проте головна увага дослідника була зосереджена на розвитку опозиційного руху шляхти на Галичині.

Особливий інтерес І. Франка привернула ідейне перетворення, що відбулося у середовищі учасників польського суспільного руху після поразки Листопадового повстання 1830 – 1831 років. Ці події призвели до демократизації польського руху у напрямку радикалізації, оскільки в ньому приймала участь молода частина польського суспільства.

Вітчизняні дослідники кінця XIX – початку XX ст. обурювалися претензіями ідеологів суспільного шляхетського руху на відновлення Речі Посполитої в кордонах до 1772 р. та її колишнього суспільно-політичного устрою на чолі зі шляхтою. Іван Франко вважав, що сутність розбіжностей між представниками радикального та консервативного таборів руху, а також його соціальний склад, що впливав на його вимоги й гасла були чужими для українського населення, що в свою чергу призвело до поразки шляхетського руху [13, с. 96 – 98].

Рубіжний етап у розвитку української історичної науки, зокрема вивчення проблем польського шляхетського руху пов'язаний із науковою діяльністю Михайла Грушевського. Розглядаючи проблеми ідеології та дія-

льності учасників шляхетського руху, історик вважав, що середовище шляхти можна розділити на два табори – консервативний, що складався із представників аристократії та радикалів, до якого належали вихідці з середньої шляхти, офіцерських кіл та молоді. При чому обидва ці напрямки використовували різні засоби досягнення своєї мети: "Тим часом, як аристократія вела опортуністичну політику, старались закулісовими зв'язками й ходами вплинути на російське правительство, між молодіжкою, офіцерами, середньою шляхтою наростає більш радикальний рух, що рахував тільки на засоби революційні" [7, с.92].

Використовуючи історико-хронологічний метод, М. Грушевський показав еволюцію практичної діяльності учасників шляхетського руху. Крім того розглядаючи світогляд шляхти, він застосував історико-порівняльний метод для співставлення діяльності опозиційних на теренах Королівства Польського й в українських землях, а й також такі загально наукові методи, як аналіз та узагальнення для розкриття сутності шляхетського суспільного руху.

Примітними рисами наукової діяльності М. Грушевського, як історика, полягає як в широкому використанні архівних та документальних матеріалів, так і у введені до наукового обігу багатьох джерел різноманітного походження [6, с.598]. Хоча проблеми дослідження польського шляхетського руху не стали предметом окремої уваги дослідника, проте як складова частина історичного процесу в українських землях рух знайшов своє відображення в його науковій спадщині.

Оцінюючи внесок українських істориків у розробку проблем шляхетський змагань кінця XVIII – першої третини XIX ст., слід звернути увагу на відокремлення В. Антоновичем української історії від польської та обґрунтуванні М. Грушевським окремішності історії українців від російської історії. За умов польсько-російського імперського протистояння, що тривало до початку XX століття, результати досліджень вітчизняних науковців XIX – початку XX століття мали непересічне значення для формування української національної ідеї та національного руху в цілому.

Список використаних джерел:

1. Антонович В. Б. Волынская тревога 1789 г. / Володимир Боніфатійович Антонович. – К.: Типография Акц. Общества Н.Т. Корчак-Новицкого, 1902. – 99 с.
2. Антонович В. Б. Исследования о гайдамачестве / Володимир Боніфатійович Антонович. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К.: Либідь, 1995. – С. 372 – 456.
3. Антонович В. Б. Моя сповідь / Володимир Боніфатійович Антонович. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К.: Либідь, 1995. – С. 78 – 90.
4. Антонович В. Б. Очерк отношений Польского государства к православию и православной церкви / Володимир Боніфатійович Антонович. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К.: Либідь, 1995. – С. 458 – 469.
5. Антонович В. Б. Очерк состояния православной церкви в Юго-Западной России с половины XVII и до конца XVIII ст. / Володимир Боніфатійович Антонович. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К.: Либідь, 1995. – С. 458 – 469.
6. Грушевський М. С. Барське старство: Історичні нариси (XV-XVIII ст.) / Михайло Сергійович Грушевський. – К.: Типография Университета Св. Володимира, 1894. Репринтне видання. – Львів: 1996. – 626 с., 2 л. табл.
7. Грушевський М. С. Всесвітня історія в короткім огляді / Михайло Сергійович Грушевський. – К.: Друкарня акціонерного товариства "П.Барський в Києві", 1917. – Ч. IV. – 170 с.
8. Драгоманов М. П. Историческая Польша и Великорусская демократия / Михаил Петрович Драгоманов. – К.: Типолитография М.Е. Заездного, 1917. – 145 с.
9. Костомаров Н. И. Последние годы Речи Посполитой / Николай Иванович Костомаров. В 2 т. – СПб.: 1886. – Т.2. – 7111 с.
10. Костомаров Н. И. Украинский сепаратизм / Николай Иванович Костомаров. – Одесса: Всеукраинское государственное издательство. – 1921. – 16 с.
11. Франко І. Я. "Король балагулів" А. Шашкевич і його українські вірші / Іван Якович Франко. Зібрання творів: В 50 т. – К.: Наукова думка, 1982. – Т. 35: Літературно-критичні праці (1903-1905). – С. 113 – 149.

12. Франко І. Я. Нові причинки до історії польської суспільності на Україні в XIX ст. / Іван Якович Франко. Зібрання творів : В 50 т. – К.: 1986. – Т. 47: Історичні праці (1898-1913). – С. 191 – 241.

13. Франко І. Я. Панщина та її скасування в 1848 р в Галичині / Іван Якович Франко. Зібрання творів: В 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1982. – Т.47. – С.7 – 122.

Надійшла до редколегії 26.08.13

О. Волкова, асп.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ДОРЕВОЛЮЦИОННАЯ УКРАИНСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ ПОЛЬСКОГО ОБЩЕСТВЕННОГО ДВИЖЕНИЯ КОНЦА XVIII – ПЕРВОЙ ЧЕТВЕРТИ XIX В. ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ

В статье анализируются исследования польского общественного движения на территории Правобережной Украины конца XVIII – первой четверти XIX в. в украинской дореволюционной историографии. В заключении подчеркнуто что украинские дореволюционные историки попытались подойти к решению проблем польской шляхетской оппозиционной с позиций украинского народничества и государственности, но недостатком можно считать фрагментарный характер изучения деятельности польского общественного движения.

Ключевые слова: польское общественное движение, Правобережная Украина, Н. Костомаров, В. Антонович, И. Франко, М. Грушевский.

O. Volkova, postgr.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

PRE-REVOLUTIONARY UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY OF POLISH SOCIAL MOVEMENT OF THE LATE XVIII – FIRST QUARTER OF XIX CENTURY THE RIGHT-BANK OF UKRAINE

In article researches of the Polish social movement in the territory Right-bank Ukraine of the end of XVIII – the first quarter of the XIX century in the Ukrainian pre-revolutionary historiography are analyzed. In the conclusion it is emphasized that the Ukrainian pre-revolutionary historians tried to approach to the solution of problems of the Polish nobility opposition from positions of the Ukrainian populism and statehood, but it is possible to consider as a shortcoming sketchy nature of studying of activity of the Polish social movement.

Key words: polish social movement, Right-Bank Ukraine, N. Kostomarov, V. Antonovych, I. Franko, M. Hrushevsky.

УДК 339.923 : 061.16С : (73) "2009/2012"

Ю. Гордійчук, асп.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ВПЛИВ ФІНАНСОВОЇ КРИЗИ В ЄВРОЗОНІ НА АМЕРИКАНСЬКО-ЄВРОПЕЙСЬКІ ВІДНОСИНИ В ПЕРІОД ПЕРШОГО ПРЕЗИДЕНТСТВА Б. ОБАМИ

В статті розглядаються особливості кризи суверенного боргу в країнах єврозони та її основні політичні і економічні наслідки для Сполучених Штатів, які є їх основним торговельним та інвестиційним партнером. Також виділяється та аналізуються основні антикризові заходи, прийняті на рівні ЄС та МВФ за підтримки США для запобігання поширенню фінансової кризи на інші країни ЄС та світу.

Ключові слова: США, суверенна боргова криза, криза ЄС, антикризова політика в країнах ЄС, трансатлантичні зв'язки, Б. Обама.

В останні роки важливим стримуючим фактором розвитку американсько-європейських економічних відносин стала тривала боргова та фінансова криза в єврозоні. Ця криза стала однією з найскладніших випробувань європейської стабільності з часу створення Європейського Союзу, наслідки якої, в свою чергу, можуть мати довгострокові наслідки для Сполучених Штатів та трансатлантичного партнерства зокрема. В сьогодиншній глобальній економіці Європа безумовно залишається найбільш важливим союзником США, а також найбільшим торговим партнером та експортним ринком. Разом США та Європа складають більше половини світового ВВП, одну третину світової торгівлі і три чверті фінансових послуг, що забезпечує створення робочих місць та економічне зростання з обох боків Атлантики. Однак, саме завдяки тісним економічним зв'язкам та взаємозалежності економік Старого та Нового Світу, проблеми, що стоять перед єврозоною, як це підкреслювалося під час відповідних слухань у Конгресі США, можуть створювати значні ризики для економіки США, трансатлантичної торгівлі та економічного зростання у всьому світі [11; 12]. Таким чином, вивчення впливу фінансової кризи в єврозоні на відносини Західної Європи та США, рівно як і на американську політику стосовно Європи впродовж першої президентської каденції Б. Обами, стає принципово актуальним і логічним.

Джерельну базу вивчення даної проблеми складають опрацьовані та узагальнені автором матеріали Слухань в Конгресі США, доповіді Дослідницької Служби Конгресу, які готувалися аналітиками та спеціалістами з міжнародної торгівлі та фінансів, аналітиками з європейських справ. Цінними джерелами є також промови, виступи, економічні звіти Президента США, заяви офіційних осіб уряду США та ЄС, статистичні дані МВФ та Євростату. Важливим джерелом даного дослідження є також матеріали західних періодичних видань та онлайн ресурси. Їх системний та компаративний аналіз дає можливість визначати реальний розмір та обсяги кризи в єврозоні, виявити основні підходи та напрямки політики керівництва США щодо найбільш викликів в європейській економіці з 2009 р.

Стосовно історіографії проблеми слід зазначити, що на сьогоднішній день вже є низка досліджень, здебільшого економічних та політологічних, автори яких зробили перші спроби узагальнити фінансову кризу в єврозоні та реакцію на неї з боку уряду США.

Перш за все це дослідження американських аналітиків Р. Нельсон, П. Белкіна, Д. Мікса та М. Вайсса [6; 8], які за завданням Конгресу США підготували в 2012 р. першу узагальнюючу аналітичну доповідь стосовно кризи в єврозоні та перспектив її приборкування. Глобальні економічні наслідки кризи в єврозоні стали предметом досліджень науковця американського інсти-

туту Брукінгса Д. Елліота [2], його колеги з Американського інституту підприємництва Дж. Мейкіна [4], співробітника департаменту економіки Йельського університету Т. Крістенсена [13], а також провідного наукового співробітника Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАН України О. Кузнецова [16]. Сучасну європейську кризу в призмі її впливу на зовнішню політику розглянули американські вчені М. Дассау, Ч. Капчен та Дж. Вайсс [5], а російський дослідник А. Давидов спеціально увагу приділив проблемам зовнішньоекономічних зв'язків США з країнами Євросоюзу [14]. Проте вплив триваючої з 2009 р. фінансової кризи в єврозоні на американсько-європейські відносини за першу каденцію Б. Обами ще не став предметом спеціального дослідження, що і зумовило вибір автора цих рядків.

Отже, своєю метою автор бачить розгляд та аналіз впливу кризи в єврозоні та її наслідків на американсько-європейські економічні та політичні відносини в період першого президентства Б. Обами 2009-2012 рр. Також автор свідомо сфокусовує увагу на ролі США у врегулюванні кризових явищ в проблемних країнах зони євро.

Боргова криза в єврозоні розпочалась наприкінці 2009 р. коли новий грецький уряд виявив, що попередні уряди надавали неповні і, головне, недостовірні дані щодо показників державного бюджету. Рівень дефіциту насправді виявився вищим, ніж очікувався, що підірвало довіру інвесторів, внаслідок чого Греція могла розмішувати свої цінні папери лише під нереально завищені відсотки. Побоювання швидко поширились з приводу фіскальних позицій та рівнів боргу низки інших країн єврозони. У травні 2010 р. Греція отримала пакет фінансової допомоги (кредити) від інших урядів єврозони та Міжнародного валютного фонду (далі – МВФ) для того, щоб уникнути дефолту через борги. Інвестори, в свою чергу, тепер ставали все більш стурбованими через фінансове становище Ірландії та Португалії, оскільки розмішувати їхні держоблігації різко дорожчало, внаслідок чого обидві країни також запросили пакети фінансової допомоги від Європи та МВФ, що були затверджені в грудні 2010 р. і травні 2011 р. відповідно.

Європейські лідери та інституції реалізували ряд безпрецедентних заходів політики з метою спробувати зупинити, або принаймні стримати кризу та її поширення, зокрема на Італію та Іспанію, третю та четверту за величиною економіку єврозони. Ключовими відповідними заходами політики такої політики стало забезпечення країн та банків в період кризи фінансовою допомогою. В червні 2010 р. уряди країн ЄС створили тимчасовий Європейський фонд фінансової стабільності (далі – ЄФФС) з метою запобігання поширенню європейської боргової кризи. Робота фонду була спрямована на забезпечення кредитами безпосередньо урядів країн єврозони, рекапіталізацію проблемних банків та купування державних облігацій на вторинному ринку.

Однак ці заходи не дали помітних результатів, оскільки тиск ринку проти кількох країн єврозони збільшився протягом літа 2012 р., коли загальним стало побоювання, що криза поширюється з Греції, Ірландії та Португалії, трьох відносно невеликих економік, на Італію та Іспанію. Низка змін, що відбулися в серпні та вересні 2012 р. дещо заспокоїли ринки. Зокрема, Європейський центральний банк (далі – ЄЦБ) анонсував програму купівлі облігацій заради утримання існуючих процентних ставок за державними облігаціями. Іншим важливим фактором стало те, що на голландських виборах перемогли проєвропейські партії, орієнтовані на підтримку політики ЄС [8, С. 3]. Також на зустрічі міністрів

фінансів країн єврозони 23 січня 2012 р. був узгоджений текст договору, а 27 вересня цього ж року заснований Європейський стабілізаційний механізм (далі – ЄСМ). Головною метою ЄСМ стало подолання боргової кризи країн ЄС та надання підтримки країнам єврозони у випадку фінансових проблем. Фактично, ЄСМ заміняв вже існуючий ЄФФС, який продовжував роботу і моніторинг за раніше наданими кредитами для Ірландії, Португалії та Греції, тоді як відтепер усі нові угоди та заявки на допомогу ставали вже виключно компетенцією ЄСМ. Крім учасників ЄС, які сформували бюджет ЄСМ, новосформований фонд буде отримувати фінансові вливання і від МВФ [15].

Зі свого боку ЄЦБ намагався пом'якшити становище на фінансових ринках зони євро, скуповуючи державні боргові зобов'язання, які падали в ціні, на вторинному ринку. Основними утримувачами державних облігацій проблемних країн є також великі комерційні банки Німеччини, Франції і країн Бенілюксу. Оскільки ситуація на ринку продовжувала залишатися невизначеною і зростання відсотків за держпаперами продовжувалося, чимало банків відчували проблеми з ліквідністю і фактично були близькі до банкрутства.

Слід відзначити, що вже на цьому етапі США не залишилися осторонь проблем своїх європейських партнерів. З відома вищого керівництва в травні 2010 р. Федеральна резервна система (ФРС) США уклала (з повторним продовженням) тимчасові взаємні валютні угоди з деякими центральними банками (Європейським Центральним Банком, Банком Англії, Банком Канади, Банком Японії та Швейцарським Національним Банком). Тим самим ФРС полегшила умови і знизила вартість доларових запозичень на термін до трьох місяців. В результаті ЄЦБ отримав можливість збільшити фонди для надання доларових кредитів комерційним банкам, що зменшило напруження на європейському фінансовому ринку [14].

Розпочавшись з боргової кризи в Греції, фінансова криза в Єврозоні перетворилась в більш широку економічну та політичну кризу Європейського Союзу. Єврозона зіштовхнулась щонайменше з чотирма основними і взаємопов'язаними між собою економічними проблемами, зокрема: високим рівнем боргу і дефіцитом державного бюджету в деяких країнах єврозони; недоліками в європейській банківській системі; економічними спадам та високим рівнем безробіття в деяких країнах єврозони; а також з постійними торгівельними дисбалансами всередині єврозони [8, С. 5-6].

Занепокоєння на ринках поглиблювалося існуючими розбіжностями між ключовими політиками з приводу відповідного кризового реагування та складного процесу формування політики ЄС в цілому. Уряди деяких європейських країн пішли у відставку саме внаслідок прямого чи опосередкованого результату кризи. В країнах єврозони під тиском ринку криза спровокувала громадські протести та негативні реакції проти заходів жорсткої економії. В свою чергу, в економічно більш сильних країнах, серед яких слід назвати лідерів ЄС – Німеччину та Францію – які надали своїм партнерам зі слабшою економікою посильну фінансову допомогу, спостерігається обурення значної частини населення і чималої кількості політиків, які сприймають "порятунок" інших країн, яким не вдалося реалізувати "відповідальний" політичний вибір, як паразитування останніх за рахунок платників податків більш стабільних держав ЄС.

Проте, з самого початку кризи в єврозоні консолідованою була думка провідних економічних експертів що-

до того, що дана криза буде мати вплив не тільки на європейські країни, але й на багато інших країн світу, і економіка США не буде винятком. Враховуючи тісні торговельні та інвестиційні взаємовідносини з Європою, криза ЄС впливає на економіку США принаймні через шість ключових факторів. По-перше, через експорт, оскільки зниження зростання ВВП в Європі призводить до зниження попиту на американський експорт, і послаблення євро проти долара призводить до втрати конкурентоспроможності для американських експортних товарів. По-друге, через прямі іноземні інвестиції (далі – ПІІ), тому що з більш слабким євро проти долара капітал буде вірогідніше зупинятись на ринках що розвиваються. По-третє, через спад індексів фондового ринку в США, тому що фондовий ринок в США тісно прив'язаний до європейських ринків. В четверте, через активи що належать іноземцям за кордоном, особливо в країнах ЄС. В п'яте, через залежну від дії попередніх факторів доступність кредитів для американських домогосподарств і підприємств. І, насамкінець, в шосте, криза єврозони може суттєво підірвати довіру американських банків до фінансових інституцій ЄС.

Базуючись на вказаних вище факторах, рейтингове агентство Голдман енд Сакс спрогнозувало, що криза знизить зростання ВВП США на 1%, однак багато американських дослідників припускають, що ефект кризи на економіку США буде набагато більшим. Європа є ринком для 20% експорту США і володіє більш ніж 50% закордонних активів США. Європейський потік ПІІ становить 20% загального обсягу ПІІ в Сполучені Штати. Серйозний спад і крихкий фінансовий ринок в Європі може завадити відновленню економіки в США та штовхати її до краю другої хвилі рецесії. Багато економістів погоджуються, що рецесія в зоні євро матиме серйозні негативні наслідки для економіки США, особливо в таких секторах, як експорт, банківська справа та фінансові послуги. Більш слабкий євро перешкоджає американському експорту не тільки до ЄС, але також і в інші частини світу, оскільки чимало валют прив'язані до євро або використовують євро в якості своєї основної резервної валюти. Падіння ж експорту, в свою чергу, посилює дефіцит рахунку поточних операцій США [7, С. 105].

Зі свого боку, починаючи з ранніх етапів кризи єврозони, адміністрація Б. Обама неодноразово закликала до швидкої та надійної відповіді від європейських лідерів та підтримувала з ними регулярні політичні контакти на різному рівні та на постійній основі. На тлі послаблення світової економіки та загострення кризи в єврозоні, пов'язаної з державним боргом Греції, 3 – 4 листопада 2011 р. пройшов саміт Великої двадцятки (далі – G20) в Каннах. Зустріч була присвячена запобіганню загрози нового витoku глобальної економічної кризи. В результаті було прийняте рішення щодо посилення контролю над банками.

На саміті США – ЄС що відбувся 28 листопада 2011 р. Б. Обама зустрівся з головою Європейської Ради та президентом Європейської комісії, де більшість обговорень були сфокусовані на євро кризі та її впливу на світову економіку та США. На цьому ж саміті лідери США та ЄС взяли на себе взаємні зобов'язання працювати разом заради активізації економічного зростання, створення нових робочих місць, а також забезпечення фінансової стабільності в основному за рахунок зміцнення торгівлі та інвестицій між США та ЄС [9].

Також з метою покращення співпраці та на виконання вище зазначених домовленостей була заснована Робоча група високого рівня з питань праці та зростан-

ня, співголовами якої є торговий представник США та європейський комісар з торгівлі. Вивчивши і проаналізувавши всі виклики стосовно питань праці та економічного зростання, які стояли перед Заходом, Робоча група запропонувала активізувати трансатлантичну торгівлю та укласти відповідну інвестиційну угоду, яка на її думку, надасть "можливість з найбільшим потенціалом для підтримки робочих місць, стимулювання зростання та конкурентоспроможності через Атлантику" [1, С. 4]. На основі рекомендацій вказаної Робочої групи 13 лютого 2013 року переобраний на другий термін Б. Обама, Г. Ван Ромпей та М. Баррозу офіційно оголосили рішення розпочати переговори щодо угоди з трансатлантичної торгівлі та інвестиційного партнерства. Таким чином міцність трансатлантичної економіки має велике значення не тільки з внутрішніх причин, але й з впливу двох партнерів на світову економіку та політику.

Криза в єврозоні також була центральною темою обговорення під час саміту Великої вісімки (далі – G8) в Кемп-Девіді в травні 2012 р. і саміту G20 в Лас Кабос (Мексика) в червні 2012 р. В зауваженнях про саміт G20 Президент Обама підкреслив, що даний саміт став можливістю почути від європейців про хід роботи, яку вони намагаються робити з кризою, а для міжнародного співтовариства – підкреслити важливість рішучих дій. Але, зазначав далі Б. Обама, "ці завдання, які стоять перед Європою не будуть вирішені G20 чи США. Рішення будуть обговорюватися та вирішуватися, відповідно, керівниками та народами Європи" [10].

Продовжуючи моніторити ситуацію в єврозоні, за дорученням Президента, міністр фінансів Т. Гайтнер теж був у постійному контакті з його європейськими колегами та керівництвом Європейського Центробанку, і навіть був присутній на засіданні міністрів фінансів країн єврозони в Польщі у вересні 2011 р., в ході якого наполегливо закликав до відповідального дотримання і виконання раніше ухвалених G20 рішень, зокрема реального послаблення режиму бюджетної економії в єврозоні.

Інші посадові особи адміністрації Обама також активно займалися кризою в єврозоні. Так, в травні 2012 р. заступник міністра фінансів з міжнародних справ Л. Брейнард відвідала Грецію, Німеччину, Іспанію та Францію з метою обговорення проблем подолання кризи. Також вона брала участь в саміті в Лас Кабос, де на прес-конференції в унісон з Т. Гайтнером заявила, що країни G20 вимагатимуть послаблення заходів бюджетної економії в Європі, і що США не могли не помітити змін в заявах європейців про те, що стосується критичного значення підтримки попиту і створення робочих місць. Адже це суперечило попередньо ухваленим рішенням G20 в Торонто в червні 2010 р., де основними завданнями Великої двадцятки було визначено стимулювання споживчого попиту шляхом фіскального стимулювання та гнучкого реагування урядів країн на нові виклики для поступового переходу до фіскальної консолідації та цілеспрямованого зменшення накопичених боргів. Урядам розвинених країн було рекомендовано вже до 2013 р. скоротити дефіцити державного бюджету в половину, а до 2016 р. – нормалізувати співвідношення державного боргу до ВВП. Німеччина ж періодично нагадувала про необхідність виконання даного зобов'язання та згортання заходів стимулювання економіки, на які вони пішли під час кризи, тоді як позиція адміністрації Б. Обама зводилась до того, що згортання фіскального стимулювання країни повинні проводити кожна в залежності від своєї власної економічної ситуації.

Важливим показником стану європейських економік, що є дуже чутливим і для США, є співвідношення держборгу до ВВП. В Греції накопичений держборг перевищує ВВП країни майже в два рази; в Італії, Ірландії та Португалії цей показник перевищує 110%. В результаті росте вартість запозичень на європейському фінансовому ринку, посилюється конкуренція між державними і корпоративними цінними паперами, що уповільнює вихід країн ЄС на траєкторію сталого економічного зростання [14, С. 4]. В свою чергу загальний борг уряду США в 2012 р. склав майже 102% від ВВП. В зв'язку з цим європейські реакції на заклики США виявились неоднозначними. Деякі європейські політики просто не сприйняли критики США, вказавши при цьому на їх власні аналогічні економічні проблеми.

До 2012 р. економічні умови розвитку в різних країнах ЄС помітно відрізнялись один від одного. На 2012 р. у Словачії та Естонії, чий торговельний та інвестиційний оборот невеликий, приріст внутрішнього валового продукту склав 2-4%, тоді як аналогічний показник у Франції та Німеччині в 2012 р. був близьким до нуля, а Греція, Італія, Португалія та Іспанія відчули спад ВВП на рівні 3-4% [3, С. 133;17].

Контрольований США МВФ був одним з трьох ключових учасників фінансового "порятунку" Греції поряд з Єврокомісією та ЄЦБ. Із 187 країн – членів МВФ, Сполучені Штати залишаються найбільшим фінансовим донором в цій інституції, а також займають провідну роль у формуванні програми кредитування МВФ. Програми МВФ в Греції, Ірландії та Португалії були підтримані адміністрацією Обама, однак деякі члени Конгресу висловили стурбованість з приводу того, чи є ці програми допомоги Греції належним використанням ресурсів МВФ. Побожовання були з приводу того, що вказані програми надають занадто велику кількість фінансування в порівнянні з розміром економіки, а також стосовно своєчасного погашення кредитів у повному обсязі.

Попри все, відповідно до прийнятих програм, протягом 2010 – 2012 рр. за рішеннями Єврокомісії, ЄЦБ та МВФ Греція отримала та продовжує отримувати кредит кількома траншами на загальну суму 240 млрд. євро за умов проведення політики бюджетної економії, зокрема, скорочення державних витрат, зниження розміру мінімального індивідуального доходу на 1/3, підняття рівня неоподаткованого річного доходу з 5 до 8 тис. євро а також звільнення частини держслужбовців, що викликало хвилю загальнонаціональних протестів. Слід відмітити, що 240 млрд євро., які використовуються для порятунку Греції, не були і не є частиною гарантій ЄФФС і ним не керувались.

Другою країною єврозони, яка звернулася за міжнародною фінансовою допомогою стала Ірландія. В кінці 2010 р. Європейська комісія і МВФ схвалили надання фінансової допомоги Ірландії на загальну суму 85 млрд. євро. Зрештою, на початку квітня 2011 р., за фінансовою допомогою до міжнародних кредиторів звернулася Португалія. Узгоджена програма допомоги передбачала виділення цій країні 78 млрд. євро кількома траншами по мірі виконання заходів щодо збалансування бюджету. В січні 2012 р. на основі позитивного звіту "Трійки" кредиторів, до якої входять представники ЄЦБ, МВФ і Єврокомісії, ЄС схвалив надання Португалії третього траншу кредиту в розмірі 5,3 млрд. євро.

В свою чергу Італія та Іспанія, також зіштовхнувшись з різким зростанням відсотків за своїми державними облігаціями, почали проводити реформи в спробі повернути довіру ринків, не вдаючись до нових запози-

чень. Таким чином, ми бачимо, що фактично керований США МВФ відіграє важливу роль у підтримці країн єврозони, які зіштовхнулися з проблемами обслуговування державного боргу. Однак деякі експерти МВФ визнають, що допомога Греції була надана з порушеннями власних вимог та процедур фонду. Ці процедури забороняють надавати нові кредити країні, яка вже опинилася у вирі фінансової кризи, оскільки шанси на їх повернення малі. Водночас, як зазначили у фонді, співробітники МВФ віддали перевагу надати надзвичайну допомогу через побоювання поширення грецької кризи на всю єврозону і світову економіку.

Депресивний стан європейської економіки негативно позначається на розвитку трансатлантичної торгівлі, інвестицій, фінансової системи, а також діяльності транснаціональних корпорацій (далі – ТНК). На долю європейських філіалів припадає половина продажів американських ТНК. Тут важливе значення має податкова система Європи, оскільки американські ТНК надають перевагу працювати в тих країнах ЄС, в яких податок на прибуток є низький. Європа ж, в свою чергу, є основним джерелом іноземних інвестицій для США, а отже і джерелом нових робочих місць в американській економіці, чого США сильно потребують.

Розглядаючи питання європейської боргової кризи в єврозоні на слуханнях в Сенаті США, сенатор Джон Беррессо наголосив на наступних заходах які слід вжити Сполученим Штатам щоб уникнути негативних наслідків в економіці: "по-перше, потрібно чітко визначити ці ризики і працювати разом, щоб обмежити спад від цих кризових явищ в самій Америці, а, по-друге, США слід вчитися з кризи, що має місце в Європі, і вона має служити зрозумілим попереджувачим сигналом для всіх країн про небезпеку безвідповідальності нестабільних рівнів боргу. В зв'язку зі збільшенням взаємопов'язаного характеру світової економіки, стає зрозумілим, що нестабільність рівнів державного боргу може призвести не тільки до одного суверенного дефолту, але також спричинити до широко розповсюдженої світової фінансової кризи" [11, С. 5].

Основна загроза, яку європейська боргова криза створює для американської економіки полягає в тому, що звуження платоспроможного попиту з боку європейських імпортерів здійснює стримуючий вплив на збільшення продаж зі сторони експортного сектору США. В свою чергу, зниження темпів збільшення експорту може погіршити (і подекуди вже погіршило) стан американського платіжного балансу, що в кінцевому результаті стимулює зниження курсу долара відповідно до конкуруючих валют [14, С. 4-5].

В свою чергу, криза в єврозоні не могла не торкнутися і політичних відносин між США та ЄС і НАТО.

Американські інтереси в Європі виходять далеко за рамки економічних та фінансових наслідків і дана криза впливає на широкий спектр інших трансатлантичних питань. З зовнішньополітичної точки зору, Америці потрібен сильний європейський партнер для запобігання сьогоdnішнім загрозам, включаючи Іран, Афганістан, та тривалу "Арабську весну". Криза в зоні євро обмежила можливості Європи реагувати на арабське пробудження та революції в цьому регіоні [5, С. 27]. Європа занадто зосередилась на внутрішніх проблемах та уряді бюджету, а це, в свою чергу, унеможливило європейські країни НАТО виконувати свої ресурсні зобов'язання в цьому військовому союзі. Однак, незважаючи на те, що криза викликала хвилю скорочень бюджету, бюджетів у міжнародних справах і, що найбільш важли-

во, скорочення оборонного бюджету на третину в період між 2006 -2014 рр., це не завадило провести операцію в Лівії з повалення режиму М. Каддафі, яка формально увінчалася трансатлантичним успіхом [5, С. 11].

Таким чином, проаналізувавши вплив кризи в єврозоні та її наслідки на американсько-європейські відносини за першої адміністрації Б. Обами, слід констатувати наступне. Європейська криза суверенного боргу мала великий вплив не тільки на економіку ЄС, але й на економіку США та трансатлантичні відносини в цілому. Фінансова криза в зоні євро впливає безпосередньо на такі сектори економіки США як експорт з США до ЄС, потік ПІІ з ЄС до США, кореляції на фондовому ринку, американські іноземні активи в ЄС та довіру американських банків до фінансових інституцій ЄС. Адміністрація США також неодноразово висловлювала стурбованість з приводу потенційних наслідків кризи в єврозоні на співробітництво США та ЄС в галузі безпеки та політики. Внаслідок цього американське керівництво постійно підтримувало політичні контакти з європейськими лідерами як на двосторонньому, так і багатосторонньому рівнях з метою запобігання негативних тенденцій в американсько-європейських відносинах. Результатом тривалих консультацій і компромісів стало стратегічне рішення про підготовку та укладення угоди з трансатлантичної торгівлі та інвестиційного партнерства (чи зони вільної торгівлі), яка допоможе уникнути негативних наслідків кризи як на економіку США, так і на економіку ЄС. Водночас слід підкреслити й те, що починаючи з весни 2010 р. проведення антикризових заходів в країнах єврозони відбувалося за підтримки МВФ та США, що дозволяє говорити про часткове призупинення кризи в країнах ЄС та світі.

Список використаних джерел:

1. Carla Monteleone. When the doctor gets sick: the Eurozone crisis and transatlantic relations. // Istituto per gli studi di politica internazionale (ISPI) Analysis. No 159 – February 2013.
2. Douglas Elliott. Why you should be worried about Europe. 2011. CNN.com. Режим доступу: http://money.cnn.com/2011/10/25/news/international/europe_crisis_fallout/index.htm

Ю. Гордийчук, асп.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ВЛИЯНИЕ ФИНАНСОВОГО КРИЗИСА В ЕВРОЗОНЕ НА АМЕРИКАНО-ЕВРОПЕЙСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В ПЕРИОД ПЕРВОГО ПРЕЗИДЕНСТВА Б. ОБАМЫ

В статье рассматриваются особенности кризиса суверенного долга в странах еврозоны и его основные политические и экономические последствия для Соединенных Штатов, которые являются их основным торговым и инвестиционным партнером. Также выделяются и анализируются основные антикризисные меры, принятые на уровне ЕС и МВФ при поддержке США для предотвращения распространения финансового кризиса на другие страны ЕС и мира.

Ключевые слова: США, суверенный долговой кризис, кризис ЕС, антикризисная политика в странах ЕС, трансатлантические связи, Б.Обама.

Yu. Hordychuk, Graduate Stud.
Taras Shevchenko National Univ. of Kyiv, Kyiv

THE IMPACT OF THE FINANCIAL CRISIS IN THE EUROZONE ON THE U.S. –

EUROPEAN RELATIONS DURING THE FIRST PRESIDENCY OF B. OBAMA

The article is studied the features of the sovereign debt crisis in the Eurozone countries and its major political and economic consequences for the United States, which are their main trading and investment partner. The main anti-crisis measures, adopted at the EU and the IMF levels with U.S. support to prevent financial crisis spreading to other countries in the EU and the whole world, are evaluated and analyzed too.

Keywords: USA, sovereign debt crisis, the crisis of the EU, anti-crisis policy in the EU, transatlantic relations, B. Obama.

3. Economic Report of the President 2012. Режим доступу: <http://www.whitehouse.gov/administration/eop/cea/economic-report-of-the-President/2012>

4. John Makin. How did Europe's debt crisis get so bad? American Enterprise Institute for Public Policy Research. 2011. Режим доступу: http://www.aei.org/files/2011/11/30/how-did-europes-debt-crisis-get-so-bad_165634547049.pdf

5. Marta Dassu, Charles Kupchan, Justin Vaisse. Europe In Crisis: The Impact On Foreign Policy. The Brookings Institution. Washington, D.C. Friday, February 24, 2012.

6. Mix Derek. The United States and Europe: Current Issues. CRS, Report 22163. March 20, 2013. Режим доступу: <http://www.fas.org/sgp/crs/row/RS22163.pdf>

7. Nahid K. A. What Does the EU Crisis Mean for the U.S. Economy? // International Journal of Economics and Finance. Vol. 4, No. 7; July 2012 – <http://dx.doi.org/10.5539/ijef.v4n7p105>

8. Nelson R., Belkin P., Mix D., and Weiss M. (2012). The Eurozone crisis: Overview and issues for Congress. Congressional Research Service, Report 42377. Режим доступу: <http://www.fas.org/sgp/crs/row/R42377.pdf>

9. Obama, EU Leaders Meet amid Euro Crisis. U.S. – EU Summit in Washington on November 28, 2011. – http://useu.usmission.gov/useusummit_washington_112811.html

10. Remarks by President Obama at Press Conference After G20 Summit. Office of the Press Secretary, the White House, June 20, 2012.

11. The European debt crisis: strategic implications for the transatlantic alliance / Hearing before the Subcommittee on European Affairs of the Committee on Foreign relations United States Senate, 112 Congress, 1-st session. November 2, 2011., U.S. Government Printing Office. Washington 2012.

12. The Eurozone Crisis: Destabilizing The Global Economy / Hearing before the Subcommittee on Europe and Eurasia of the Committee on Foreign Affairs, House of Representatives, 112 Congress, 1-st session. October 27, 2011.

13. Tim Christensen. The global effects of the European sovereign debt crisis. 2012. [E-book]. <http://blogs.law.uiowa.edu/ebook/uicifd-ebook/part-6-iv-global-effects-european-sovereign-debt-crisis>

14. Давыдов А. Ю. Экономика определяет политику? (проблемы внешнеэкономических связей США со странами Евросоюза) // США. Канада: экономика, политика, культура. 2012. № 10. С. 3 – 18.

15. Европейський стабілізаційний механізм. – Режим доступу: <http://www.esm.europa.eu/>

16. Кузнецов А. В. Финансовая глобализация и национальный суверенитет // США. Канада: экономика, политика, культура. 2012. № 2. С. 22 – 37.

17. Реальні темпи зростання ВВП країн єврозони у відсотках – дані Євростату. Режим доступу: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=1&language=en&pcode=tec00115>

Надійшла до редколегії 28.08.13

УДК 94(7/8)+930 "19/20

В. Діденко, асп.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ОСОБЛИВОСТІ ВИКЛАДАННЯ КУЛЬТУРНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ В АМЕРИКАНСЬКИХ УНІВЕРСИТЕТАХ ТА ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ ВИПУСКНИКІВ АНТРОПОЛОГІЧНИХ ФАКУЛЬТЕТІВ В США В КІНЦІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Проаналізовано особливості викладання культурної антропології в університетах США та з'ясовано тенденції працевлаштування випускників американських антропологічних факультетів в кін. ХХ- на поч. ХХІ ст. Для досягнення поставленої мети, використано порівняльно-історичний та проблемно-хронологічний методи наукового дослідження. Отже, навички отримані під час здобуття ступеня з культурної антропології надзвичайно актуальні для життя і трудової діяльності в сучасному світі, який все більше й більше глобалізується й передбачає комунікацію з людьми з різних культур і народів.

Ключові слова: культурна антропологія, регіональна спеціалізація, теоретична спеціалізація, міждисциплінарні дискусії.

Ключовою подією в житті культурної антропології США з початку 1980-х років було, те, що дисципліна почала процес своєї модернізації, порівняно з тривалим періодом стабільності й непохитності протягом більшої частини ХХ ст. Безумовно, в тих чи інших аспектах дисципліна досі прив'язана до інституційної моделі, в рамках якої формувалася ідентичність антропологів починаючи, скажімо, з фігури "засновника" Франца Боаса в США. В університетах більшість антропологів донині починають свій професійний шлях з вибору регіональної спеціалізації з тієї чи іншої географічної області за межами США.

Більша половина антропологів і досі пов'язує свою дослідницьку діяльність з рамками так званого етнографічного польового методу, етос і педагогічна міфологія якого також вирости в руслі традиції, закладеної батьками-засновниками дисципліни. Але багато чого в житті і діяльності антропологів, – наприклад, те, як складаються їхні наукові та життєві шляхи; як ці шляхи осмислюються; яке значення вкладається в особистий досвід польової роботи; як концептуалізується об'єкт досліджень; які дисципліни можна розглядати союзниками антропології, – дуже багато чого змінилося найкардинальнішим чином [8, с. 43].

В даний час антропологію в США характеризує велика різноманітність інтересів і принципи регіональної спеціалізації та польової роботи, які досі залишаються тією чи іншою мірою визначальними, але категоріальний апарат, поняття про включеність будь-якого етнографічного дослідження в більш широкий соціально-політичний контекст та умови й способи проведення польових досліджень на практиці, як вже зазначалось, змінилися.

Програми культурно-антропологічних і соціально-антропологічних досліджень в університетах формуються під впливом ряду міждисциплінарних стимулів, зовсім відмінних від тих, що формували дисципліну в період її професійного становлення.

Теми та дискусії, в яких в той період відбивалися очікування дисциплінарного співтовариства, сьогодні перейшли з активу в пасив дисципліни – у свого роду "історіографію".

Цілком може бути, що дослідницький настрій сьогоденної культурної антропології досі відображає тяжіння до міждисциплінарної атмосфери 1980-х – середини 1990-х років [6, с. 85].

Міждисциплінарні дискусії виникали, як правило, в рамках самої антропології, і найбільш впливовими з них виявлялися ті, які з різних причин були найбільш престижними. Відповідно такі течії, як структуралізм або когнітивна антропологія, були важливими з точки зору центру і тому ретельно вивчалися в університетах. Сьогодні центр, якщо такий існує, більше не має подібної координуючої сили, і з тих тем, які стали виникати в перші три повоєнні десятиліття, але залишилися "неса-

нкціонованими" центром, – сучасні культурні трансформації, політичний контекст, постколоніалізм, глобалізація та інші, – якраз і складається те матеріальне середовище, з якого в предметному відношенні виростає більшість професійних дослідницьких проєктів. У теоретичному відношенні ці проєкти найчастіше спираються на положення різноманітних соціально-культурних теорій, вироблених в тих чи інших галузях за межами антропології [8, с. 45].

Далі, характер самосприйняття початківців антропологів як професійних працівників також помітно змінився – зросла необхідність відчувати себе активістом. Етнографічна польова робота, як міжкультурне зіткнення в сьогоденному ідеологічно поляризованому світі, неминує політизуватися. Активістська орієнтація молодого покоління культурних антропологів, це свідомо реакція на сьогоденні умови і зрозуміла відповідь на консервативну модель класичного "неупередженого" вченого.

Сучасна проблема сприйняття вчених-антропологів, полягає в тому, що культурні антрополози, які навчилися компетентно виступати проти упереджень і стереотипів у сучасному американському суспільстві, все одно сприймаються цим суспільством переважно як знавці "інших" культур (найчастіше далеких і екзотичних).

Культурна антропологія – лише одна з галузей загальної антропологічної науки в США (яка включає чотири області – фізична антропологія, культурна антропологія, археологія і лінгвістика), але це галузь найбільш велика за кількістю зайнятих в ній вчених, найбільш розвинена в інституціональному плані і найбільш відома публіці.

Необхідно підкреслити, що формування і інституалізація культурної антропології відбувалися, насамперед, в університетських структурах, що повною мірою відповідало традиціям західної науки.

Як зізнаються самі американські вчені, в університетах США "загальна антропологія" розглядається як альмамама культурної антропології та фізичної антропології [4, р. 6].

На думку деяких дослідників, саме необережне зближення фізичної та культурної антропології, коли фізична антропологія ставиться у визначеннях на перше місце, породило такий відомий напрям, як психологічна антропологія, з його особливим розумінням культури як "розумових проявів" біологічної сутності людини [7, с. 28].

Одним з аспектів розвитку антропологічних досліджень стало міждисциплінарне вивчення релігійних ритуалів і змінених станів свідомостей. Дана тенденція проявляється у викладанні антропології в США. Поряд з дисципліною "Культурна антропологія" там існує і предмет "Антропологія. Дослідження різноманітності людини", до якого поряд з традиційними для культурної антропології темами включені проблеми, що вивчаються біологічними антропологами, і питання, пов'язані з походженням людини [5, р.59].

Сьогодні Університет штату Каліфорнія, Берклі є одним з провідних (входить в топ – 5) освітніх і дослідницьких центрів в США, які надають можливість отримання якісної освіти за спеціальністю "Антропологія". В даний час на кафедрі антропології Університету навчання в докторантурі здійснюється за двома напрямками: "Антропологія" (спеціалізації з археології, фізичної антропології та соціокультурної антропології) та "Медична антропологія". Виділення медичної антропології в окрему програму докторантури, а також включення цього предмету в базову навчальну програму бакалаврату й у вигляді спецкурсів у магістерських та докторських програмах за спеціальністю "Антропологія" говорить про високу значимість даного напрямку в діяльності кафедри і є безумовним свідченням передового характеру дослідницької та викладацької роботи співробітників [9].

У зміст викладання "культурної антропології" у США входить використання порівняльних даних про сучасну і традиційну культуру в кожній із тем. Особливо показово в цьому відношенні порівняння змісту підручника К. і М. Ембер з культурної антропології, який широко використовується в університетах США, адже витримав 13 перевидань (останнє в 2010 році) [2; 3].

Величезні можливості у викладанні культурної антропології з'явилися при використанні відеоматеріалів через Інтернет.

Отже, культурна антропологія – впливовий напрямок науково-освітньої діяльності, який склався на базі провідних американських університетів. Історія викладання культурної антропології в закордоном бере свій початок в період інституалізації цієї академічної дисципліни.

Навчальні програми з культурної антропології охоплюють кілька рівнів підготовки, які можна співставити з нашими уявленнями про коледж та університетський курс (неповна та повна вища професійна освіта), магістратура й аспірантура, додаткова освіта та підвищення кваліфікації. При цьому, слід мати на увазі, що американські студенти дійсно вільні при виборі навчальних курсів в рамках достатньо гнучкої структури плану навчання й формування, в результаті, індивідуалізованого й часто міждисциплінарного професійного профілю. Цим обумовлена й специфіка викладання курсів, яка складена, зазвичай, тематичними блоками "соціальна антропологія", "культурна антропологія" чи просто "антропологія".

Студенти, які прослухали курс з культурної антропології чи будь-які інші курси, які входять до основного курсу (наприклад, такі як "Мораль в вірі ісламу" чи "Антропологія Півночі"), можуть бути як тими, хто має намір отримати диплом культурного антрополога, так і менеджерами, яких готують працювати в ісламських країнах, чи юристами, практика яких буде пов'язана з нафтовидобуванням і т.п. Вивчення культурної антропології застосовується спеціалістами в галузі музейної справи, археології, державної служби, муніципальними працівниками, дипломатами, журналістами, всіма, хто працює в незахідних країнах. Сферами зайнятості спеціалістів з дипломами і ступеннями з культурної антропології також називають: викладання, музейна справа, робота в бібліотеках, дослідження, медичні служби, соціальна робота, муніципальні і державні служби, благодійні організації, журналістика й ЗМІ, дипломатична служба, туризм, політика [11, с. 429].

В цілому, можна говорити про двояку спеціалізацію випускників факультетів культурної антропології та їх професійну підготовку: регіональна спеціалізація та теоретична. Знову таки, ця тенденція організації соціально-антропологічної освіти співпадає з організацією

наукового товариства (наприклад, структура Американської Антропологічної Асоціації).

Наявність сформованої регіональної спеціалізації й теоретичної школи являється важливим фактором, який забезпечує авторитет факультету даного університету. Одночасно це забезпечує включення студентів в певні наукові товариства й виключення з інших [10]. Так, культурна антропологія в Принстоні пов'язана переважно з інтерпретативним підходом, Чиказька школа спрямована на вивчення структурних аспектів культури, Корнельський університет, також який входить в Лігу плюща, спеціалізується на азійських дослідженнях.

В структурі регіональної спеціалізації в США прийнято виділяти різні регіони і народи Америки (Північно-Американські індіанці, індіанські культури Південного Заходу Америки, майя й Месо-Америка, Латинська Америка, латиноамериканці в США, афроамериканці), а також Південно-Східну Азію, Південну Азію, Океанію й Тихий океан, Африку, Близький Схід, Європу. В будь-якому випадку, вивчення історії регіону, цивілізацій, культур розглядається лише як основа для постановки актуальних проблем життя народів сьогодні. Етнокультурні, фольклорні, повсякденні практики вивчаються в контексті соціально-політичного становища, міжнародного і національного розподілу праці, глобальних впливів [1, р. 315].

Теоретична спеціалізація в узагальненому вигляді включає: етнологію, магію, гендерні відносини, сім'ю і рід, економічну антропологію, прикладну антропологію. В цілому, теоретична спеціалізація і теми дисертацій відображають орієнтацію на "осучаснення" антропологічної проблематики та відхід від "екзотизму". Детальне вивчення традиційних систем спорідненості й господарства в навчальних планах все частіше приносяться в жертву вивчення теоретичних галузей, які можна застосувати для описання й аналізу сучасних суспільств. Наприклад, це можуть бути не тільки загальні курси з антропології організації, медицини, освіти, психологічної чи урбаністичної антропології, але й конкретні курси "Вживання наркотиків і культура", "Мігранти й біженці", "Насилля, терор і тероризм: створення культур страху" [12].

Основними текстами при вивченні антропологічних дисциплін на факультетах вважаються сучасні наукові публікації – переважно в вигляді статей, як найактуальніший жанр. При цьому, достатньо фундаментальний, оскільки середній об'єм статті англomовному рецензованому журналі на сьогодні становить біля 1 др. арк. з високими вимогами до дискусій та видатними іменами дослідників в галузях, що досліджуються [11, с. 432]. Цим досягаються основні вимоги до якості освіти: випуск-антрополог зорієнтований вивчати складну організацію соціального життя, соціальні процеси в умовах багатоманітності культур та соціальних інститутів. В студентів виховують критичне мислення, вміння врахувати різноманітні дослідницькі перспективи, публічно представляти свої результати, в тому числі і для досліджуваних суспільств.

Таким чином, викладання культурної антропології в освітніх закладах США являє собою розгалужену мережу навчальних текстів, програм, інформаційних технологій, яка створена і транслюється величезним корпусом дослідників і викладачів, які працюють в них.

Список використаних джерел:

1. Bohannan P. We, the Alien: An introduction to cultural anthropology. Prospect Heights, IL: Waveland Press. 1991. – 344p.
2. Ember C.R., Ember M. Cultural Anthropology. Anthropology and Cultural Anthropology. Third editions. Englewood Cliffs: Prentice-Hall., 1981.
3. Ember C.R., Ember M. Cultural Anthropology. Anthropology and Cultural Anthropology. Eighth editions. Englewood Cliffs: Prentice-Hall., 1996.
4. Harris M. Culture, People, Nature. An Introduction to General Anthropology. – N.Y., 1975. – 102p.

5. Kottak C. Anthropology: The Exploration of Human Diversity. – McGraw-Hill Humanities/Social Sciences/Languages; 13 edition., 2008. – 704 p.
6. Белик А.А. Культурная (социальная) антропология. М.: РГГУ, 2009. – 613 с.
7. Белков П.Л. Этнос и мифология: элементарные структуры этнографии / П.Л. Белков; Рос. акад. наук, Музей антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН. – Санкт-Петербург: Наука, 2009. – 280 с.
8. Маркус Д. О социокультурной антропологии США, ее проблемах и перспективах / Д. Маркус; Пер. А.Л. Елфимов // Этнографическое Обозрение. – 2005. – №2. – С. 43-55.

9. Офіційний сайт кафедри антропології Університету шт. Каліфорнія в м. Берклі. Режим доступу: <http://anthropology.berkeley.edu/>
10. Портал Національної Асоціації студентів-антропологів. – Режим доступу: <http://www.studentanthropologists.org>.
11. Социокультурная антропология: История, теория и методология: Энциклопедический словарь / Мин. культуры РФ; Рос. ин-т культурологии; под ред. Ю.М. Резника. – М.: Академический Проект, Культура; Киров: Константа, 2012. – 1000 с.
12. Університет Північного Техасу / Приклад типових для американських університетів програм. – Режим доступу: <http://anthropology.unt.edu/courseinfo-descriptions.php>

Надійшла до редколегії 28.08.13

В. Диденко, асп.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ОСОБЕННОСТИ ПРЕПОДАВАНИЯ КУЛЬТУРНОЙ АНТРОПОЛОГИИ В АМЕРИКАНСКИХ УНИВЕРСИТЕТАХ И ТРУДОУСТРОЙСТВО ВЫПУСКНИКОВ АНТРОПОЛОГИЧЕСКИХ ФАКУЛЬТЕТОВ В США В КОНЦЕ XX – НАЧАЛЕ XXI ВЕКА

Проанализированы особенности преподавания культурной антропологии в университетах США и выяснено тенденции трудоустройства выпускников американских антропологических факультетов в кон. XX- нач. XXI века. Для достижения поставленной цели, использовано сравнительно – исторический и проблемно – хронологический методы научного исследования. Итак, навыки полученные во время получения степени по культурной антропологии чрезвычайно актуальны для жизни и трудовой деятельности в современном мире, который все больше и больше глобализируется и предусматривает коммуникацию с людьми из разных культур и народов.

Ключевые слова: культурная антропология, региональная специализация, теоретическая специализация, междисциплинарные дискуссии.

Didenko V., Graduate stud.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

FEATURES OF TEACHING CULTURAL ANTHROPOLOGY AT AMERICAN UNIVERSITIES AND THE EMPLOYMENT OF GRADUATES OF ANTHROPOLOGICAL FACULTIES IN THE U.S. IN THE LATE XX-EARLY XXI CENTURY

The article presents the researchers' points of view for the studying of cultural anthropology in the American universities at the end of XX – beginning of XXI century and also the problem of choosing a career path among the graduates. Scientific methods: comparatively-historical and problematic-chronological. The author comes to conclusions, that there are many benefits to studying anthropology in the US universities. The skills developed through completing a degree in anthropology are useful for living and working in today's world, which increasingly means interacting with people from many different cultural backgrounds and nations. Anthropological training concentrates on three broadly transferable skill areas: understanding human diversity, building research skills for collecting and making sense of information, and communicating effectively.

Keywords: cultural anthropology, regional specialization, theoretical specialization, interdisciplinary discussion.

УДК 930(477)"19":061.2(477)1846/1847

Г. Казьмирчук, д-р іст. наук,
М. Казьмирчук, д-р іст. наук
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ІСТОРІОГРАФІЇ КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКОГО БРАТСТВА НАПРИКІНЦІ 90-Х РОКІВ XX СТ.

В статті аналізуються праці, присвячені Кирило-Мефодіївському товариству, які були опубліковані до 150-річного ювілею товариства. Це перші дослідження, де українська історична наука зробила досить вдалу спробу звільнитися від наві'язаними Радянською владою заполітизованих оцінок історії товариства. Покоління істориків, зокрема Г. Я. Сергієнко, В. Г. Сарбей, Ю. А. Пінчук знайшли можливість переглянути свої попередні висновки радянського періоду. Можна констатувати, що до історії товариства мало звертаються зарубіжні вчені.

Ключові слова: Кирило-Мефодіївське товариство, історіографія проблеми, дискусійні питання, програмні документи, братчики.

1996–1997 рр. – 150-річний ювілей Кирило-Мефодіївського таємного політичного товариства, яке виникло в 40-х роках XIX ст. у стінах Імператорського університету св. Володимира. За півтора столітній період до цієї важливої сторінки вітчизняної історії зверталось не одне покоління вчених, публіцистів, політичних та громадських діячів які залишили свої дослідження. Нині маємо солідну бібліографію, яку й досі історико-бібліографічна наука так і не зуміла зладнати. Серед цих праць належне місце займають історіографічні дослідження.

Історіографія досліджує також історію виникнення і діяльність кирило-мефодіївців. На жаль, ця галузь історичних наук так і не спромоглася створити солідне монографічне історіографічне дослідження, а наявні статті, або розділи до монографічних праць переслідують мету наукового історіографічного обґрунтування доці-

льності вивчення окремих питань теми, або конкретних аспектів історії товариства.

Історіографічні проблеми "Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство" досліджувалися нерівномірно. У дореволюційний період до 1917 року, практично таких праць не було. Тільки у 60-70-ті роки XX ст. у зв'язку із зверненням до вивчення цієї теми Григорієм Яковичем Сергієнком почали з'являтися перші історіографічні розвідки. Концентровано вона знайшла висвітлення у вступній частині надзвичайно змістовної монографії Г. Я. Сергієнка, в якій аналізуються всі напрямки й школи, де вивчалася тема. Виважено Г. Я. Сергієнко розглядає джерелознавчу основу проблеми, яка використовувалася вченими в обґрунтуванні окремих питань, висновки дослідників, накреслює перспективні напрямки майбутніх праць [11]. Історіографічний вступ до своєї монографії, присвяченої життю й діяльності

одного із організаторів братства Миколі Івановичу Гулаку, написав Григорій Іванович Марахов [9]. Автор серйозно підійшов до аналізу напрацювань, присвячених одній із надзвичайно цілісних постатей, "творцю і керівнику" товариства М. І. Гулаку. Власне, на погляд Г. І. Марахова, кирило-мефодієвець й був організатором таємного політичного товариства. Він писав, що це є найбільш достовірною думкою [9, с. 5].

З історіографічними розвідками, присвяченими аналізу праць про кирило-мефодіївців, наприкінці 70-х – на початку 80-х років ХХ ст. у період написання кандидатської дисертації на тему "Перший етап визвольного руху в Росії у дослідженнях істориків Радянської України. 1917–1980 рр." підготували й ми [2, 3, 4]. Подібні історіографічні праці ми зараз розглядаємо як постановочні, вони писалися під відповідні дисертаційні дослідження (Г. Я. Сергієнко, Г. Д. Казьмирчук) або як вступні розлогі передмови до монографічних праць (Г. І. Марахов, Г. Я. Сергієнко). Сучасні реалії й завдання, які ми ставимо перед собою є бажання з років досягнень і осмислення написати сучасну, без всіляких політичних нашарувань історіографічну розвідку, буде передуватиме висвітленню важливої проблеми національного відродження українського народу, початок, на наш погляд, поклали кирило-мефодіївці й представники літературних процесів в обох частин підневільної України в середині ХІХ ст. Розв'язанню цього питання сприяють наявні сучасні документальні видання й літературні здобутки істориків.

У даному історіографічному дослідженні ставиться завдання звернути увагу на окремі історіографічні сюжети, які досі мало досліджувалися. Це зокрема початок зародження історії вивчення питання; перевидання наукових і публіцистичних праць братчиків; безперспективність радянської заідеологізованої школи тощо.

Історіографія також вивчає дослідження, присвячені історії виникнення й діяльності Кирило-Мефодіївського товариства, але яка не збагатилася солідним монографічним історіографічним дослідженням. Ми не маємо можливості переконливо стверджувати, що така праця в близькому майбутньому може з'явитися. В даному випадку ми зробимо спробу визначити окремі важливі історіографічні сюжети, на що слід звернути увагу дослідників проблеми, на необхідність і доцільність підготовки важливого історіографічного монографічного дослідження. Документальне насичення теми випереджає цю багатогранну і недостатньо вивчену історіографічну проблему.

Відношення Київського військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора Д. Г. Бібікова до начальника ІІІ відділення його Величності Імператорської канцелярії О. Ф. Орлова започаткувало писемно-документальне висвітлення виникнення й діяльності політичного гуртка інтелігенції України середини 40-х років ХІХ ст. Це значно пізніше буде перекласифікована його назва й зміст. Це відношення відкриває тритомне видання слідчих справ, програмних документів і літературних матеріалів членів Кирило-Мефодіївського товариства. Воно було підготовлене провідними істориками і джерелознавцями України ще у 1960-х роках, але в силу радянської ідеології лежало під сукном і чекало свого часу. Тритомник, як наголосив під час відкриття Всеукраїнської науково-освітньої конференції академік НАН України Валерій Андрійович Смолій "не пішов тоді у друк з цензурних міркувань" [13].

На сьогодні це найповніше видання документальних матеріалів про діяльність братчиків, які дозволяють по-новому подивитися на цю славетну сторінку історії України, сказати неупереджену правду про роль і місце

товариства в культурно-політичному й національному житті європейської спільноти.

Сьогодні винятковим у вивченні історії товариства є перевидання наукових досліджень М. І. Костомарова, художньо-історичних творів П. О. Куліша, історика М. І. Костомарова, зокрема цікава "Автобіографія" [6, 7], поетичних творів Великого Кобзаря. Менше таланить працям українського етнографа та фольклориста О. В. Маркевича, насамперед "Запискам Черниговского статистического комитета", науковим дослідженням М. І. Гулака, В. М. Білозерського та інших братчиків. Час їх перевидання ще не настав, але сподіваємось, що це скоро трапиться. Було б хорошою справою, якби видавництво Київського університету звернуло на це увагу й долучилося до перевидання, тим більше напередодні 200-річного ювілею з дня народження Т. Г. Шевченка.

Документальні матеріали, літературні твори братчиків, їхня епістолярна спадщина не тільки важлива документальна основа вивчення діяльності кирило-мефодіївців, але й не менш важливе історіографічне джерело. Звичайно значні документальні матеріали ще чекають на своє дослідження, зокрема в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві є матеріали про майновий стан батька члена товариства Олександра Тулуба. Його батько, як свідчать документи, мав 40 десятин землі і одну кріпосну душу (сім'ю). Правда, у біографічних матеріалах його роду наводяться інші цифри, а саме – дідусь Данило мав хутір, де було 20 десятин [1]. Його ж правнучка, відома письменниця Зінаїда Тулуб, авторка знаменитого роману "Звіролови" у своїх спогадах писала, що він жив на своєму хуторі біля Золотоноші і "кріпаків не мав" [14].

В Інституті рукопису НБУ ім. В. Вернадського НАН України зберігаються матеріали громадського діяча, одного із організаторів кооперативного руху в Україні ХІХ – початку ХХ ст., автора віршів, поем і оповідань (більшість неопубліковані) Миколи Васильовича Левитського. Вони висвітлюють ставлення української інтелігенції до Тараса Григоровича Шевченка, до його творчості і пошанування. У 1929 р. М. В. Левитський написав вірш "До Шевченка Тараса в театрі ім. Шевченка", де він пише:

"Твоїм ім'ям театр назвали,
Оце сиджу в театрі цім,
Тут бачу всує притягали,
Ім'я твоє – це ясно всім.
Не чути, де ж твоя тут мова,
Мов десь в Рязані чи в Москві,
Нема її тут а ні слова,
Хоча це часи уже нові.
Час мову б краю поважати,
Ім'я твоє час шанувати,
Було б законно побажати,
Твоє, щоб слово й тут чувати..." [8]

Залишаємо для читача зробити власні висновки із цього фрагменту вірша. Зазначимо, що подібних матеріалів у цьому фонді є достатньо, щоб твердити, що Т. Г. Шевченко, його поезії мали винятковий вплив на багатьох українців, зокрема й у роки розбудови соціалістичної України.

Евристичний пошук нових документальних матеріалів – одне з найважливіших напрямків наукової праці вчених з проблеми "Кирило-Мефодіївське товариство і Т. Г. Шевченко". Ми не погоджуємося з висновками доктора історичних наук Рема Симоненка, що "наявну документальну базу вивчено, майже повністю опубліковано, і навряд чи хто зважиться гарантувати, що архівні розшуки принесуть принципово нове – братчики вміло конспірували свою активність, маючи перед собою до-

свід як декабристського руху, розкритого царською охранкою, так і своїх, найближчих попередників..." [12].

Власне в опублікованих документах, наукових та художньо-публіцистичних працях членів товариства закладені найважливіші історіографічні проблеми, котрі продовжують вивчати дослідники. Не всі ці матеріали є достовірними, оскільки життєві ситуації братчиків вимагали обережної розповіді про свою участь у політичному русі України 40-х років XIX ст. Ось чому документальні матеріали різних років необхідно співставляти з матеріалами сучасників та іншими джерелами.

Доречно зауважити, що багато хто з нас більшу частину свого трудового життя проводимо в приміщеннях, у яких зберігається дух епохи 40-х років XIX ст., років навчання студентів і праці викладачів університету св. Володимира – членів політичної організації М. І. Костомарова, М. І. Гулака, Т. Г. Шевченка, О. Д. Тулуба, В. М. Білозерського, О. В. Маркевича та інших братчиків. М. І. Костомаров з 1845 р. – вчитель Першої Київської гімназії, О. Д. Тулуб учень цієї гімназії (сучасне приміщення Інституту філології Національного університету імені Тараса Шевченка) закликають дослідників і особливо краєзнавців активніше вивчати краєзнавчий аспект цієї проблеми.

Важливим завданням, яке стоїть перед сучасними дослідниками історії кирило-мефодіївців є очищення історичної науки від заідеологізованих висновків радянської історіографії. Більшість радянських істориків і літературознавців не могли по-іншому висвітлювати в ті часи окремі сюжети проблеми, зокрема діяльність М. І. Костомарова та П. О. Куліша. Їх участь у суспільному русі України можна було подавати тільки у негативному плані, як фундаторів українського буржуазного націоналізму. Політизована радянська історична наука таврувала, ворогів пролетарського інтернаціоналізму, діяльність яких вбивали клин у вікову дружбу двох братніх народів – українського й російського. Але замовчати виняткову роль М. І. Костомарова у створенні товариства і його програмних документів історіографія не могла, а тому придумала досить цікавий метод висвітлення історії організації – поділивши 13 членів братства на прихильників революційно-демократичного крила на чолі з Т. Г. Шевченком та на ліберальне, націоналістичне, яке очолювали М. І. Костомаров і П. О. Куліш. Вчені старанно вишукували найдрібніші фактики суперечностей між Т. Г. Шевченком, М. І. Костомаровим і П. О. Кулішем, щоб захоплено проголошувати про "непримиренну боротьбу" між ними, а звідси й серед іншими братчиками. Отож, на нашу думку, найбільш важливим напрямками вивчення історії Кирило-Мефодіївського товариства є не пошук ворогів серед братчиків, а об'єктивне, наукове і неупереджене дослідження діяльності членів товариства.

Другим, не менш важливим напрямком є аналіз діяльності кирило-мефодіївців у контексті цілісних європейських національно-визвольних рухів, що вилилися в буржуазно-демократичні революції 1848–1849 рр. у Франції, Німеччині, Австрії та Італії, а потім у хвилю національно-визвольної боротьби південнослов'янських та інших народів. Кирило-Мефодіївці в Україні фактично підхопили визвольні ідеї декабристів і, в свою чергу, передали їх як естафету, препарувавши до інтересів української нації.

Не менш важливим історіографічним напрямком, над яким працювали вчені й політики є бажання з'ясувати, якими шляхами потрібно йти Україні, щоб здобути незалежність. В. Г. Сарбей навівши думку М. І. Костомарова про те, що ми, українці самі, нічого не зробимо, та В. М. Білозерського про те, що окреме існування

України неможливе, оскільки вона знаходиться між кількома вогнями, приходять до висновку про те, що братчики схилилися до конфедеративного єднання слов'янських народів [10].

Існує низка дискусійних питань. Перш за все це про назву товариства. Рем Симоненко вважає, що з дитинства відома назва "Кирило-Мефодіївське товариство" не відповідає цілком змісту й діяльності братчиків". Автор розвідки "Кирило-Мефодіївське" чи "Україно-слов'янське" вміщені в часопису "Київ", підкреслив, що назва "Товариства св. Кирила та Мефодія" в умовах режиму Микола I та "перед кожним урядом" була "прикриттям". Цією назвою спочатку, в оману були введені не тільки слідчі Києва, й III відділення Його Імператорської Величності канцелярії.

Так, назва "Україно-слов'янське" розкриває ширше зміст і суть діяльності братчиків. По-перше, виявляє українські мотиви; по-друге, антиурядовий, антицарський напрям. "Царська влада, – записано в "Законі Божому", – суперечить законам Божим та природі людській, ...люди всі рівні і повинні управлятися лише старійшинами...від монархічного правління – лише одні біди й страждання, і...слов'янські народи можуть бути щасливими тоді тільки, коли над ними не буде встановленої людськими влади". Отже ідеї "національного самовизначення України", за Ремом Симоненком, і утверджується в другій назві. Заслугують уваги оцінки, висловлені у навчальній літературі, але там переважають ще неусталені думки.

На превеликий жаль, не маємо інформації про зарубіжну літературу, за винятком праць Стефана Козака про український месіанізм, як винятковий рушій ідеології братства [5]. Це надзвичайно звуженим підхід до трактування складних питань теми. Виняткова роль месіанської ідеї в діяльності братчиків отримала підтримку українських дослідників.

Важливим завданням сучасної історіографії є звернення уваги на праці дослідників років відродження Української державності, формування своєї школи вивчення історії товариства. Це перш за все відомі Г. Я. Сергієнко, В. Г. Сарбей, Ю. А. Пінчук – представники зрілої, обережної формації вчених, які знайшли в собі мужність, переглянути свої колишні висновки. А хто йде за ними? Дуже мало нових прізвищ. Напевне, йде спокійна, наполеглива робота з переосмислення набутого досвіду. Є сподівання, що напередодні 200-річного ювілею з дня народження Т. Г. Шевченка і 180-річчя заснування Університету св. Володимира науковий світ збагатиться низкою наукових праць з цієї теми, зокрема з проблеми "Т. Г. Шевченко і Київський університет".

Отож успіхи й прорахунки з історіографії Кирило-Мефодіївського товариства свідчать, що на сучасному етапі необхідно спокійно й виважено переосмислити досягнення, визначити магістральні напрямки цієї проблеми. Молодим дослідникам необхідно братися за складну й надзвичайно важливу проблему діяльності кирило-мефодіївських братчиків – важливу сторінку вітчизняної історичної науки.

Список використаних джерел:

1. До біографії Кирило-Мефодіївського братчика Олександра Даниловича Тулуба // Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського НАН України. – Ф. 209. – №1. – Арк. 18+8 арк.
2. Казьмирчук Г. Історіографія Кирило-Мефодіївського товариства / Г. Д. Казьмирчук // Кирило-Мефодіївське товариство: люди, ідеї і традиції. До 150-річчя створення та діяльності: Матеріали Всеукраїнської науково-освітньої конференції. – К.: НАНУ, Інститут історії України та ін., 1996. – С. 52–54.
3. Казьмирчук Г. Кирило-Мефодіївське товариство в дослідженнях істориків України (1918–1934 рр.) / Григорій Казьмирчук // Вісник Київ. ун-ту. Історичні науки. – Вип. 20. – К., 1978. – С. 72–79.

4. Казьмирчук Г. Суспільно-політичний рух в Росії середини 20-х – початку 60-х років XIX ст. в дослідженнях істориків України (1956–1980 рр.) / Григорій Казьмирчук // Вісник Київ. ун-ту. Історичні науки. – Вип. 23. – К., 1981. – С. 70–79.

5. Козак Стефан. Українська змова і месіанізм. Кирило-Мефодіївське Братство / Стефан Козак; переклад з польської і ред. Миколи Лесюка. – Івано-Франківськ, 2004. – 252 с.

6. Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография / Н. И. Костомаров. – К.: Изд-во Киев. ун-та, 1989. – 735 с.; Костомаров М. И. Твори / М. И. Костомаров: В 2-х т. – К.: 1990. – Т. 1. – 538 с.; Т. 2. – 779 с.

7. Куліш Пантелеймон. Чорна рада. Хроніка 1663 року / Пантелеймон Куліш. – К., 1990. – 271 с.

8. Левитський Н. В. Матеріали до історії літератури та громадських настроїв на Україні / Н. В. Левитський // ІР НАБ ім. В. Вернадського НАНУ. – Ф. 327. – № 788. – Арк. 16.

9. Марахов Г. И. С верой в будущее: Революционный демократ Н. И. Гулак / Григорий Иванович Марахов. – К.: Выща школа Изд-во при Киев. ун-те, 1989. – С. 3–13.

10. Сарбей В. Г. Апостоли народної свободи / В. Г. Сарбей // Слов'янське віче – XXI століття. – 1996. – №3. – С. 134–138.

11. Сергієнко Г. Я. Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство / Григорій Якович Сергієнко. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 3–20.

12. Симоненко Рем. "Кирило-Мефодіївське" чи "україно-слов'янське"? / Рем Симоненко // Київ. – 1996. – № 3–4. – С. 119.

13. Смолий В. А. 150-річний ювілей Кирило-Мефодіївського товариства / Валерій Смолий // Кирило-Мефодіївське товариство: люди, ідеї і традиції. – К., 1996. – С. 1.

14. Тулуб З. П. Моя жизнь / З. П. Тулуб. – К.: Киев – Париж – Дакар, 2012. – С. 10.

Надійшла до редколегії 29.08.13

Г. Казьмирчук, д-р ист. наук,
М. Казьмирчук, д-р ист. наук
КНУ імені Тараса Шевченка, Киев

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ИСТОРИОГРАФИИ КИРИЛЛО-МЕФОДИЕВСКОГО БРАТСТВА В КОНЦЕ 90-Х ГОДОВ XX СТ.

В статье анализируются исследования, которые были опубликованы к 150 летнему юбилею деятельности Кирилло-Мефодиевского общества. Это первые работы, где украинская историческая наука сделала успешную попытку освободиться от навязанной Советской властью заполитизированной оценки истории братства. Поколения историков, в том числе Г. Я. Сергиенко, В. Г. Сарбей, Ю. А. Пинчук пересмотрели свои выводы советского периода. Можно констатировать, что историей братства мало интересуются зарубежные ученые.

Ключевые слова: Кирилло-Мефодиевское братство, историография проблемы, дискуссионные вопросы, программные документы, братчики.

G. Kazmyrchuk, Doctor of History,
M. Kazmyrchuk, Doctor of History
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

THE TOPICAL ISSUES OF CYRIL AND METHODIUS BROTHERHOOD'S HISTORIOGRAPHY AT THE END OF 90TH OF XX CEN.

The article analyzes the studies that have been published on the 150th anniversary activities Cyril and Methodius Brotherhood. This is the first works, where Ukrainian historical science has made a successful attempt to get free from politicized evaluation of Brotherhood, which was pressed of the Soviet regime. Generations of historians, including G. Y. Sergienko, V. G. Sarbey, U. A. Pinchuk, revised their conclusions of the Soviet period. Can state that the history of the brotherhood is not enough investigated in foreign scientists.

Key words: Cyril and Methodius Brotherhood, historiography of the problem, controversial issues, program documents, bratchiki.

УДК 63.2 (4 Укр)

Я. Калакура, проф.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

НАУКОВА ШКОЛА АРХІВІСТІВ ТА АРХЕОГРАФІВ УНІВЕРСИТЕТУ Св. ВОЛОДИМИРА

З'ясовується процес зародження, формування та діяльності в Університеті Св. Володимира наукової школи архівістів та археографів, аналізується внесок її фундаторів і вихованців у становлення українського архівознавства та археографії.

Ключові слова: архівознавство, археографія, українська археографія, наукова школа, Університет Св. Володимира, Київська археографічна комісія, М.Максимович, М.Іванишева, В.Антонович, М.Грушевський.

Діяльність наукових шкіл з архівознавства та археографії ще не отримала належного висвітлення в українській історіографії. Наявні праці з історії архівної справи, Архівна енциклопедія, про Київську археографічну комісію, про Археографічну комісію НТШ, про наукову школу В.Антоновича в Київському Університеті Св. Володимира лише частково зачіпають цю проблему в загальному контексті розвитку історичної науки, зародження українського джерелознавства, архівознавства та археографії, діяльності їх фундаторів М. Максимовича, М.Костомарова, М.Іванишева, В.Антоновича та ін. [4, 5, 6, 7, 11, 18, 26, 29]. Постановка питання про школу архівістів та археографів в Університеті Св. Володимира базується на вже доведених в науці фактах про те, що саме в його стінах були ініційовані джерелознавча, архівознавча та археографічна діяльність у Києві, створення при безпосередній участі учених університету археографічної комісії, архіву давніх актів, нумізматичного музею, підготовки фахівців з необхідними знаннями та навиками у цій сфері [12, 14, 19]. Системне і цілісне осмислення взаємодії цих факторів у контексті Київської

наукової школи істориків-документалістів надає пропонуваній розвідці актуальності та новизни.

Актуальність поставленої проблеми зумовлюється кількома чинниками. По-перше, в сучасних умовах зростає роль архівознавства та археографії як спеціальних галузей історичної науки, що займаються пошуком, виявленням, вивченням, збереженням і опублікуванням архівних та інших документальних ресурсів, писемних пам'яток з метою залучення їх до наукового і культурного суспільного обігу [13, 21, 26]. По-друге, підвищується суспільний інтерес до історії українського архівознавства та археографії, але, на жаль, історикам ще не вдалося створити цілісну історію цих галузей української науки, відсутній і національний підручник з археографії, а створення таких праць неможливе без з'ясування внеску викладачів Київського університету в розвиток архівістики та археографії. По-третє, без належного дослідження архівознавчої та археографічної діяльності університетських учених залишається не повною й історія самого університету, який у 2014 р. відзначає своє 180-річчя. І, нарешті, вивчення і висвітлення

співпраці викладачів університету та Київської археографічної комісії, аналіз нагромадженого досвіду має важливе пізнавальне та світоглядно-виховне значення для сучасного етапу співробітництва кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки з Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, з Українським науково-дослідним інститутом архівної справи та документознавства, для підготовки і виховання нової генерації українських архівістів та археографів.

Мета статті полягає в тому, щоб з'ясувати передумови, мотиви та процес формування наукової школи архівістів та археографів в Київському університеті Св. Володимира, простежити основні етапи участі його вчених у заснуванні та роботі Археографічної комісії та Архіву давніх актів, охарактеризувати фундаторів, склад, лідерів та діяльність цієї школи, окреслити її роль у подальшому розвитку архівознавчих та археографічних студій в Україні. Ця мета досягається з урахуванням напрацювань попередників і комплексу опублікованих [3, 8, 24, 25] та архівних джерел, зокрема фондів Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (ф. 442 – Канцелярії київського, волинського, подільського генерал-губернаторів), Державного архіву м. Києва (Київський університет ім. Т.Г. Шевченка), а також Інституту рукопису НБУ ім. В.І.Вернадського.

Наукознавство трактує наукову школу як особливу різновидність організації дослідницької роботи і підготовки фахівців з певної галузі знань, як неформальний колектив і своєрідний організм дослідників різних поколінь, який базується на визнанні наукового авторитету її лідера, на спільних методологічних принципах, на загальній проблематиці [28, С.3-4]. Жодна школа, в тому числі й архівознавчо-археографічна, не може виникнути на голому місці, без відповідних передумов і фундаторів. Між тим архівознавча та археографічна традиція в Україні має давнє коріння і пов'язана із зародженням архівної справи у княжі часи, розгортанням збиральницької та антикварної діяльності середини і другої половини ХУІІІ ст. Це була й захисна реакція на процес нищення пам'яток минулого, поглинання української старовини з боку Речі Посполитої та Росії. Українські історіографи та архівознавці відносять до числа перших архівістів і археографів С.Лукомського, С.Окольного, В.Рубана, Ф.Туманського, О.Бодянского, М.Бантиша-Каменського та ін.[7] Важливим чинником активізації архівознавчих та археографічних студій стало заснування університетів у Харкові, Києві, Одесі, Чернівцях, діяльність найстарішого університету у Львові, а також "Руської трійці", Наукового товариства ім. Т.Шевченка та його Археографічної комісії і, звичайно, Київської археографічної комісії.

Біля витоків наукової школи архівістів та археографів в Університеті Св. Володимира стояв його перший ректор, видатний вчений і громадський діяч, автор численних наукових праць Михайло Максимович [17]. На час його приїзду до Києва (1834 р.) тут уже був нагромаджений деякий досвід археологічної, архівознавчої та археографічної роботи. Істотний вплив на неї мали діяльність істориків, архівістів та археографів Відня, Вільно, Варшави, Берліна, Кракова, Львова, а також вчених Петербурзької Академії наук і Московського університету. Як відомо, помітну роль у розвитку археографії в Україні відіграв гурток любителів старовини М. Рум'янцева, діяльну участь в якому протягом багатьох років брав викладач Київської гімназії М. Берлінський. Джерельні свідчення з історії Києва досліджував відомий вчений, автор багатьох праць Є.Болховитінов. Паралельно з розкопками Десятинної церкви, започат-

кованими ще з ініціативи Петра Могили, які проводив археолог-аматор К. Лохвицький, йшли пошуки писемних джерел з історії Києва. І все ж безпосереднє підґрунтя для формування археографічної школи в Університеті св. Володимира та створення Київської археографічної комісії заклав М.Максимович. Інтерес у нього до пам'яток української минувшини проявився ще в гімназійні та університетські роки. Відвідуючи численні міста й села України, він знаходив історичні документи, які зберігалися у приватних осіб, народні пісні та думи, робив виписки, залучав їх до наукових розвідок.

Ставши ректором Київського університету і фактичним заступником попечителя Київського учбового округу, М.Максимович намагався згуртувати навколо себе істориків з метою формування джерельної бази й збагачення знань про Україну і український народ. Це спонукало його порушити питання про створення на базі університету археографічної комісії з метою активного пошуку, виявлення, вивчення та публікації історичних пам'яток. За ініціативою М. Максимовича, у 1835 р в Києві був заснований "Тимчасовий комітет для розшуку старожитностей", який мав за мету збирання історичних пам'яток і проведення археологічних розкопок. Проте, не маючи належних коштів, комітет виявився неспроможним вести регулярну археографічну роботу. В 1841 р. М. Максимович знову повернувся до створення в Києві Історичного товариства історії та старожитностей, опрацював його статут, передав пропозиції генерал-губернаторові Д. Бібікову, але вони були оцінені як чергові "українофільські проекти". Тим не менше, як наслідок наполегливих клопотань М. Максимовича, інших істориків і громадських діячів Києва царський уряд дозволив київському генерал-губернатору Д. Бібікову заснувати в Києві "Временный комітет для изыскания древностей", а при Київському університеті створити "Ученую комиссию" [3, С.6], а з 1843 р. започатковується діяльність "Временноюю комиссией для разбора древних актов при киевском, подольском и волыском генерал-губернаторе". М. Максимович разом з С. Шодуаром, М. Іванишевим, В. Домбровським та ін. взяв участь у підготовці плану діяльності комісії. За ініціативою М.Максимовича, для виявлення цінних архівних документів, а також з метою відтворення зовнішнього вигляду архітектурних пам'яток до роботи в Комісії був залучений Т. Шевченко. М.Максимович був причетний і до створення в 1852 р. при Університеті Св. Володимира Київського центрального архіву давніх актів, в якому відкладалися на постійне зберігання зібрані Комісією численні документи і матеріали. Будучи редактором "Памятников словесности и народного образования", вчений наполегливо вивчав актові матеріали, особливо ті, що стосувалися розвитку освіти і культури на Україні. Він відвідував архівні сховища монастирів, церков, а також поміщицькі садиби, вивчав усі архівні документи, які привозили в Київ не тільки з України, а й з архівів Москви, Вільно, Варшави, Кракова, в яких містились багатющі свідчення з української історії. Вчений зібрав численний документальний матеріал про діяльність Луцького й Київського братств і підготував їх до друку. М. Максимовича цікавив, передусім, народ, його життя й праця, добре розуміючи значення джерел створення повноцінної історії України [27, арк.199-200]. В липні 1845 р. під редакцією М.Максимовича вийшов з друку перший том документів під назвою "Памятники, издаваемые Киевской Комиссией для разбора древних актов".

Працюючи в Комісії, М. Максимович приділяв багато уваги підготовці історичного альманаха "Кієвлянин", який став найпомітнішим явищем серед інших альманахів і посів важливе місце в історії української видавничої

справи. Учений зазначав, що розпочав видання з думкою протидіяти різним помилкам, перекозкам та хибним деяким авторів. Джерельно-археографічну цінність мали опубліковані на його сторінках матеріали про історичне минуле Києва, написані на підставі великої кількості архівних документів, у т.ч. статті самого М. Максимовича.

У зв'язку з погіршенням стану здоров'я М. Максимович був змушений відійти від активної роботи в університеті і поселитися в с. Прохорівці, недалеко від Канева, але при цьому він не припинив наукової діяльності, продовжуючи співпрацю з Археографічною комісією і контактуючи з багатьма діячами, зокрема "Руської трійці" в Галичині – М. Шашкевичем, І. Вагилевичем і Я. Головацьким, які називали його пастирем і отцем української мови. Він продовжував відвідувати міста й села Подніпров'я, виявляв історичні документи, робив різні виписки, а копії надсилав до Київської археографічної комісії для опублікування, роботою якої та матеріалами, які вона друкувала не переставав цікавитися до кінця свого життя.

Значним внеском у вітчизняну археографію було підготовлене М. Максимовичем "Повідомлення про південноруські літописи, що видані Миколою Білозерським у Києві в 1856 році". Серед них особливо виокремлював "Чернігівський літопис" (XVII ст), написаний "южноруськими людьми". М. Максимович глибоко вивчав й інші історичні документи, багато працював над їх текстами як історик, археограф і лінгвіст [22]. Він близько 30 років досліджував "Слово о полку Игореве", зробив його переклад українською мовою, уточнив багато фактичних даних з цього твору. За великий науковий внесок у галузі історії та філології, в археографічні дослідження М. Максимович був обраний почесним членом ради Київського університету та інших наукових і навчальних закладів. Він причетний до створення та діяльності Історичного товариства Нестора Літописця, був його почесним членом, а саме товариство стало важливим чинником формування наукової школи архівістів і археографів.

Отже, М. Максимовичу як видатному вченому-природознавцю, філологу, історичному, етнографу, фольклористу судилося стати й визначним джерелознавцем, архівознавцем, археографом, одним із фундаторів відповідної наукової школи в Університеті Св. Володимира.

Почин М. Максимовича підхопив і продовжив професор юриспруденції університету Микола Іванишев, який від самого заснування Археографічної комісії був її активним членом, а з 1859 по 1863 рік обіймав посаду головного редактора. Саме перед ним постали нові питання щодо типу, виду, форми, структури, проблематики, методів публікації історичних джерел, які надходили до Комісії. Він безпосередньо причетний до заснування усіх видань Комісії, включаючи згадані "Пам'ятники". М. Іванишев апробував деякі нові принципи видання документальних джерел, зокрема вперше включив до заголовків не тільки вихідні дані документів, але й анотацію, покликану полегшити подальше використання джерела, пошук необхідної досліднику інформації. У дослідницьких передмовах до перших двох томів АЮЗР М. Іванишев висунув і обґрунтував на підставі аналізу великого комплексу джерел ряд положень, що знайшли визнання, і розвивалися наступними поколіннями вчених, а опрацьовані ним принципи археографічного оформлення документів були закріплені в інших виданнях Комісії, вони витримали випробування часом і слугували орієнтиром професійної підготовки фахівців з історії, права та філології.

Відаючи належне внеску М. Максимовича та М. Іванишева у створення підґрунтя школи архівістів і археографів Університету Св. Володимира, слід визнати, що найвагоміший внесок у її формування належить видат-

ному українському історичному і громадському діячу, археографу і археологу, ініціатору заснування Центрального архіву давніх актів, лідеру наукової школи істориків-документалістів Володимирі Антоновичу [24, 25]. Саме завдяки його інтелекту, педагогічній, та організаційній діяльності, археографічна школа університету стала за своєю суттю першою українською науковою школою з архівознавства та археографії. Її створення завершилося в умовах, коли вчений, не пориваючи з університетом, став головним редактором Київської археографічної комісії. В. Антонович чудово розумів, що без системних і цілеспрямованих археографічних студій, без створення належної джерельної бази не можливо ґрунтовно дослідити історію українського народу і підготувати фахових істориків. Двадцять років він плідно працював головним редактором Київської комісії для розгляду давніх актів (1863-1883) і за цей час виявив, дослідив, опублікував і залучив до наукового обігу величезний масив унікальних документів. Загальна кількість здійснених ним документальних публікацій набагато перевищувала друковану продукцію будь-якого іншого члена Археографічної комісії. В. Антонович відрегулював і видав 9 томів "Архива юго-западной России", у яких вміщено близько 2200 документів, 3 томи літописних пам'яток. В ухвалі Комісії від 25 лютого 1874 р. йдеться про видачу грошової премії В. Б. Антоновичу за те, що він зібрав 8000 історичних документів [23, С.335].

На той час Комісію очолював М. В. Юзефович, який на перших порах закривав очі на українофільські погляди вченого, однак згодом виявився причетним до зловісного "Емського акту" (1876 р.), що забороняв видання і розповсюдження української друкованої продукції, її ввезення із-за кордону, але й усунення вченого з посади головного редактора Комісії у зв'язку з участю в українському національно-визвольному русі. Доказом цього є підлий "Донос М. В. Юзефовича на В. Б. Антоновича", у якому говорилося, ніби головний редактор "...совершенно уклонился от всяких по Комиссии занятий". Насправді основним аргументом усунення було те, що він був визнаний "неудобным" [10], оскільки його діяльність, спрямована на популяризацію ідей національного відродження, зростання самосвідомості народу, активізацію українознавчих досліджень, була дисонансом великодержавної політики царської адміністрації. Тому не випадково, що, залишившись фактично без головного редактора, Комісія протягом чотирьох років (1879 – 1882 рр.) не випустила жодної публікації й опинилась у стані глибокої кризи. Упродовж дев'яти років (1877 – 1885 рр.) після прийняття Емського акту вийшло лише чотири публікації (один том АЮЗР, Літопис Самовидця і два томи показників), тобто понад удвічі менше, ніж у середньому з 1843 до 1916 рр. Замість В. Антоновича на посаду головного редактора був запрошений відомий історик М. Володимирський-Буданов, який мав суттєво інші політичні орієнтації.

Повертаючись до постаті В. Антоновича як лідера археографічної школи, варто наголосити, що здійснені ним публікації історичних джерел відзначалися великою тематичною різноманітністю і новизною. Як дослідник він торкався багатьох недостатньо вивчених проблем історії України, особливо пов'язаних з історією українського козацтва. Цій тематиці він присвятив чотири томи 3-ї частини АЮЗР. Перший з них вийшов 1863 р., останній – 1902 р. Такий стійкий інтерес до козацтва випливав не тільки з наукових інтересів ученого, але й був зумовлений його громадянською та світоглядною позицією. Активізація й зростання національно-визвольного руху в другій половині XIX ст., підвищення ролі народних мас у житті країни, пильна увага до цих

проблем у суспільних науках, історії, літературі, мистецтві визначили появу публікацій про козацтво у виданнях Київської комісії. Тогочасні умови змушували В. Б. Антоновича переглянути прийняті Комісією хронологічні рамки публікацій історичних джерел. Якщо на першому етапі у виданнях Комісії траплялися лише поодинокі документи початку XVIII ст., то починаючи з 1860-х рр. вони домінують.

Говорячи про В.Антоновича як про лідера школи архівістів та археографів, слід наголосити, що він завжди показував прекрасний приклад своїм учням, як треба ставитися до роботи з джерелами. Це можна простежити на матеріалах АЮЗР, де друкувалися джерела з соціально-економічної історії та історії козацтва. Він порушив важливі питання щодо соціального складу козацтва, його стосунків з іншими станами українського суспільства, контакти з сусідніми народами наприкінці XVII – на початку XVIII ст., висловив ряд принципово важливих положень світоглядно-методологічного характеру, доводячи, зокрема, роль народних мас в історії (насамперед селянства), як найважливішої умови перемоги у війні з Річчю Посполитою

У контексті нашої теми дуже важливо звернути увагу на повчальний характер археографічного оформлення публікацій документальних джерел за редакцією В. Антоновича, яке включало заголовки з назвою документу і його стислим змістом, датою написання, а в листах зазначалися імена кореспондентів. Після документа вміщувалась легенда (назва і номер актової книги чи іншого джерела, номери відповідних аркушів). Водночас у публікаціях В.Антоновича, як правило, відсутні археографічні та джерелознавчі коментарі, дуже рідко трапляються підрядкові примітки. Це було певним відступом від археографічної практики, яку виробив М. Іванишев. До сказаного варто додати, що В.Антонович чи не першим в українській історіографії започаткував публікацію документів як додатків до своїх праць і статей [1,3].

Ще сучасники – колеги, учні й навіть опоненти В.Антоновича дивувалися масштабами його архівної та археографічної праці, продуктивності якої була неймовірною. Наприклад, у травні 1880 р. він повідомляв О.О.Котляревському, що опрацював за три місяці в Інституті Осолінських у Львові 50 рукописів, із них: 10 неопублікованих літописів, 12 мемуарів і близько 54 акти. Усі тексти дослідник переписував власноруч, створюючи відповідні копії. Варто зважити на те, що тексти були написані різними мовами, почерками, різними типами письма (скоропису) XVII ст. Треба було мати цілий комплекс спеціальних знань і навиків і, звісно, великий досвід, настирливість, щоб так багато і успішно працювати з документами. Оцінюючи цю працю вченого, М.Кордуба зазначав: "Тільки той, хто сам займався сим ділом, зможе як слід оцінити, скільки мозольного труду та фахової ерудиції вимагає вибір з безмежних засобів архіву, від читання та приладження до друку, вкінці видання з потрібним науковим апаратом актового джерельного матеріалу" [15, С.157].

Трудовість праця в архівах і публікація документів для В.Антоновича не були самоціллю. Вони стали тією базою, що визначила усю його наукову діяльність як історика-документаліста, синтетика і зумовила прикметну ознаку усіх його праць і викладацької роботи. Йдеться про суворий документалізм, побудову історичних реконструкцій та узагальнень лише на джерелах, уникання будь-яких "наукових вигадок", тобто все те, що було властиве домінуючому в XIX ст. позитивістському напряму історичних студій. Розглядаючи повчальний досвід археографічної, архівної та джерелознавчої праці В.Антоновича, вважаємо доцільним звернути ува-

гу на високий рівень аналізу і критики опублікованих джерел, принципи та систему їх видання, теоретичні засади його археографічної та джерелознавчої практики.

Невід'ємною складовою школи була педагогічна діяльність В.Антоновича, його лекційний курс з джерелознавства, в якому порушувалися ключові питання теорії і практики джерелознавства та археографії [2]. Особлива увага зверталась на видову класифікацію джерел, їх прив'язування до певних етапів історії України. Вчений навчав студентів систематизувати актовий матеріал, здійснювати атрибуцію наративних пам'яток, встановлювати час їх створення, авторство, доводити вірогідність пам'яток. Авторитет В.Антоновича як знавця архівів і документів був настільки великий, що його було залучено до складу урядової Комісії по виявленню підроблених актів про дворянство у київському Центральному архіві давніх актів. За свідченням І.Каманіна, В.Антонович, виявивши а архіві чимало фальшивих документів, піддавав їх глибокому аналізу та джерелознавчій критиці. "Він... власними силами... утворив науку про автентичні та підроблені документи" [20, С.69].

Отже, В. Антонович своєю постаттю і творчістю блискуче поєднав академічну діяльність у стінах Університету Св. Володимира, де під його началом сформувалася наукова школа істориків-документалістів, з винятково важливою роботою як головного редактора, наукового керівника і автора багатьох проектів і матеріалів Київської археографічної комісії. Результатом цього співробітництва стало формування і діяльності першої в Україні наукової школи, в рамках якої було підготовлено чимало археографів, архівістів та джерелознавців. Він виявив, зібрав, опрацював і видав великий корпус документальних і нормативних джерел, його публікації відкрили нові напрями подальшої джерелознавчої та археографічної діяльності в Україні. До того ж, В. Антонович постійно дбав про продовження і розвиток традицій української археографії, він залучав до археографічної роботи молодих талановитих вчених, серед яких О. Левицький (у майбутньому один із засновників Української Академії наук, її третій президент) та найталановитіший учень В. Антоновича М. Грушевський, який пішов далі свого вчителя [25, С.101]. Головним здобутком науково-організаторської діяльності В. Антоновича як в університеті, в Комісії, так і за їх межами, стала поява цілої плеяди дослідників української історії, об'єднаних у рамках неформальної організації, що отримала в історіографії статус історичної та археографічної школи.

Університет і Археографічна комісія стали одним з центрів формування кадрів української археографії. У цій роботі брали участь видатні історики України, безпосередні члени Комісії – М. Максимович, М. Костомаров, В.Антонович, М.Іванишев, В.Іконников, О. Левицький, І. Каманін, М. Владимирський-Буданов, М. Довнар-Запольський та ін. Із стін цієї школи та співробітництва з Київською комісією розпочав археографічну діяльність М. С. Грушевський, який пізніше очолив Археографічну комісію Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові, заснував львівську наукову школу істориків, а відтак і київську. Саме в публікаціях Київської археографічної комісії вперше з'явилося чимало історичних досліджень провідних українських істориків, з яких поступово вимальовувалася цілісна історія України та її народу. Вони привертати до себе увагу наукової громадськості, викликали навколо себе наукові дискусії, виходили пізніше окремими виданнями.

Розроблені представниками старшої генерації школи В.Антоновича канони історичних та джерелознавчих досліджень, археографічні правила отримали продов-

ження в 90-х роках XIX – на початку XX століття у працях молодшого покоління київських істориків: М. Грушевського, В. Доманицького, Л. Добровольського та ін. Традиції школи, закладені її фундаторами, підхоплені, розвинуті, збагачені і з певними модифікаціями, знайшли продовження та розвиток у сучасних умовах. Осередком підготовки фахівців та наукових студій з цього напрямку виступає кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Шевченкового університету, яка тісно співпрацює з Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України та Археографічною комісією Академії наук [14]. В її складі відомі історіографи, архівознавці, джерелознавці, археографи І.Войцехівська, Я. Калакура, С. Павленко, М. Палієнко, Ю. Сорока, М. Щербак та ін., які творчо збагачують традиції та примножують надбання своїх попередників і учителів – Ф.Шевченка, В. Стрельського, М.Варшавчика, В.Замлинського, Б.Корольова, С. Яковлєва та ін.

Таким чином, наукова школа архівістів та археографів Університету Св. Володимира сформувалася в середині та другій половині XIX ст. у процесі співпраці учених університету, Київської Археографічної комісії та Центрального архіву давніх актів і поступово набула загальноукраїнського характеру. Дослідження її діяльності дозволяє зробити декілька узагальнень та підсумкових висновків:

а) передумовою формування наукової школи стали архівознавчі та археографічні студії, видання документальних та інших джерел в Україні, які базувалися на давніх власних і європейських традиціях;

б) одним із суттєвих наслідків співпраці істориків університету з Київською археографічною комісією стало формування в рамках школи істориків-документалістів потужного осередку архівістів та археографів на чолі з видатним українським істориком Володимиром Антоновичем, який можна розглядати як загальноукраїнську архівно-археографічну школу. До її формування в тій чи іншій мірі причетні М.Максимович, усі головні редактори Комісії, зокрема професори Київського університету М. Іванишев, В. Антонович, М. Владимирський-Буданов, М. Ясинський, а також М.Грушевський з відповідним осередком у Львові.

в) з погляду формування школи архівістів та археографів в Університеті Св. Володимира особливо важливу роль відіграв той етап діяльності Комісії, який пов'язаний із постаттю В.Антоновича – спочатку діловода Комісії, а відтак головного її редактора.

г) участь викладачів університету у видавничій діяльності Комісії, в роботі Наукового товариства Нестора Літописця, часопису "Киевская старина" стимулювала наукові дослідження з історії України як в університеті, так і за його межами, сприяла створенню джерельної бази, опрацюванню наукових методик дослідження історичних джерел, археографічних правил публікації документів. Окрім того, вона сприяла розвитку історичного джерелознавства, архівознавства, археографії та історіографії загалом;

д) науковій школі архівістів та археографів Київського університету належить вагомий внесок у розвиток українського джерелознавства, архівознавства, археографії та спеціальних історичних дисциплін – дипломатики, палеографії, генеалогії, картографії, топоніміки, нумізматики тощо. Вона напрацювала великий досвід наукових студій, видавничої діяльності та підготовки фахівців, заклала міцні традиції для наступного поступу

української історіографії. Значення цього досвіду з перспективи його застосування можна окреслити наступним форматом: а) прямим спадкоємцем традицій школи архівістів та археографів виступає кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка, яка у співпраці з Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, Українським науково-дослідним інститутом архівної справи та документознавства, державними архівами та іншими інституціями продовжує і збагачує ці традиції, беручи участь у дослідженні та публікації джерельних свідчень з історії України, у підготовці молодшої генерації фахівців; б) намірили об'єктивні умови для перевидання підручника з архівознавства і створення спільними зусиллями навчального посібника з української і зарубіжної археографії.

Список використаних джерел:

1. Антонович В. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К.: Либідь, 1995. – 816 с.
2. Антонович В.Б. Курс лекцій з джерелознавства. 1880-1881. – К., 1995. – 108 с.
3. Син України. Володимир Боніфатійович Антонович. У 3-х томах. – Т.2. – К.: Заповіт, 1997. – 448 с.
4. Архівознавство. Підручник./ за ред. Я.Калакури, І.Матяш. – К., 2002. – 356 с.
5. Боряк Г.В. Національна архівна спадщина України та державний реєстр "Археографічна україніка": Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи. – К., 1995. – 308 с.
6. Журба О.І. Київська археографічна комісія. 1843-1921. Нарис історії та діяльності. – К.: Наукова думка, 1993. – 186 с.
7. Журба О.І. Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції. – Дніпропетровськ, 2003. – 316 с.
8. З іменем Святого Володимира. Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників/ Упорядн. В.І.Ульяновський, В.А.Короткий: У 2 кн. – Кн.1. – К.: Заповіт, 1994. – 398 с.
10. Інститут рукопису НБВ. – Ф. 1, спр. 11850.
11. Ісаєвич Я.Д. Українська археографія в XVII-XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1964. – Вип.1. – С.174-188.
12. Калакура Я. Археографічна школа Університету Св. Володимира // Український археографічний щорічник: Нова серія. – Вип.16/17. – К., 2012. – С.222-233.
13. Калакура Я. Історичні та теоретико-методологічні засади української археографії // З любов'ю до народів: ювілейний збірник на пошану В.І.Наулка. – К., 2013. – С.59-67.
14. Калакура Я., Щербак М. Центр архівістики та джерелознавства в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка // Студії з архівної справи та документознавства. – Т.12. – К., 2004. – С.156-161.
15. Кордуба М. Володимир Антонович // Літературно-науковий вісник, 1928. – Кн. 6. – С.151-161.
16. Левицький О. 50-летие Киевской комиссии для разбора древних актов. – К., 1893. – С. 6.
17. Максимович М. О. Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва, України. – К.: Вища школа, 2004. – 502 с.
18. Нариси історії архівної справи в Україні. – К.: КМ Академія, 2002. – 612 с.
19. Нариси історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка / В.В.Пізун, М.С.Тимошик та ін. – К., 2004. – 437 с.
20. Невидані спомины І.М.Каманіна про В.Б.Антоновича // Україна, 1928. – №6. – С. 63-70.
21. Папакін Г.В. Археографія // Спеціальні історичні дисципліни: Довідник. – К.: "Либідь", 2008. – С.22-29.
22. Рясна О.О. Видавничі та редакторська діяльність Михайла Максимовича. Автореф. дис....канд.філол. наук. – К., 2006. – 18 с.
23. Ткаченко М.А. Археологічні студії Володимира Антоновича // Український археографічний збірник. – Т.3. – К., 1930. – С. 325-346.
24. Ульяновський В. І. Син України. Володимир Антонович: громадянин, учений, людина // Антонович В. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К.: Либідь, 1995. – С.5-76.
25. Ульяновський В., Короткий В. Володимир Антонович: образ на тлі епохи. – К.: Міжнародна фінансова агенція, 1997. – 218 с.
26. Українська архівна енциклопедія. – К., 2008. – 880 с.
27. ЦДІАК України. – Ф. 442, 1843, спр. 232, ч. I, арк. 200.
28. Школи в науці. – М.: Наука, 1977. – 570 с.
29. Яковлев С.О. Українська радянська археографія. – К.: КДУ, 1965 – 176 с.

Надійшла до редколегії 30.08.13

Калакура Я., проф.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

НАУЧНАЯ ШКОЛА АРХИВИСТОВ И АРХЕОГРАФОВ УНИВЕРСИТЕТА СВ. ВЛАДИМИРА

Выясняются процесс формирования и деятельности в Университете Св. Владимира научной школы архивистов и археографов, анализируется вклад ее фундаторов и воспитанников в становление украинского архивоведения и археографии.

Ключевые слова: архивоведение, археография, украинская археография, научная школа, Университет Св. Владимира, Киевская археологическая комиссия, М.Максимович, В.Антонович, Н.Иванишев, М.Грушевский

Kalakura Ya., Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

SCIENTIFIC SCHOOL OF ARCHIVISTS AND ARCHAEOGRAPHERS OF THE UNIVERSITY OF ST. VLADIMIR

It is clarified the process of conception, formation and activities at the University of St. Vladimir scientific school of archivists. They analysed the contribution of its founders and pupils in the formation of the Ukrainian archival studies and archeology.

Keywords: archival studies, study of early texts, the Ukrainian study of early texts, scientific school, University of St. Vladimir, the Kiev the archaeological Commission, M.Maximovich, V.Antonovich, N.Ivanishin, M.Hrushevsky.

УДК 930.1:94 (477) 336.14 "192"

В. Колесник, д-р іст. наук, проф.,
О. Чеберяко, д-р іст. наук, доц.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВИХ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ОСНОВ ФУНКЦІОНУВАННЯ БЮДЖЕТНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ СРР У 1920-ТІ РОКИ

Виділено основні групи джерел дослідження організаційно-правових та соціально-економічних основ функціонування бюджетної системи Української СРР у 1920-ті роки, розкрито їх особливості та значення.

Ключові слова: джерела, архівні документи, опубліковані документи, збірники документів, періодичні видання, статистичні джерела, бюджет, бюджетна система, Українська СРР.

Універсальних методологічних принципів та підходів до системного вивчення джерел, якщо вони взагалі можливі, науковці не створили. Кожен дослідник ставить перед собою мету і конкретні завдання, застосовуючи вибіркового метод добору джерел, групуючи їх за інституційним, інформаційним, проблемно-тематичним, хронологічним принципами, критично і виважено класифікуючи їх за носіями інформації про об'єкт та предмет дослідження. Поділяючи джерела на опубліковані та неопубліковані, дослідники соціально-економічної історії надають перевагу архівним документам і матеріалам. Останні справді приваблюють оригінальністю, хоча архівні фонди, судячи із сучасних археографічних студій, можуть бути неповними [1]. Науково-пізнавальна цінність архівних джерел, як і будь-яких інших, залежить від їх походження, масовості, інформативного наповнення, оригінальності, видового розмаїття, кількості однотипних документів (листи, протоколи тощо), а не від грифу "таємно" чи статусу.

Інституційний та адміністративно-територіальний принципи формування бюджетної системи в УСРР 1920-х рр. передбачали наявність функцій і повноважень, делегованих партійним, радянським, господарським та громадським структурам. Відтак їхня повсякденна номенклатурна діяльність відкладалася в архівних фондах, без виявлення та використання яких неможливе об'єктивне дослідження бюджетних відносин в УСРР 1920-х рр. Архівні джерела є базовими, позаяк немає колективних та індивідуальних монографій, тематичних збірників документів з історії бюджетної справи в Україні.

Основна колекція архівних документів і матеріалів для дослідження процесу становлення та функціонування бюджетної системи УСРР у 1920-ті рр. зосереджена у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). У архівному фонді Народного комісаріату фінансів УСРР зосереджено 25 тисяч одиниць збереження. Тут знаходяться документи і матеріали, які безпосеред-

ньо стосуються структури і функцій бюджету: звіти й огляди податкових органів, доповіді їх працівників, відомості, статистичні таблиці та інформаційні матеріали про надходження податків, огляди і зведення фінансово-економічного бюро НКФ УСРР про доходи і розподіл видатків державного, місцевих бюджетів, статистичні дані про порівняння бюджету УСРР з довоєнними бюджетами українських губерній, кошториси витрат об'єднаних і не об'єднаних наркоматів. У архівних справах є десятки документів – фінансові звіти та огляди, пояснювальні записки до проектів державного бюджету, протоколи бюджетних нарад, стенограми засідань колегії Наркомфіну УСРР. Щоправда, їм притаманна структурна та видова однотипність, зумовлена уніфікацією системи управління та бюрократичними методами діяльності органів влади. Але це не применшує інформаційного значення цих оригінальних джерел.

Широкий комплекс документів міститься про роботу бюджетного управління НКФ УСРР: протоколи засідань, звіти про діяльність, доповідні записки, службові листування, пояснювальні записки до проектів розпису видатків держбюджету, протоколи засідань міжвідомчих бюджетних нарад, аналітичні огляди стану місцевих бюджетів. У фонді Наркомфіну УСРР збереглася унікальна відомча статистика про бюджетне фінансування промисловості та народного господарства загалом, про джерела доходної частини бюджету, а також про кредитування республіканських наркоматів у 1921–1923 рр., що дуже важливо, адже мова йде про початковий період формування бюджетної системи. Так, "Зведення загальнодержавних доходів і видатків за розписом на січень–вересень 1922 р.", яке знаходиться в архівному фонді НКФ УСРР, фактично є зразком першого державного бюджету [39, спр. 451, арк. 30–32]. Протоколи засідань колегії НКФ УСРР та матеріали до них рівномірно охоплюють усі 1920-ті рр., тому є всі підстави на основі їх аналізу обґрунтувати

висновки щодо ролі і місця цієї установи та її номенклатури у формуванні державного бюджету.

До інформаційно цінних документів варто віднести звіти Уповнаркомфіну РСФРР при РНК УСРР за 1921-1922 рр., листування між бюджетними управліннями УСРР та СРСР стосовно бюджетних прав центру і республіки, підготовчі матеріали до урядових проектів положень 1924-го, 1927-го та 1929-го рр. про бюджетні права СРСР і союзних республік, а також зміни і доповнення до них. Вони відклалися в архівному фонді Наркомфіну УСРР, хоча частково продубльовані в документах інших установ.

Особові службові справи номенклатурних працівників Наркомфіну УСРР, які збереглися у його фонді, є унікальним джерелом вивчення персональної участі відповідальних працівників у розробці державного та місцевих бюджетів. Якщо біографії наркомів та окремих членів колегії можна розшукати у фонді ВУЦВК, то решти номенклатурних працівників – безпосередньо у фонді НКФ УСРР. Біографії, написані власноруч, є справді оригінальними пізнавальними документами, цікавими носіями інформації.

Важливим за кількістю використаних архівних справ і їх змістом є фонд Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (ВУЦВК, ф.1). Фактичний матеріал фонду можна умовно розподілити на чотири тематичні групи, що стосуються конкретних проблем: бюджетних прав центральних і республіканських органів влади, виконання державного бюджету УСРР, діяльності Бюджетної комісії при ВУЦВК, формування місцевих бюджетів. Першу групу становлять протоколи засідань президії Бюджетної комісії спільно з представниками Бюджетної комісії ЦВК СРСР, протоколи засідань спеціальних галузевих підкомісій, а також проекти Положень про бюджетні права СРСР і союзних республік 1924р. та 1927 р. Друга група містить найбільший обсяг документів. Вона охоплює "Звод державних доходів і видатків державного бюджету УСРР на 1924/25 р.", кошториси витрат республіканських наркоматів, протоколи засідань РНК УСРР про державний бюджет УСРР на 1926/27 р., доповідні і пояснювальні записки НКФ УСРР до проектів державних та місцевих бюджетів, звіти про виконання державного бюджету УСРР, починаючи з 1924/25 р., статистично-економічні відомості. Третя група архівних документів і матеріалів, які знаходяться у цьому фонді, стосується колегіального органу – Бюджетної комісії при ВУЦВК. Однотипність означених матеріалів зумовлена номенклатурним статусом самого підрозділу та радянською бюрократичною системою. Тому перелік документів доволі стабільний: протоколи засідань президії і пленумів Бюджетної комісії, текст "Положення про Бюджетну комісію при ВУЦВК", стенограми дискусій стосовно структури бюджету, резолюції пленумів комісії, анотовані доповіді, списки постійних членів.

Архівні документи, які становлять четверту групу нашої тематичної класифікації джерел, не вирізняються особливими видовими ознаками, але безпосередньо стосуються дослідження бюджетного процесу та бюджетної системи УСРР 1920-х рр. Насамперед це протоколи спільного засідання ВУЦВК та РНК УСРР про ухвалення місцевих бюджетів АМСРР 1924/25 р., засідання комісії Малого РНК УСРР із розгляду "Положення про місцеві фінанси" від 20 жовтня 1923 р., статистичні звіти про виконання місцевих бюджетів УСРР, кошториси його окремих бюджетних одиниць (губернських, округових, міських, районних), експертні висновки Наркомфіну про стан місцевих бюджетів, постанови уряду про виконання місцевих бюджетів 1926/27 рр., 1927/28 рр., 1928/29 рр., фінансові огляди доходної та

видаткової частин бюджетів. В окремих справах, документи яких розкривали динаміку виконання місцевих бюджетів, простежується тривалий хронологічний період, що охоплював 1923–1927 рр. [38, спр. 3293, арк. 16-17]. Відомча статистика, зосереджена у фонді ВУЦВК УСРР, достатньо репрезентативна і не викликає особливих застережень. Вона структурована за галузями видатків (адміністративні, соціально-культурні, господарські) та бюджетними одиницями, враховує географічно-економічні райони.

Особові справи членів ВУЦВК також зберігаються у фонді установи. У них міститься інформація про освітньо-професійний рівень та соціальне походження номенклатури, яка вела бюджетні справи в Україні.

Адміністративно-регулятивну і контрольно-ревізійну функцію у міжвідомчих стосунках виконував Народний комісаріат Робітниче-селянської інспекції УСРР (НК РСІ УСРР, ф.539). У його фонді відклалися пояснювальні записки до проектів державного бюджету, аналітичні огляди економічно-фінансового стану промислових трестів, постанови РНК УСРР на доповідь НКФ УСРР про виконання держбюджету, проекти державних бюджетів 1927/28 рр. та 1928/29 рр., положення про Наркомфін, протоколи засідань кошторисно-бюджетної наради при НКФ УСРР, службове листування, скарги громадян.

Одночасне фінансування промисловості за рахунок бюджетних коштів та банківського кредиту, а також недосить вичерпне його висвітлення у періодичних часописах, потребують виявлення належної інформації шляхом паралельного вивчення архівних фондів господарських наркоматів та спеціальних органів державного регулювання економічних відносин. Так, в архівному фонді Вищої ради народного господарства УСРР (ВРНГ УСРР, ф.34) знаходяться матеріали про систему управління промисловістю та її фінансування, про розподіл доходів між підприємствами республіканського та союзного підпорядкування. Цікава інформація є у протоколах та стенограмах засідань президії ВРНГ УСРР, річних звітах про роботу промисловості, ревізійних актах обстеження республіканських та союзних трестів.

Інформаційні матеріали економічно-господарського змісту, які розкривають специфіку галузевого фінансування державної та кустарно-ремісничої промисловості, сільського господарства, торгівлі, є фондах Державної планової комісії при РНК УСРР (Укрдержплан, ф. 337), Української економічної наради (УЕН, ф. 3040), Ради з'їздів промисловості, торгівлі і транспорту УСРР (ф. 36), які також зберігаються в ЦДАВО України. Стенограми нарад в Укрдержплані, доповіді, матеріали про стан промисловості розкривають порядок та статистично-економічні показники фінансування державної і місцевої промисловості, відсоткове співвідношення між бюджетними та власними коштами підприємств. УЕН при РНК УСРР відала загальними питаннями економічного розвитку республіки, тому у фонді установи збереглися проекти державних бюджетів УСРР, кошториси наркоматів, статистичні характеристики промислового виробництва. Згадані фонди мають документи і матеріали, які розкривають рольову участь державного і приватного секторів у податкових джерелах бюджету, а з іншого боку, свідчать про їх нерівномірний перерозподіл за соціально-економічними секторами. Архівний фонд Народного комісаріату праці УСРР (ф. 2623) зберігає інформацію про бюджетні видатки на зарплату службовців і робітників, а також про особливості кредитування приватних підприємств.

Монопартійна політична система, яка функціонувала в УСРР у 1920-ті рр., була одночасно об'єктом та суб'єктом бюджетних відносин. Партійні органи влади

утримувалися за рахунок власного бюджету і державних видатків, які не було закладено до кошторису бюджетних витрат УСРР. Але політбюро ЦК КП(б)У впливало на формування принципів соціально-економічної політики, не кажучи про кадрові призначення наркомів та членів колегій державних установ. В архівних фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань (ЦДАГО України) зосереджено переважно соціально-політичну інформацію. Але у фонді оргбюро ЦК КП(б)У (ф.1, оп. 20) є доповідні записки про стан бюджетного фінансування освіти, про стягнення податків, а також службове листування між Наркомфіном та секретаріатом партійного органу. Доповідні записки наркомів фінансів УСРР про стан і результати оподаткування, протоколи засідань політбюро ЦК КП(б)У та матеріали до них (ф.1, оп.6) доповнюють основний корпус архівних документів. Отже, архівні джерела є інформаційно насиченими, без їх залучення написання історії становлення та функціонування бюджетної системи в УСРР 1920-х рр. буде неможливим.

Крім архівних матеріалів, висвітлення організаційної структури бюджетної системи та інституційного статусу бюджетних одиниць потребує ретельного і системного використання нормативно-правової бази – декретів, постанов, положень органів влади, опублікованих у фахових періодичних виданнях та в окремих збірниках законодавчих актів. Документи вирізняються не формою їхнього оприлюднення, а інституційним статусом, юридичним походженням, галузевим та суспільно-політичним значенням, господарським і загальним економічним застосуванням. Декрети й постанови РНК УСРР і ВУЦВК, ухвалені спільно або окремо, публікувалися на сторінках спеціальних періодичних збірників: "Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України", "Собрание законов СССР", "Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства РСФСР". З метою упорядкування та систематизації однотипних законодавчих актів варто обрати не інституційний підхід, позаяк в умовах 1920-х рр. відмінність між законодавчою та виконавчою гілками влади не відігравала особливого значення, а структурно-функціональний та проблемно-тематичний. Відтак можна виокремити п'ять груп нормативно-юридичних документів. До першої належать декрети і документи РНК та ВУЦВК, опубліковані протягом 1921–1923 рр. Ними було започатковано організаційно-функціональні та правові основи системи державного і місцевих бюджетів. З-поміж інших варто виділити такі: постанова "Про місцеві грошові засоби" 5 жовтня 1921 р.; декрет ВУЦВК "Про порядок складання фінансового кошторису доходів і видатків на 1922 р. та про порядок відкриття тимчасових кредитів до ухвалення кошторисів" 11 листопада 1921 р.; постанови "Про місцеві кошториси", "Про заходи щодо впорядкування фінансового господарства" 4 січня 1922 р., "Про місцевий бюджет" 16 серпня 1922 р., "Основні правила складання державного бюджету УСРР на жовтень 1922 р. – вересень 1923 р." 4 липня 1922 р., "Про передачу видатків із загальнодержавних видатків до місцевих" 2 жовтня 1922 р., "Про місцевий бюджет" 17 січня 1923 р. Фактично і юридично вони формували організаційну структуру і правові засади державного та місцевих бюджетів.

Другу групу становлять постанови РНК УСРР та ВУЦВК про створення Бюджетної комісії при ВУЦВК 18 січня 1923 р., а також Міжвідомчої бюджетної наради при Уповнаркомфіні, "Положення про бюджетну комісію" від 26 вересня 1924 р., "Про округові бюджетні наради" від 5 січня 1926 р., ухвали про структуру і штати Наркомфіну УСРР та про персональні кадрові призна-

чення. До цієї групи внесено конкретні постанови про ухвалення державного бюджету. Третя група охоплює офіційні постанови державних органів влади, які стосувалися системи управління промисловістю, принципів відрахування прибутків трестів до державної казни. Четверта група містить постанови про оподаткування юридичних та фізичних осіб і є важливим джерелом про формування доходної частини бюджетів.

До п'ятої групи належать базові нормативно-правові акти держави, видані протягом 1923–1927 рр. з питань упорядкування системи місцевих фінансів, розмежування повноважень між союзними та республіканськими органами влади в галузі бюджетних прав [3]. Вони друкувалися в газетах і фахових часописах, а також видавалися окремими брошурами. Спеціальні зібрання законів та інструкцій з бюджетної справи у 1920-х рр. не видавалися. Вони почали з'являтися у 1930-х рр., однак без переліку та актуалізації постанов за попередні роки [2].

Важливим джерелом вивчення бюджетної системи в УСРР 1920-х рр. є циркуляри Наркомфіну УСРР, які тоді називали "обіжниками". У 1920-х рр. вони друкувалися на сторінках "Офіційного бюлетеня Наркомфіну УСРР". У обіжниках міститься матеріал, який стосується фінансового зміцнення районних бюджетів, відрахувань коштів місцевих бюджетів до республіканського фонду регулювання, переведення на утримання місцевих бюджетів сімей червоноармійців, бюджетного фінансування місцевої промисловості, класифікації витрат загальносоюзного бюджету, витрат номенклатури за кошторисами наркоматів та установ УСРР, порядку складання та впровадження сільських бюджетів у 1927/28 р., правил продажу гербових знаків, перегляду фондів зарплати і штатних розкладів, дотаційних фондів, асигнувань бюджетних коштів на подолання безробіття, переведення окремих установ з державного бюджету на місцеві, скорочення адміністративно-управлінських витрат, встановлення державного нормування зарплати, нової системи обліку виконання місцевих бюджетів. Інколи в "Офіційному бюлетені Наркомфіну УСРР" друкувалися постанови ВУЦВК, які доповнювали або змінювали чинні нормативно-правові акти. Наприклад, постанова 23 листопада 1927 р. "Про зміну і доповнення "Положення про місцеві фінанси УСРР" [25], хоча текст самого "Положення про місцеві фінанси УСРР" надруковано раніше [8, арт. 34]. На сторінках видання було опубліковано "Інструкцію для складання пояснювальної записки до місцевих бюджетів округи на 1927–28 рік" [24, с.6-7], яка розкривала структуру формування цього фінансового плану.

Складовою джерельної бази дослідження бюджетної системи УСРР 1920-х рр. є стенографічні звіти Всеукраїнських з'їздів рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, опубліковані протягом 1920-х рр. На них обговорювалися не лише контрольні цифри державного і місцевих бюджетів, але ухвалювався головний фінансовий документ, який ставав законом для республіканських наркоматів та установ. Використано стенограми VII, VIII, IX, X та XI з'їздів рад, їх резолюції, постанови [31]. Тут зафіксовано промови наркомів фінансів України, перших осіб держави, містяться оцінки стану самостійності українського республіканського бюджету, дискусії довкола джерел доходної частини, бюджетних прав УСРР та центру.

Одночасно з матеріалами з'їздів важливе значення мають стенографічні звіти сесій ВУЦВК, на яких ухвалювався державний бюджет: стенограми першої і другої сесій Всеукраїнського ЦВК 8-го скликання, другої сесії 7-го скликання, третьої та четвертої сесій 8-го скликання [26]. Статистичні дані, які згадувалися на

сесіях, особливо в постановах, фактично набували статусу офіційних. Але джерельна цінність стенографічних звітів про роботу сесій полягає в іншому: в розгорненому викладі дискусій між представниками різних установ довкола доходів та видатків державного бюджету, розмежування бюджетних прав між союзним та республіканським урядами.

Археографічну цінність і унікальне історичне джерело становлять опубліковані тексти державних бюджетів УСРР 1920-х рр. Їх друкували на сторінках періодичної преси до 1923 р., а з оформленням союзної держави – окремими виданнями. Першим офіційним державним бюджетом виявився "Розпис загальнодержавних видатків Української Соціалістичної Радянської Республіки на липень–вересень 1922–23 бюджетний рік", а також "Звод загальнодержавних доходів і видатків за розписом на 1922–1923 бюджетний рік в золотих рублях". Вони були опубліковані на сторінках "Фінансового бюлетеня" [32]. Якщо "Розпис" був кошторисом республіканських наркоматів, то "Звод" – загальнодержавним бюджетом, що мав статті видатків та фінансові джерела доходної частини, а також статистично-економічні показники їх наповнення. Кожен вид доходів супроводжувався статистичним викладом за окремими адміністративно-територіальними одиницями. Державний бюджет УСРР містив "Пояснювальну записку до розпису доходів і видатків УСРР на 1922–23 рік", яка мала форму аналітичної довідки з таблицями про доходні і видаткові кошториси установ [21, с.32-55]. Опубліковані матеріали державних бюджетів УСРР за 1925–1929 рр. [4] є систематизованим джерелом інформації про їх зміст, функціонування, соціально-економічну та господарську спрямованість показників витратної частини. Вони мали статус офіційного фінансового плану, тому на перших сторінках, зазвичай, розміщувалися витяги з протоколів засідань РНК УСРР про їх розгляд та ухвалення. Майже кожен документ мав три інформаційні складові: статистично-економічні показники про виконання попереднього бюджету, особливості поточного та перспективи реалізації наступного. Так, упорядники державного бюджету 1925/26 р. враховували статистично-економічні показники 1923/24 та 1924/25 бюджетних років. Структурними частинами фінансових документів були "Зводи державних прибутків та видатків УСРР", пояснювальні записки, перелік бюджетних установ, розписи доходів і видатків.

Аналітичним і довідково-інформаційним змістом вирізнялися пояснювальні записки до бюджету, які друкувалися органічним додатком до основного фінансового документу, а також окремими виданнями. Вони більш розгорнено і детально висвітлювали джерела наповнення доходної частини бюджету, обґрунтовували структуру видатків за галузевим принципом. Зазвичай, пояснювальні записки виходили окремим виданням, якщо їх не долучали до тексту державного бюджету. Зокрема, це стосувалося 1926/27 р. та 1927/28 р. [27]. Записки було засвідчено підписами наркома фінансів та начальником Бюджетного управління НКФ УСРР.

Джерельну базу дослідження становлять також тексти єдиного державного бюджету СРСР, починаючи від появи його першого видання, тобто бюджету 1924/25 р. [6]. Одночасно з ним з'явився загальний звіт єдиного бюджету, який був законом, що регулював доходи і видатки по союзних республіках [20]. Матеріали єдиного держбюджету СРСР за 1925/26 та 1927/28 роки [7] забезпечують з'ясування ролі і місця УСРР у бюджетному процесі Радянського Союзу.

Крім республіканських та загальносоюзних бюджетів, джерельну цінність становлять фінансові документи іншого адміністративного рівня – місцеві бюджети

УСРР. Їх інституційна назва, зафіксована в офіційних виданнях [16], засвідчувала самостійний організаційно-функціональний статус. Наукове значення мають статистично-економічні показники місцевих бюджетів, починаючи з 1923/24 р. і до кінця 1920-х рр. Вони надзвичайно важливі для з'ясування бюджетної динаміки, для порівняння місцевих бюджетів та їх узагальнення. Якщо проаналізувати структуру згаданих документів, то вона охоплює доходну і видаткову складову місцевих бюджетів УСРР, соціально-культурні, адміністративні та господарські витрати, їх нормування. Упорядковані й офіційно видані тексти державних та місцевих бюджетів потребують максимально вичерпного дослідження.

Важливу групу джерел, які є в бібліотечних фондах України, становлять звіти Наркомфіну про виконання державного бюджету УСРР. Їх специфіка полягає у своєрідному функціональному дуалізмі, тобто вони є офіційними документами державного органу влади, але за формою подання матеріалів – статистичними довідниками. Звіти нагадують розгорнену пояснювальну записку про виконання доходів та видатків бюджетів і стосуються 1923–1929 рр. Вони були підготовлені співробітниками Наркомфіну і заповнили прогалину 1923–1925 рр., упродовж яких не публікувалися окремі видання держбюджетів УСРР. Структура звітів типова, копіює структуру офіційних видань державних бюджетів, але детальніше виокремлює показники бюджету СРСР та УСРР. За таким принципом опубліковано звіти про виконання розпису державних доходів і видатків УСРР 1923/24, 1924/25, 1925/26 та 1928/29 бюджетні роки [23]. Наявність означених джерел статистично-економічного спрямування з нормативними ознаками дає змогу здійснити системний аналіз структури державних бюджетів.

Статистичні джерела 1920-х рр. вражають проблемно-тематичним спрямуванням щорічників, серійними виданнями за галузями статистики (промислової, сільськогосподарської, праці, фінансів, торгівлі, освіти). Водночас видань суто прикладного змісту, які б стосувалися безпосередньо бюджетної системи в УСРР 1920-х рр., – значно менше. У загальних статистичних виданнях подається інформація про стан та розвиток економіки, але в них не виокремлюється бюджетне фінансування. Водночас у 1920-ті рр. видавалися аналітично-фінансові статистичні збірники. У 1922 р. фактично було започатковано серію статистичних видань "Фінанси України", яку впорядковував співробітник Уповнаркомфіну А.Гринштейн [34]. Видання мало 41 таблицю за тематичними розділами, з них 10 припадало на бюджетну проблематику. Наукове значення статзбірника полягає в тому, що його упорядники проаналізували динаміку бюджетних доходів і видатків у 1912, 1914 та 1922 рр., хоча порівняння статистично-економічних даних за ці роки є надто умовними, враховуючи різні рівні економічного розвитку та бюджетних асигнувань. Подібним було чергове статистичне видання, підготовлене "відповідальним працівником" ЦСУ УСРР В.С.Мишкісом [33]. Його статистичні розробки з місцевих бюджетів друкувалися у 1920-х рр. [19]. 1924 р. вийшов аналітичний огляд фінансів України, складений А.Гринштейном, де показано видатки держбюджету та місцевих бюджетів у 1922/23 фінансовому році, фінансування основних галузей народного господарства, джерела доходів [35]. Цю серію видань, супроводжувану відповідним редагуванням номенклатурних працівників НКФ УСРР, завершив член колегії ЦСУ УСРР М.О.Авдієнко, за редакцією якого було опубліковано аналітичну збірку статистичних даних про бюджетну систему в УСРР [36].

У 1920-х рр. виходили аналітичні матеріали статистичного змісту, розроблені вченими і практиками фінан-

сової справи, які безпосередньо стосувалися бюджетної системи. Їх упорядники намагалися виявити долю участі України у загальнодержавному бюджеті СРСР, тому простежували статистику бюджетних доходів і видатків із 1913 р. [13]. Статистичні матеріали до характеристики державного та місцевих бюджетів України були надто деталізованими [14], а головне – висвітлювали початковий період становлення бюджетної системи, наповнивши його узагальнювальною статистикою виконання доходів і видатків бюджету.

У серії "Статистика фінансів" з'являлися номерні статистичні щорічники, присвячені вивченню стану місцевих бюджетів України. Вони стосувалися виконання районних бюджетів 1923/24 р. та їх перспектив на 1924/25 р. і наступні бюджетні роки [28]. Місцеві бюджети тоді лише формувалися, тому їх розгорнута статистично-економічна характеристика, яка досить вичерпно викладена у зазначених щорічниках, має системне походження та важливе пізнавальне значення. Статистичні матеріали про місцеві бюджети України 1927/28 бюджетного року розроблялися шляхом вибіркового обстеження районних бюджетів [17]. Наявні статистичні матеріали доповнюють характеристику відповідних бюджетів. Статистичні огляди розвитку місцевих бюджетів виходили також у РСФРР [15]. Вони дають можливість порівняти й узагальнити бюджетні відносини, особливо на початку 1920-х рр., коли діяв так званий федеративний бюджет. Статистичні довідники аналітичного спрямування висвітлюють структуру державного та місцевих бюджетів в Україні [37]. Цей вид джерел допомагає у статистично-економічній характеристиці міст і районних центрів УРСР [18].

У періодичних виданнях, тобто в журналах і газетах, виокремлювалися хроніки подій, публікувалися невідомі документи, подавалася поточна інформація про виконання державного бюджету.

Опубліковані збірники документів і матеріалів, які зазвичай аналізують одразу після архівних фондів, не можуть бути базовим джерелом інформації для дослідження історії радянської бюджетної системи. Радянська археографія підготувала та опублікувала понад 4 тис. тематичних збірників документів. За 90-і рр. ХХ ст. вийшло 1266 видань [22]. Серед збірників документів радянської доби, які лише опосередковано стосуються історії бюджетної системи, можна назвати видання резолюцій, рішень і постанов партійних органів загальнополітичного [12], а також господарсько-економічного [29] спрямування. Вони засвідчують роль партійних органів у формуванні соціально-економічної політики, а також їх політично-ідеологічний вплив на бюджетний процес. Дискусії з питань бюджету, які виникали під час роботи партійних з'їздів, мали принципові наслідки для його доходної і видаткової частин [5]. Фактологічної привабливості не втратив збірник документів, присвячений економічно-господарським проблемам індустріалізації, хоч і був опублікований у 1969–1970 рр. [9].

Політичний аспект формування бюджетної системи в УСРР 1920-х рр. трансформовався через партійний вплив, тому ретельного аналізу вимагають опубліковані стенограми засідань політбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б), які відбувалися у 1923–1926 рр. [30]. На них обговорювалися фінансово-бюджетні питання, а в дискусіях брали участь О.І.Риков, Й.В.Сталін, Г.Я.Сокольніков, В.В. Куйбишев, Ф.Е.Дзержинський, тобто перші особи держави і партії. Додаткова інформація про участь партійних структур у формуванні бюджетної політики міститься у стенограмах пленумів ЦК ВКП(б), які відбулися у 1928–1929 рр.: об'єднаного квітневого (1928 р.) пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б), липневого та листопадового пленумів ЦК

ВКП(б) 1928 р. [11], а також квітневого (1929 р.) об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) та листопадового (1929 р.) пленуму ЦК ВКП(б) [10].

Отже, джерельна база дослідження організаційно-правових та соціально-економічних основ функціонування бюджетної системи Української СРР у 1920-ті роки є репрезентативною, вона інформаційно охоплює усі складові бюджетної системи в УРСР. Необхідно виділити широкий спектр статистики, яка потребує застосування спеціальних методів системного аналізу і дає змогу розкрити визначальні соціально-економічні явища та процеси, закономірності й особливості суспільного розвитку.

Список використаних джерел:

1. Боряк Т. Документальна спадщина української еміграції в Європі. Празький архів 1945–2010 рр.: Монографія / Т.Боряк. – Ніжин: В-во НДУ імені Миколи Гоголя, 2011. – 544 с.
2. Бюджетная система Союза ССР. Сборник законов и инструкций / Состав. С.Глезин; под ред. и со вступ. стат. В.Дьяченко. – М.: Изд-во "Власть Советов" при президиуме ВЦИК, 1937. – 415 с.
3. Временное положение о местных финансах. – М.: НКФ СССР, 1923. – 46 с.; Положения про місцеві фінанси. – Х., 1926. – 24 с.; О бюджетных правах Союза ССР и входящих в его состав союзных республик 29 октября 1924 г. // Финансовый бюллетень. – 1924. – № 5. – С.33–36; Положение о бюджетных правах Союза ССР и союзных республик // Известия. – 1927. – 27 мая.
4. Государственный бюджет Украинской Социалистической Советской Республики на 1925–1926 бюджетный год. – Х.: Наркомфин УССР, 1925. – 283 с.; Государственный бюджет Украинской Социалистической Советской Республики на 1926–1927 бюджетный год. – Х.: Наркомфин УССР, 1926. – 187 с.; Державний бюджет на 1927–1928 бюджетний рік. – Х.: Укрфілія Фінвидаву НКФ СРСР, 1928. – 148 с.; Державний бюджет Української Соціалістичної Радянської Республіки на 1928–1929 рік з пояснювальною запискою. – Х.: Укрфілія державного фінансового видавництва Союзу РСР, 1928. – 111 с.; Державний бюджет Української Соціалістичної Радянської Республіки на 1929–1930 рік з пояснювальною запискою. – Х.: Укрфілія Державного фінансового видавництва Союзу РСР, 1929. – 89 с.
5. Девятый съезд Коммунистической партии большевиков Украины. Стенографический отчет. – Х.: Изд-во "Пролетарий", 1926. – 397 с.
6. Единый государственный бюджет Союза Советских Социалистических Республик на 1924–1925 бюджетный год (октябрь 1924 – сентябрь 1925 г.). – М.: Финиздат СССР, 1925. – 153 с.
7. Единый государственный бюджет Союза Советских Социалистических Республик на 1925–1926 бюджетный год (октябрь 1925 г. – сентябрь 1926 г.). – М.: Финиздат НКФ СССР, 1926. – 165 с.; Единый государственный бюджет Союза Советских Социалистических Республик на 1927–1928 бюджетный год (октябрь 1927 г. – сентябрь 1928 г., представленный НКФ СССР и СНК СССР. – М.: Издание НКФ СССР, 1928. – 237
8. Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України (далі – ЗУ України). – 1927. – № 6.
9. Индустриализация СССР. 1926–1928 гг. Документы и материалы / отв. ред. сбор. В.Е.Полетаев; состав. З.К.Звездин (отв. состав.), М.Ф.Залого, М.И.Куликова, С.Р.Левина и др. – М.: Изд-во "Наука", 1969. – 627 с.; Индустриализация СССР. 1929–1932 гг. Документы и материалы / отв. ред. сб. В.Е.Полетаев. – М.: Изд-во "Наука", 1970. – 633 с.
10. Как ломали нэп. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б). 1928–1929 гг. – В 5-ти т. – Т. 4. Объединенный пленум ЦК и ЦКК ВКП(б), 16–23 апреля 1929 г. / Ред. кол. тома: В.П.Данилов, А.Ю.Ватлин, О.В.Хлевнюк (отв. ред.) и др. – М.: МФД, 2000. – 767 с.; Как ломали нэп. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б). 1928–1929. – В 5-ти т. – Т. 5. Пленум ЦК ВКП(б), 16–17 ноября 1929 г. / Ред. кол. тома: В.П.Данилов, О.В.Хлевнюк (отв. ред.), М.С.Астахова, Г.В.Горская. – М.: МФД, 2000. – 703 с.
11. Как ломали нэп. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б). 1928–1929 гг. – В 5-ти т. – Т. 1. Объединенный пленум ЦК и ЦКК ВКП(б), 6–11 апреля 1928 г. / Ред. кол. изд.: В.П.Данилов, О.В.Хлевнюк, А.Ю.Ватлин (отв. ред.) и др. – М.: Международ. фонд "Демократия", 2000. – 493 с.; Как ломали нэп. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б). 1928–1929 гг. – В 5-ти т. – Т. 2. Пленум ЦК ВКП(б), 4–12 июля 1928 г. / Ред. кол. изд.: В.П.Данилов, О.В.Хлевнюк, А.Ю.Ватлин (отв. ред.) и др. – М.: Международ. фонд "Демократия", 2000. – 718 с.; Как ломали нэп. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б). 1928–1929 гг. – В 5-ти т. – Т. 3. Пленум ЦК ВКП(б), 16–24 ноября 1928 г. / Под общ. ред. акад. А.Н.Яковлева; ред.кол. издания: В.П.Данилов, О.В.Хлевнюк, А.Ю.Ватлин (отв. ред.). – М.: МФД, 2000. – 662 с.
12. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів. – Т. 1. – К.: Політвидав, 1976. – 1008 с.; Коммунистическая партия – вдохновитель и организатор объединительного движения украинского народа за образование СССР. Сборник документов и материалов (издание второе, доп.) / Состав. П.И.Павлюк (рук.), П.П.Бачинский, Л.И.Лозенко, Н.С.Лубянов и др.; ред. кол.: И.Д. Назаренко (рук.), Н.Р.Доний, В.В.Кузьменко, А.Г.Митюков. – К.: Политиздат Украины, 1972. – 678 с.

13. Материалы для определения роли Украины в общегосударственном бюджете СССР в 1913, 22–23, 23–24 и 24–25 г.г. – Х.: Издание Укргосплана, 1925. – 81 с.
14. Материалы к характеристике государственного и местного бюджета Украины. – Х.: Неофициальное издание ФЭБ НКФ УССР, 1925. – 97 с.
15. Местные бюджеты РСФСР на 1924–25 бюджетный год. Статистический сборник. – М.: Финиздат НКФ СССР, 1925. – 341 с.
16. Мисцевий бюджет Української Соціалістичної Радянської Республіки на 1927–28 рік. Доповідь Народного комісаріату фінансів УСРР про місцевий бюджет України на 1927–28 бюджетовий рік та про виконання місцевого бюджету за 1926–27 рік. – Х.: Українська філія Фінвидаву СРСР, 1928. – 377 с.; Мисцевий бюджет Української Соціалістичної Радянської Республіки на 1928–1929 рік. – Х.: Державне фінансове видавництво СРСР, Українська філія, 1929. – 249 с.
17. Мисцеві бюджети України 1927–28 р. Матеріали поспільного обліку, вибіркового обслідування райбюджетів та обліку самооподаткування: Статистика України. – №183. – Серія VI. – Том V. – Випуск 6. – Х.: Державне видавництво "Господарство України", 1930. – 55 с.
18. Мискі селища УСРР. Збірник статистично-економічних відомостей. Рік перший. – Х.: ЦСУ УСРР, 1929. – 183 с.; Комунальне господарство 1928–29 р.: Статистика України. – №205. – Х.: Держвидав "Господарство України", 1931. – 216 с.
19. Мышкис В.С. Местный бюджет Украины. Випуск 1-й / В.С.Мышкис. – Х.: ЦСУ УССР, 1925. – 118 с.
20. Общий свод единого государственного бюджета Союза Советских Социалистических Республик на 1924–1925 бюджетный год (октябрь 1924 – сентябрь 1925 г.). – М.: Финиздат, 1924. – 40 с.
21. Объяснительная записка к росписи государственных доходов и расходов УССР на 1922–23 год // Финансовый вестник. – 1922. – № 7–8.
22. Открытый архив – 2: Справочник сборников документов, вышедших в свет в отечественных издательствах в 1917–2000 гг. / Автор-составитель И.А.Кондакова. – М.: РОССПЭН, 2005. – 432 с.
23. Отчет об исполнении росписи государственных доходов и расходов УССР за 1923–24 бюджетный год с краткой объяснительной запиской. – Х.: НКФ УССР, 1925. – 123 с.; Год работы правительства СССР (материалы к отчету за 1924–25 бюджетный год) / Под общ. ред. Н.П.Горбунова и А.В.Столицкого. – М.: Бюро печати и информ. СНК и СТО СССР, 1926. – 875 с.; Отчет об исполнении государственного бюджета УССР за 1924–25 бюджетный год. – Х.: Наркомфин УССР, 1926. – 215 с.; Звіт Народного комісаріату фінансів У.С.Р.Р. про виконання державного бюджету Української Соціалістичної Радянської Республіки за 1925–1926 рік. – Х.: Укрфілія Фінвидаву НКФ СРСР, 1927. – 261 с.; Звіт Народного комісаріату фінансів УСРР про виконання державного бюджету Української Соціалістичної Радянської Республіки за 1928–1929 рік. – Х.: Укрфілія Держфінвидаву СРСР, 1930. – 147 с.
24. Офіційний бюлетень Наркомфіну УСРР. – 1927. – № 82.
25. Офіційний бюлетень Наркомфіну УСРР. – 1928. – № 24. – С. 26.
26. Первая и вторая сессии Всеукраинского ЦИК VIII созыва. Стенографический отчет. – Х.: Видання Оргінстру ВУЦВК, 1924. – 206 с.; Стенографический отчет 2-й сессии Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета VII-го созыва, 11–12 апреля 1923 года. – Х.: Изд. Управления делами ВУЦИК'а, 1923. – 90 с.; Матеріали до III-ої сесії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету 8-го скликання. Частина 1. – Х.: Вид. Оргвідділу ВУЦВК'у, 1924. – 72 с.; IV сесія

- Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету 8-го скликання, 15–19 лютого 1925 р. – Х.: Видання Оргвідділу ВУЦВК'у, 1925. – 255 с.
27. Пояснююча записка до державного бюджету Української Соціалістичної Радянської Республіки на 1926–1927 бюджетовий рік. – Х.: Наркомфін УСРР, 1926. – 243 с.; Про проходження державного бюджету УСРР на 1925–26 рік в союзних інстанціях. Пояснююча записка НКФінансів до доповіді на 3 сесії ВУЦВК'у 9 скликання. – Х.: Урядова друкарня, 1926. – 48 с.; Пояснююча записка до державного бюджету Української Соціалістичної Радянської Республіки на 1927–1928 бюджетовий рік. – Х.: Наркомфін УСРР, 1928. – 215 с.
28. Районовий бюджет України. Виконання за 1923–24 р. та призначення на 1924–25 р. Статистика України №81. Випуск 1. Серія VI. Статистика фінансів. – Х.: ЦСУ УСРР, 1926. – 39 с.; Районний бюджет України (1923/24 – 1924/25 г.г.). – Х.: Изд. НКФ УССР, 1925. – 100 с.; Районовий бюджет України. Виконання за 1924–25 р. та призначення на 1925–26 р.: Статистика України. – №121. – Том V. – Випуск 2. – Х.: ЦСУ УССР, 1928. – 54 с.
29. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917–1967 гг.). – В 5-ти т. – Т.2. / Состав: К.У.Черненко и М.С.Смиртюков. – М.: Политиздат, 1979 с.
30. Стенограммы заседаний политбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б). 1923–1938 гг. – В трех т. – Т. 1. 1923–1926 гг. / Ред. совет тома: А.Ю.Ватлин, П.Грегори, Е.Е.Кирилова и др. – М.: РОССПЭН, 2007. – 958 с.
31. VII Всеукраинский съезд Советов, 10–14 декабря 1922 года. Стенографический отчет. – Х.: Издание Управления делами ВУЦИК, 1922. – 144 с.; VIII Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, 17–20 січня 1924 року. – Х.: Видання Оргвідділу ВУЦВК'у, 1924. – 203 с.; IX Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Стенографічний звіт. – Х.: Видання Оргвідділу ВУЦВК'у, 1925. – 413 с.; X Всеукраїнський съезд Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, 6–3 апреля 1927 года. Постановления и резолюции. – Х.: Издание Оргінстру ВУЦИК, 1927. – 54 с.; XI Всеукраїнський з'їзд рад робітничих і селянських та червоноармійських депутатів, 7–15 травня 1929 року. Стенографічний звіт та постанови. – Х.: Видання Оргінстру ВУЦВК'у, 1929. – 778 с.
32. Финансовый бюллетень. – 1923. – № 5–6. – С. 3–21; Финансовый бюллетень. – 1923. – № 23–24. – С. 6–8.
33. Финансы Украины до войны и в 1922-м году. – Х.: ЦСУ УССР, 1924. – 132 с.
34. Финансы Украины. Главнейшие статистические сведения 1922 г. / Под ред. А.Гринштейна. – Х.: Управление Уполнаркомфина РСФСР на Украине, ФЭБ, 1922. – 90 с.
35. Финансы Украины. Обзор деятельности НКФ в связи с общим состоянием народного хозяйства УССР / под общ. ред. А.Л. Гринштейна. – Х.: НКФ УССР, 1924. – 144 с.
36. Финанси України / Загальне ред. члена колегії ЦСУ М.О.Авдієнка. – Х.: ЦСУ УСРР, 1927. – 95 с.
37. Финанси України 1926–1927 рік. Статистика України. – №150. – Серія VI. Статистика фінансів. – Х.: ЦСУ УСРР, 1929. – 96 с.
38. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1. – Оп. 2.
39. ЦДАВО України. – Ф. 30. – Оп. 1.

Надійшла до редколегії 30.08.13

В. Колесник, д-р ист. наук, проф.,
О. Чеберяко, д-р ист. наук, доц.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ИСТОЧНИКИ ИССЛЕДОВАНИЯ ОРГАНИЗАЦИОННО-ПРАВОВЫХ И СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОСНОВ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ БЮДЖЕТНОЙ СИСТЕМЫ УКРАИНСКОЙ ССР В 1920-Е ГОДЫ.

Определены основные группы источников исследования организационно-правовых и социально-экономических основ функционирования бюджетной системы Украинской ССР в 1920-е годы, раскрыты их особенности и значение.

Ключевые слова: источники, архивные документы, опубликованные документы, сборники документов, периодические издания, статистические источники, бюджет, бюджетная система, Украинская ССР.

V. Kolesnyk, Doctor of History, Professor,
O. Cheberyako, Doctor of History, Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

SOURCES OF RESEARCH OF THE ORGANIZATIONAL-LEGAL AND SOCIO-ECONOMIK FUNDAMENTALS OF THE BUDGETARY SYSTEM FUNCTIONING OF THE UKRAINIAN SSR IN 1920TH

The main groups of research sources of the organizational-legal and socio-economic fundamentals of the budgetary system functioning of the Ukrainian SSR in 1920th were identified, their features and value have been disclosed.

Key words: sources, archival documents, published documents, collections of documents, periodicals, statistical sources, budget, budget system, Ukrainian SSR.

УДК 94.347.471.6

О. Кужільна, асп.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ІДЕЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В ПРОЦЕСІ СТВОРЕННЯ ТОВАРИСТВА "МУЗЕЙ ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ УКРАЇНИ"

У статті висвітлено зародження ідеї української державності в процесі створення Товариства "Музей визвольної боротьби України". Акцентовано увагу на відносинах Товариства з різними організаціями та установами в еміграції, їх ставлення до діяльності Товариства.

Ключові слова: еміграція, державність, Музей визвольної боротьби України.

В умовах утвердження державної незалежності України, її інтеграції в європейські структури неухильно зростає роль історичної науки в узагальненні досвіду державотворчого процесу. У цьому контексті наукове осмислення історії зародження, формування, становлення і розвитку ідеї української державності посідає ключове місце.

Велике значення для дослідження українського державотворення має діяльність Товариства "Музей визвольної боротьби України в Празі" в 1925-1948 рр. Національно свідомі українська інтелігенція в еміграції упродовж двох десятиліть ретельно збирала і дбайливо зберігала велику кількість одиниць документів і музейних експонатів. Вони вірили, що передадуть національні скарби до незалежної України, але зробити це судилося іншим.

Загальний стан вивчення даної теми свідчить про відсутність цілісних наукових праць, присвячених безпосередньо аналізу зародження, формування ідеї української державності в діяльності Товариства МВБУ. На початку 1990-х рр. перші відомості про діяльність Товариства з'явилися в розвідках українських дослідників, зокрема О. Федорука [1], Р. Пиріг [2], Л. Яковлева [3], І. Головацький [4], В. Бойко [5], С. Заремба [6, 7]. Певний внесок у дослідження історії МВБУ у Празі зроблено чеським дослідником М. Мушинкою [8]. У своїй монографії та низці публікацій на основі вивчення документів чеських та українських архівів він висвітлює основні напрямки діяльності цього осередку.

Слід також назвати праці М. Палієнко, яка присвятила історії Музею низку публікацій [9, 10, 11], зокрема спільну працю із І. Срібняком – "Музей визвольної боротьби України в Празі (1925-1948): створення, діяльність, доля архівної колекції" [12].

Метою статті є спроба показати формування ідеї української державності в процесі створення Товариства "Музей визвольної боротьби України".

Після Першої світової війни Прага стала найвизначнішим центром української політичної еміграції. Вони твердо вірили, що їх еміграція є лише тимчасовою, що український народ найближчим часом звільниться від чужої неволі й ідеали, за які вони боролися, перетворяться в дійсність. Вони не хотіли повертатися додому з порожніми руками, а зберегти матеріал, здобутий на чужині у формі нових знань, наукових праць, художніх творів, газет, журналів, та, головним чином, документів про безперервну боротьбу за визволення України.

Щоб все це реалізувати, потрібна була незалежна установа, в якій би зосереджувалися матеріали про національно-визвольну боротьбу українського народу з усього світу. Такою установою стало Товариство "Музей визвольної боротьби України" в Празі. Це була наймолодша установа української політичної еміграції в Чехословаччині. Установчі збори якого відбулися 23 травня 1925 р. Головами Товариства від часу його заснування до квітня 1945 року були професори Українського Вільного Університету: Іван Горбачевський, Степан Смаль-Стоцький, Андрій Яковлів та Дмитро

Дорошенко. Статут Товариства був затверджений Міністерством закордонних справ Чехословацької республіки 16 квітня 1925 р. У статуті чітко визначалася мета Товариства МВБУ – "наукове дослідження всього, що торкається визвольної боротьби, шляхом збирання, переховування, опису усіх предметів та матеріалів, зв'язаних з цими завданнями, та уможливлення на їх підставі наукової праці" [13, арк. 1]. Для досягнення цієї мети Товариство мало організувати та утримувати музей та архів, де будуть зібрані матеріальні пам'ятки української визвольної боротьби.

Перші загальні збори Товариства відбулися 28 травня 1925 р. На них було обрано Управу Товариства, до складу якої увійшли акад. І. Горбачевський (голова), проф. О. Лотоцький (заступник), члени: ген. М. Омелянович-Павленко, проф. О. Колесса, проф. В. Біднов, проф. В. Старосольський, д. М. Кордуба (секретар). Отже, до складу управи Товариства МВБУ увійшли відомі діячі науки і культури, що значною мірою підвищило статус Товариства та позитивно вплинуло на вироблення засад його діяльності. Товариство розпочало активну роботу із заснування Музею, де були б зібрані матеріали з історії української державності.

Управа Музею видавала свій друкований орган – "Вісті Музею Визвольної Боротьби України", спочатку не періодично, а пізніше чотири рази на рік. З липня 1925 р. по вересень 1938 р. вийшло 20 випусків "Вістей". Це була детальна хроніка діяльності Музею. На сторінках "Вістей" друкувалися зміни статуту Товариства МВБУ, звіти, повідомлення, постанови, заклики до громадськості. Тут зазначалися пожертви матеріалів та грошей, друкувалися ювілейні статті, некрологи, уривки з листів жертводавців, інформації про загальні збори Товариства, склад його управ тощо. Особливо багато уваги "Вісті" присвячували справі побудови, а пізніше – купівлі Українського дому.

Перший номер "Вістей МВБУ" з'явився в липні 1925 р. Кошти на його видання в розмірі 500 чеських корон надав директор музею Д. Антонович. Уже в першому номері управа звернулася до всіх українських громадян та організацій в усьому світі із закликом передавати документи і матеріали та вносити пожертви для музею. Звернення-заклики проводилися також через світову українську пресу. У зверненні до українського громадянства зазначалося: "Значіння і вага Музею остільки ясні, що Товариство іде на зустріч потребі, яка вже давно і живо відчувається широкими кругами Українського громадянства, Управа Товариства кличе усіх, хто має в себе які не будь цінні для Музею речі, віддати їх Музеєві на власність, або як депозит. З тим проханням звертається Управа як до приватних осіб, так і до гуртків, а зокрема до урядових, політичних, військових, культурних, благодійних та інших установ та організацій" [14, с. 2].

Академік Іван Горбачевський наприкінці травня 1925 р. обговорив справу заснування МВБУ із заступником міністра закордонних справ ЧСР Вацлавом Гірзою та міністерським радником Завазалою. Вони дали згоду на

заснування українського музею на громадських засадах (без державної допомоги), що дозволило групі українських патріотів, які опинилися в еміграції, приступити до збирання матеріалів та їх опрацювання.

Музей було засновано у травні 1925 р., директором було обрано Дмитра Антоновича.

Слід зазначити, що діяльність Товариства МВБУ в створенні музею була підтримана значною частиною еміграції. Ідея заснування Музею об'єднала навколо себе велику кількість українських організацій та установ не тільки в Україні, а й за кордоном. Активно пропагувалась ідея створення Музею як осередку збереження ідеї української державності. Управа Товариства надсилала привітання, подяки за допомогу різним установам і організаціям, де неодноразово звучали слова "незалежна держава", "державність".

У документах зокрема підкреслювалось: "Загальні збори Товариства МВБУ в Празі, що відбулись 18 лютого б. р., вітають Вас і в Особі Вашій Уряд Карпатської України з величезною перемогою під час виборів до Карпатського Сейму... Хай же цією перемогою живих, творчих сил нашого народу розпочнеться, нова сторінка в історії Карпатської України! Хай пощастить їй розбудувати свою молоду державність для добра як Срібної Країни, так і всього Українського Народу!" [16, арк. 71].

Український жіночий союз в ЧСР свою фінансову пожертву супроводжував таким оптимістичним листом: "Ми певні, що вже близький той час, коли наші мрії здійсняться і український прапор на Українському домі у Празі буде маяти перед чужинцями й говоритиме їм про нашу незломну волю й конечну ціль нашої визвольної боротьби – українську державну незалежність [...]" [15, с. 11].

Музей складався із трьох відділів: у першому були зосереджені архіви дипломатичних місій УНР, Української держави, ЗУНР. Другий відділ містив документи з таборів інтернованих вояків-українців, які існували під час першої світової війни на теренах Австро-Угорщини та Німеччини, а також архів Союзу визволення України та матеріали січових стрільців. У колекції музею були представлені найрізноманітніші види документів – писемних, речових, зображальних. Наративні джерела включали офіційну документацію політичних партій, українських державних, громадських, наукових установ, особові фонди відомих громадсько-політичних та культурних діячів (Д. Антоновича, І. Горбачевського, Д. Дорошенка та ін.).

Музейну колекцію МВБУ, складали, головним чином, твори українського образотворчого, народного ужиткового та декоративного мистецтва: ікони, вишивки, кераміка, писанки, різьба. Були тут тисячі рідкісних фотографій. Кілька сотень експонатів нарахував відділ Шевченка. Багатим був і відділ українського театру та кіно. Окрему частину МВБУ складала бібліотека, в якій зосередилося понад 30 книжкових колекцій визначних діячів національної культури та майже вся тогочасна українська періодична преса – понад 2 000 назв. З цього приводу В. Дорошенко пізніше писав: "В Музеї ВБУ особливо цінна була [...] збірка української преси, що дуже доповнювала подібну збірку Бібліотеки НТШ у Львові, бо львівська збірка сильно терпіла від польської цензури, яка не допускала багато українських часописів під покривкою, що то націоналістичні або комуністичні видання. У вільній демократичній Чехословаччині не було таких обмежень" [8, с. 24].

9 червня 1927 р. Володимир Старосольський, професор державного права УВУ і Української господарської академії в Подєбрадах, на загальних зборах Товариства МВБУ висунув ідею про спорудження власного будинку для Музею.

Повідомлення про побудову Українського дому та заклики до фінансових пожертв на цю побудову публікувала майже кожна українська емігрантська газета. І ці заклики приносили реальні результати.

У газеті "Праця", що виходила в Бразилії про заснування Українського Дому писалось: "Коли ми це все собі усвідомимо, а саме: що Музей визвольної боротьби України є лише один, що він є нашою установою національною, всеукраїнською, що він служить показником нашої культури і нашої волі до державного життя, то для нас стане цілком ясным яка вага цього Музею... Справа Українського Дому в Празі є справою нашої національної репрезентації, що Український Дім Музею визвольної боротьби України буде для чужинців доказом наших державних стремлень, що здійсненням цього завдання заманіфестуємо нашу силу й єдність" [16, арк. 13 зв.]. Слід сказати, що це були непоодинокі газетні статі, де говорилося про єдність, прагнення створити власну державу.

Гроші на Український дім збиралися на різних громадських зборах, вечоринках, концертах, але й на весіллях, хрестинах, похоронах і навіть у церквах. Деякі організації та установи з цієї нагоди випускали спеціальні листівки. Ось наприклад одна із них, видана в Парижі десь на початку 1935 р. під назвою "Невідкладна справа", в якій писалось: "Справа будівлі Українського дому для Музею визвольної боротьби України стоїть уже на певному шляху. На цю справу зібрано вже більше 100 тисяч корон. Та цього замало[...] В історичному житті народу рішачою роль відіграє час: здібність й уміння рішати як найшвидше чергові питання національного життя. А ця швидкість досі була найслабкішою сторінкою нашого народного організму. Ми завжди вміли рано почати й тривало поставити справу, але не вміли швидко її розбудувати й на цьому завжди програвали наші змагання з сусідами" [8, с. 76].

Далі анонімний автор летючий наводить приклади, з історії і продовжує: "Бо час неблаганно насовує свої завдання кожній нації, і горе тим, що не встигають справлятися з ними. Така нація неминуче завалиться під тягарем накопичених з часом завдань, не встигаючи їх розв'язувати. Чи не це саме сталося з нами, що не встигли, коли треба було, вирішити справу власної школи й давали нидіти своїм просвітнім організаціям, щоб потім у 1917 році боротись і вовтузитися за рідну мову в рідній школі, коли на черзі були вже інші великі завдання, коли рішалося буття чи не буття Української Держави, політичне майбутнє української нації на цілі роки [...]. Таким черговим невідкладним завданням дня є в цей час збудування Музею визвольної боротьби України. Український дім для Музею треба не лише збудувати, його треба швидко збудувати, і ніяк не пізніше цього 1935 року, що є ювілейним роком десятиліття Музею. Ні один українець не сміє ні хвилини зволікати із своїм посильним датком – пожертвою на цю ціль. Летючий час інакше знову поставить нас перед новими завданнями, і знову помститься на нас занедбання нашої данини історії" [8, с. 76].

Переписка Товариства із організаціями свідчить про те, що ніхто не полишав ідеї створення самостійної держави. Наведемо кілька прикладів переписки Правління Української спілки військових інвалідів Армії Української Народної Республіки відзначало, що "має честь скласти Хвальній Управі Товариства сердечне привітання з нагоди урочистого відкриття Музею Визвольної Боротьби України. Неоцінним скарбом є Музей для продовження боротьби за визволення з неволі Народу Українського, бо ж скарби Музею свідчать не лишень про минувші часи запеклої боротьби, але й свідчать про

те, що ця боротьба не скінчилась. Не зважаючи ні на що народ український буде боротися з ворогом аж до досягнення свого ідеалу: Вільна і Незалежна Держава Українська... [16, арк. 91]. Жіноча видавнича кооперація у Львові з нагоди відкриття Українського Дому писала: "Хай празький Музей стане невгасаючим огнищем, що ярким полум'ям свідчить на весь світ про нашу національну живучість – хай стане цілющим джерелом, з якого прийдешнє покоління черпатиме сили й завзяття до дальших визвольних змагань і віру: Не скувати душі народу" [16, арк. 97]. Українська реальна гімназія в Мودражанах надіслала таке привітання: "Свято відкриття музею у власній домівці є щасливим завершенням невтомних змагань українських патріотів положити, тим часом на чужині тривалий підвалини для великого пам'ятника героїчної боротьби українського народу за свою державність" [16, арк. 108]. Управа Товариства Вояків Армії УНР у Польщі зверталася до Управи Товариства зі словами "... Хай же збірки Музею, як фіксація наших кровавих визвольних змагань, послужать прийдешнім поколінням за стимул до завершення розпочатого нами великого чину – Визволення України" [16, арк. 119]. Товариство прихильників Української господарської Академії підкреслювало "... Так часто ми чуємо нині гасло – "своїми силами", як клич нашої визвольної боротьби. Організація М.В.Б.У. та придбання для нього власної домівки..., є найкращим втіленням цього гасла – "Народ собі... Сьогодні ще на чужині, але завтра або позавтра на рідних землях у визволеному Києві, – столиці самостійної та соборної України, – цей Музей на віки вічні буде живим доказом творчих і непереможених сил української нації, яку не змогла і не зможе подужати жодна неволя та жодне закріпачення. Живе і житиме наш народ..." [16, арк. 120].

Отже, діяльність Товариства "Музей визвольної боротьби України" у міжвоєнний період набула великих масштабів. Велике значення мало заснування Музею з такою ж назвою, де силами всіх патріотів на чужині було зібрано матеріали з історії української державності. Переважна більшість цих матеріалів зараз знаходиться в Україні і дослідники можуть вивчати і аналізувати, як зароджувалась, формувалась ідея української державності. Товариство МВБУ своєю діяльністю показало, що перебуваючи на еміграції українські діячі продовжували роботу по примноженню і збиранню національних скарбів. Адже пам'ятки, про які вони піклувалися, об'єднували усіх у єдину злуку історичного розвитку, виступали об'єктивним гарантом нерозривного зв'язку поколінь – тих, що боролись за ідеали утвердження держави і відстоювали їх, і тих, що мали прийти після них і розкрити в збережених документах правду історії.

О. Кукульна, асп.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ИДЕЯ УКРАИНСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

В ПРОЦЕССЕ ФОРМИРОВАНИЯ ОБЩЕСТВА "МУЗЕЙ ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ БОРЬБЫ УКРАИНЫ"

В статье просматривается идея украинской государственности в процессе формирования Общества "Музей освободительной борьбы Украины". Акцентируется внимание на роли общества в пропаганде идеи украинской государственности, его место среди других обществ в эмиграции.

Ключевые слова: эмиграция, государственность, Музей освободительной борьбы Украины.

О. Kuzhilna, Postgr.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

THE IDEA OF UKRAINIAN STATEHOOD AT PROCESS CREATING OF THE ORGANIZATION "MUSEUM OF LIBERATION STRUGGLE OF UKRAINIAN"

The article points out the significance of the Organization for Ukrainian people. The article includes some important information based on archive documents concerning the work of the Organization being done in order to gather materials dealing with the history of Ukrainian statehood.

Key words emigration, statehood, Museum of liberation struggle of Ukrainian.

Список використаних джерел:

1. Федорук О. Музей визвольної боротьби України у контексті життя української еміграції. – С. 4-35//Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання перспективи. Вип. 12. Матеріали наук.-практич. конф. "Симон Наріжний та українська еміграція 20-30-х рр. XX ст. у Празі". Полтава, жовтень 1998/ Нац. комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей; НАН України. Ін-т історії України; Упоряд. Я. С. Музиченко. – К., 1999. – 328 с.
2. Пиріг Р. Я. Фонди і колекції Музею визвольної боротьби України у Празі в складі документів Центрального державного архіву громадських об'єднань України. – С. 77-87// Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання перспективи. Вип. 12. Матеріали наук.-практич. конф. "Симон Наріжний та українська еміграція 20-30-х рр. XX ст. у Празі". Полтава, жовтень 1998/ Нац. комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей; НАН України. Ін-т історії України; Упоряд. Я. С. Музиченко. – К., 1999. – 328 с.
3. Яковлева Л. Симон Наріжний – історична постать української еміграції (за документами ЦДАВО України). – С. 88-98// Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання перспективи. Вип. 12. Матеріали наук.-практич. конф. "Симон Наріжний та українська еміграція 20-30-х рр. XX ст. у Празі". Полтава, жовтень 1998/ Нац. комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей; НАН України. Ін-т історії України; Упоряд. Я. С. Музиченко. – К., 1999. – 328 с.
4. Головацький І. Музей визвольної боротьби України у Празі і діяльність в ньому Симона Наріжного. – С. 132-136// Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання перспективи. Вип. 12. Матеріали наук.-практич. конф. "Симон Наріжний та українська еміграція 20-30-х рр. XX ст. у Празі". Полтава, жовтень 1998/ Нац. комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей; НАН України. Ін-т історії України; Упоряд. Я. С. Музиченко. – К., 1999. – 328 с.
5. Бойко В. Музейна спадщина українського війська: втрати і проблема повернення. – С. 249-273// Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання перспективи. Вип. 12. Матеріали наук.-практич. конф. "Симон Наріжний та українська еміграція 20-30-х рр. XX ст. у Празі". Полтава, жовтень 1998/ Нац. комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей; НАН України. Ін-т історії України; Упоряд. Я. С. Музиченко. – К., 1999. – 328 с.
6. Заремба С. Забута спадщина (Музей визвольної боротьби України в Празі) // Четвертий Міжнародний конгрес українців: Одеса, 26-29 серп. 1999 р.: Доп. та повідомл.: Історія. – Одеса; К.; Львів, 1999. – Ч. 2. – С. 153-157.
7. Заремба С. Український музей визвольної боротьби у Празі // Київська старовина. – 1997. – № 1-2. – С. 122-137.
8. Мушинка М. Музей визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів. – Прага, 2005. – 119 с.
9. Палієнко М. Г. Матеріали Празького архіву як джерело з історії української державності // Вісник Київського нац. у-ту ім. Тараса Шевченка. Сер. Історія. – К., 2005. – № 77-79. – С. 123-125.
10. Палієнко М. Г. Музей Визвольної боротьби України у Празі // Українська архівна енциклопедія. Робочий зошит. Д-М / Держкомархів України. УНДІАСД. – К., 2006. – С. 330-331.
11. Палієнко М. Архівні центри української еміграції. – К.: Темпора, 2008. – 687 с.
12. Палієнко М., Срібняк І. Музей визвольної боротьби України в Празі (1925-1948): створення, діяльність, доля архівної колекції// Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. наук. зб. – Вип. 2. Архівознавчі читання. – К., 2000. – С. 35-47.
13. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). – Ф. 4026. – Оп. 1., спр. 1. – 2 арк.
14. Вісті Музею визвольної боротьби України (Вісті МВБУ). – 1925. – Ч. 1.
15. Вісті МВБУ. – 1934. – Ч. 4.
16. ЦДАВО. – Ф. 4026. – Оп. 1, спр. 6. – Арк. 120.

Надійшла до редколегії 03.09.13

УДК 394.26(477)

Н. Кузіна, канд. іст. наук, доц.,
А. Аль-Анні, студ. магістратури
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

СТАНОВЛЕННЯ ПЕРШОТРАВНЕВОГО СВЯТА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

У статті проаналізовано особливості становлення і розвитку першотравневого свята на українських землях наприкінці XIX століття.

Ключові слова: 1 травня, День міжнародної солідарності трудящих, пролетаріат, маївка, страйк, демонстрація.

У XIX ст. у процесі руйнування традиційних суспільних інститутів відбувається формування нових ідейно-політичних доктрин та ціннісних парадигм, які набули хоча і спотвореного, але реального втілення в історії України. Актуалізація дослідження запровадження традиції святкування 1 травня на українських землях зумовлена пошуком оптимальної для сучасної України форми захисту прав найманих працівників та формуванням громадянського суспільства.

Питання становлення першотравневого свята на українських землях досліджували радянські науковці М. Івасюта [3], О. Карпенко [4], М. Коваль [4], П. Ширяєва [11] та інші. Певну інформацію із цієї теми можна простежити в працях В. Макаєва [5] та Д. Низового [8]. Однак на сьогодні, в сучасній українській історіографії спеціальні праці, у яких би детально аналізувались особливості становлення і розвитку першотравневих свят на українських землях наприкінці XIX століття, майже відсутні.

У липні 1889 р. Паризький конгрес II Інтернаціоналу за пропозицією французької делегації прийняв рішення про встановлення свята міжнародної пролетарської солідарності – 1 травня. Дату цю вибрали саме тому, що в травні 1886 р. на Чиказькій площі Юніон-сквер пролилась кров американських робітників, які виступили на захист своїх прав: багато учасників страйку було уязнено, а чотирьох керівників засуджено до страти.

Конгрес закликав щорічно в день 1 травня робітників всього світу влаштовувати маніфестації, які б стали найбільш активним засобом емоційно-ідеологічного виразу настроїв класової міжнародної солідарності. Таким чином, місце і роль свята в класовій боротьбі як конкретної форми революційної дії були визначальним моментом в його становленні і створенні ритуалу.

Вже в 1890 р. вперше в історії робітники Англії, Німеччини, Бельгії, Франції, Швеції, Норвегії, Італії, Іспанії, Голландії, Данії, Австрії, Австралії, Чилі, Куби, Перу 1 травня кинули роботу і вийшли на вулиці з своїми революційними вимогами [10, с. 48].

На українських землях свято Першотравня вперше відзначалося як і в інших країнах в 1890 р. зборами й демонстраціями пролетаріату Львова та інших західноукраїнських міст [3, с. 133-134].

23 березня 1890 р. відбулися збори робітників Львова, на яких йшлося про підготовку до першотравневого свята. Проходили вони у переповненому залі, більше тисячі львівських робітників у своїх виступах закликали "йти рука в руку солідарно з робітниками інших країн і святкувати робітницьке свято 1 травня 1890 р." [7, с. 101-102]. Було обрано організаційний комітет у складі 50 чоловік, який накреслив програму свята і заздалегідь оголосив порядок його проведення.

Робітнича газета "Robotnik", яка вийшла повторним виданням після її конфіскації, писала, що ритуал святкування буде скромним. Трудящі залишать роботу і зберуться разом для серйозної розмови про важке становище свого класу і для того, щоб відчути, що, об'єднавшись, вони знайдуть шлях до перемоги [12].

Але австрійська влада намагалася перешкодити святкуванню робітників. 22 квітня 1890 р. в місті були розклеєні оголошення за підписом австрійського намісника Бадені, в яких йшлося про те, що серед значної частини робітників утвердилася "помилкова" думка, ніби вони мають право відзначати 1 травня як ними самими встановлене робітниче свято [2, арк. 79]. Оголошення суворо попереджали робітників, що участь в святкуванні буде мати згубні наслідки для них та їх сімей.

Незважаючи на оголошення, вранці 1 травня 1890 р. натовп святоково одягнених робітників різних професій зібрався біля міської ратуші ще за годину до призначеного часу. У двір ратуші робітників пропускали члени підготовчого комітету. Коли годинник на ратуші пробив десяту ранку, великий двір був переповнений, навіть вікна триповерхової будівлі і пожежні драбини були заповнені. У дворі на підвищенні були встановлені трибуна і столи для кореспондентів. Святкові збори розпочав керівник підготовчого комітету, друкар, поляк Антін Маньковський. Він відзначив, що першотравнєве свято відкриває нову сторінку в боротьбі трудящих, об'єднує робітників і надихає їх на тривалу і солідарну працю для покращення економічного і політичного становища [13]. За його пропозицією головою урочистих зборів обрали друкаря і редактора робітничої газети "Праці" Йосипа Данилюка, який в 1889 р. був делегатом Установчого конгресу II Інтернаціоналу [5, с. 123].

Робітники у своїх виступах поряд з економічними вимогами (8-годинний робочий день, заборона нічної праці для жінок) висували і політичні (загальне, пряме і таємне голосування на виборах). Було вирішено створити загальне робітниче товариство для допомоги безробітним. В кінці зборів були зачитані вітальні телеграми від робітників Кракова [3, с. 134].

Відзначаючи 1 травня робітники західноукраїнських областей вперше масово і рішуче виступили під лозунгами класової боротьби і засвідчили, що вони є значною соціальною силою. У свідомості мас пролетарське свято визначилося як важлива подія їх визвольного руху й суспільно-політичного життя, в пам'ять про яку була видана спеціальна брошура. Вона відкривалася святковим віршем "На день 1 Травня!" з побажанням робітникам: "Нехай солідарність могутність твою подвоїть!" [14]. Автором брошури був львівський робітник, чех Юліан Обірек.

Також на західноукраїнських землях Першотравень 1890 р. відзначили робітники Бориславського нафтового басейну [8, с. 44].

На українських землях, які були під владою Російської імперії найпоширенішою формою святкування 1 травня були маївки. Вони проводилися за містом, у лісі, і мали характер конспіративних зібрань, на яких читали прокламації, листівки, виголосувались промови, обговорювались актуальні економічні й політичні питання. Невід'ємною частиною маївок були революційні пісні "Марсельєза", "Варшав'янка", "Заповіт" Шевченка.

Місце першотравневого збору завжди трималося в таємниці, про нього знали тільки довірені особи. З метою конспірації, щоб дезорієнтувати поліцію, робітники

брали з собою кошики з їжею, пивом, начебто на недільну прогулянку.

Перші майівки київських робітників відбулися в 1894 – 1895 рр. Робітники святкували першотравневе свято в Кадетському гаю. З Києва травневі листівки пішли в Тарашу, Черкаси, Бобринськ, Кременчук, Фастів, Полтаву. В Маріуполі припинив роботу мартенівський цех, на донецькій гамарні почалися заворушення, в Катеринославі робітники самі написали і поширили відозви [10, с. 50].

Нове свято концентрувало національні звичаї і традиції, робило значний внесок у формування нових рис побуту селянства й інтелігенції. Зокрема, у відзначення Першотравня включалися селяни. На західноукраїнських землях ініціаторами спільних виступів селян з робітниками були Іван Франко та Михайло Павлик. У 1894 р. в першотравневому святі, незважаючи на переслідування властей, разом з робітниками брали участь галицькі селяни в Станіславі (Івано-Франківськ), Коломиї, Отині [4, с. 87]. Показово, що у виступах на пролетарських святах селянські промовці говорили не лише про своє важке життя, але і про необхідність союзу з робітниками.

Головним атрибутом Першотравня стає листівка, яка містила в собі заклики до робітників про підняття на боротьбу за свої права. Так, український письменник Лесь Мартович у 1893 р. видав листівку-відозву з біографією і портретом Карла Маркса. У ній зазначалося, що разом з робітниками всього світу трудящі на українських землях святкують 1 травня. Їх не зупинять ніякі ворожі заходи, не залякає ніяка ворожа сила, бо вони розуміють слова найцірнішого свого захисника К.Маркса "Пролетарі всіх країн, єднайтеся!"

Одночасно з листівками у святкуванні Першотравня все ширше використовувалися такі атрибути, як червоний прапор, транспаранти, червоні банти, виготовляли спеціальні першотравневі значки.

Робітнича преса відстоювала революційний характер пролетарських свят. Зокрема, газета "Громадський голос", у якій співпрацював І. Франко, наголошувала на тому, що свято Першотравня щороку відзначають робітники всього світу: "Свято се вони обрали собі не для забави, ані навіть не для того, щоби відпочити по тяжкій праці, лиш для того, щоби показати свою силу. Усім дні перестають фабрики робити, по верстатах і всіляких робітнях настає спокій, а робітники, поприбирані святково, роблять віча й збори, домагаються зміни устрою суспільного" [1]. Вважаючи першотравневе свято одним з важливих засобів згуртування робітників, газета підкреслювала, що коли всі робітники об'єднуються, то проти їх сили не зможе ніхто встояти і тоді вони зможуть встановити справедливий суспільний лад.

До кінця 90-х років XIX ст. робітничий рух міцніє, він охоплює майже всі українські землі. Це позначилося на характері святкування Дня міжнародної солідарності трудящих. Період таємних конспіративних масовок за змістом, в лісі, закінчується. На зміну йому приходить час відкритих демонстрацій, масових страйків, прямих сутичок з поліцією. Поряд з економічними, специфічними для тієї чи іншої галузі виробництва, почали висуватися економічні й політичні гасла, серед яких була вимога про відзначення пролетарських свят. Так, під час масового страйку столярів Львова у 1896 р. поряд з іншими вимогами робітники наполягали визнати Першотравень пролетарським святом і вважати його вихідним днем.

Перша масова політична демонстрація на українських землях відбулася 1 травня 1900 р. в Харкові. За спогадами одного з її активних учасників і організаторів: "Святу передувала велика підготовча робота. Перед Першим травнем, провели декілька масовок. Перша масовка відбулась в Малий Данилівці на початку квітня.

Було 12-15 чоловік. Вирішили провести другу, більшу масовку і покликали "стариків". Ця друга масовка відбулася за два чи три дні до 1 травня, а потім "старики" розповідали про поневір'я нашого брата по вітчизняних заводах і фабриках. Після промов заспівали "Укажи мне такую обитель". Цієї сцени я ніколи не забуду. Можна сказати, що наступні історичні події не дали нам, тоді зовсім юним, такого імпульсу до майбутньої роботи, як ті сльози, що текли з очей стариків під час цього співу. Так, тоді нам стало ясно, що Першотравень – якщо не завтра, то через рік, але обов'язково буде, – тому що робітники до прийняття його давно готові і потрібні лише віддані вожаки, котрі б повели до нього робітничі маси" [6, с. 171-174].

Святкування почалося о п'ятій годині ранку страйком робітників паровозних майстерень. До них приєдналися ковальський і ливарний цехи та модельна майстерня. З лозунгами "Хай живе 1 Травня! Хай живе восьмигодинний робочий день! Кидайте роботу!" робітники рушили на Ващенківську леваду. Тут хором заспівали "Дубинушку", "Заповіт" Т. Шевченка, "Марсельєзу" і на списі підняли червоний прапор. Потім усі разом вирушили до міста, але на Кузінській вулиці їх зупинили війська. Відбулася сутичка, внаслідок якої 108 чоловік були заарештовані і відправлені до Харківської пересильної тюрми [11, с. 19-20]. Учасники демонстрації, що уникли арешту, намагалися з'єднатися з робітниками паровозобудівельного заводу та інших підприємств.

Близько дев'ятої години робітники паровозобудівельного заводу припинили роботу і вийшли з червоними прапорами на демонстрацію [9, с. 164]. При їх наближенні на заводі Бельгійського товариства "Гельферіх-Саде" робітники припинили свою роботу. Демонстранти, зустрівши вигуками "Ура!" робітників, що приєдналися до них, пішли на Кінну площу, де відбувся багатотисячний мітинг. Проти них були кинуті війська і поліція, які під час сутички заарештували ще 84 чоловіки. Решта робітників влаштувала сходку в університетському саду, а о п'ятій годині вечора трьохтисячний натовп зібрался біля тюрми, вимагаючи звільнити арештованих. Влада змушена була виконати вимогу робітників. Заворушення, перекидаючись з одного заводу на інший, не припинялися аж до 10 травня. Всього у травневих подіях 1900 р. в Харкові взяло участь близько 10 тисяч чоловік. Таким чином в українських робітників з'явилася нова революційна традиція – масова політична демонстрація.

Таким чином, нове свято – 1 травня, з'являється в Україні наприкінці XIX ст., як і у більшості західноєвропейських країн. Святкування Першотравня на українських землях проходить певну еволюцію від конспіративних майвок до відкритих демонстрацій та масових страйків. Його особливістю було те, що поряд з традиційними нормами святкування воно містило національний компонент в українському контексті.

Список використаних джерел:

1. Громадський голос. – 1897. – 25 квітня.
2. Держаний архів Львівської області. – Ф. 350. оп. 1, спр. 2456.
3. Івасюта М. К. Перше святкування 1 травня на Україні (До 75-річчя майівки у Львові) // Український історичний журнал. – 1965. – № 5.
4. Карпенко О.Ю., Коваль М.Г. Святкування 1 Травня у селянах Західної України в умовах іноземного поневолення // Український історичний журнал. – 1978. – № 4.
5. Макаєв В. В. Робітничий клас Галичини в останній третині XIX ст. – Львів, 1968.
6. Матросов В. Первомайская демонстрация 1900 г. // Летопись революции. – 1925. – №3.
7. Народ. – 1890. – №4.
8. Низовий Д.Д. Борислав – місто нафтовиків. – Львів, 1961.
9. Руднев В. Майские события 1900 г. в Харькове // Летопись революции. – 1925. – №3.
10. Свята та обряди Радянської України. – К., 1971.

11. Ширяева П.Г. Из истории становления революционных протестарских традиций // СЭ. – 1970. – № 3.
12. Robotnik. – 1890. – 1 may.

13. Robotnik. – 1890. – 15 may.
14. Pierwszy Maj we Lwowie. – S. 4.

Надійшла до редколегії 03.09.13

Н. Кузина, канд. ист. наук, доц.,
А. Аль-Анни, студ. магистратуры
КНУ имени Тараса Шевченко, Киев

СТАНОВЛЕНИЕ ПЕРВОМАЙСКОГО ПРАЗДНИКА НА УКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ

В статье проанализированы особенности становления и развития первомайского праздника на украинских землях в конце XIX века. Ключевые слова: 1 мая, День международной солидарности трудящихся, пролетариат, маевка, забастовка, демонстрация.

N. Kuzina, Ph.D. (History), Associate Prof.,
A. Al-Anni, Master Stud.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

FORMATION OF MAY DAY HOLIDAYS IN UKRAINIAN LANDS

This paper analyzes the features of the formation and development of the May Day holidays in the Ukrainian lands in the late nineteenth century.

Key words: May 1, Labour Day, the proletariat, Maevka, strike, demonstration.

УДК 327.8[(575): (73): (410)] "19"

Г. Мінгазутдінова, асп.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ЦЕНТРАЛЬНА АЗІЯ В БРИТАНСЬКИХ ТА АМЕРИКАНСЬКИХ ГЕОПОЛІТИЧНИХ КОНЦЕПЦІЯХ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті аналізується роль та функції регіону Центральної Азії, відображені в роботах видатних геополітиків США та Великої Британії ХХ ст..

Ключові слова: Центральна Азія, геополітика, Хелфорд Макіндер, Ніколас Спідмен, Збігнев Бжезінський.

Упродовж століть Центральна Азія була ареною боротьби між світовими потугами. У XIX ст. основним претендентом на домінування регіоном виступала Велика Британія, протипагу якій могли створити лише Франція, а потім і Російська Імперія. Протиборство Росії з Британією в регіоні до початку XX ст. отримало назву "Великої гри". Такий термін запропонував А.Коноллі [25, с.3; 2, с. 87], а його популяризатором став Р.Кіплінг. Із зняттям з порядку денного протиборства зразка XIX ст. його замінила "Нова Велика Гра", що розгорнулася між світовими гравцями епохи "холодної війни" – США та СРСР – в діях та намірах яких йшлося не так про територіальне, як про ресурсне домінування. Особливо це почало виявлятися тоді, коли СРСР змінила Російська Федерація.

Глобальні політичні взаємодії та інтенсивна глобалізація поставили пострадянську Центральну Азію у непрості географічні й політичні умови. Адже занепад СРСР призвів не тільки до звільнення радянських республік, але й до відродження інтересу до ряду класичних геополітичних концепцій, пов'язаних не тільки з боротьбою за територіальний контроль, а й за ресурсну базу регіону [8]. З геополітичної точки зору регіон Центральної Азії залишилась одним з найважливіших у світі регіонів, адже саме вона створює буферну зону між наймогутнішими світовими гравцями сучасності. Перебуваючи у самому центрі Євразії, вона є своєрідною брамою до стратегічно важливих континентальних районів [6]. Тож будь-які події в Центральній Азії мають вплив не тільки на регіон, а й на геополітичний баланс у Євразії.

Перший у XX ст. концептуалізації становища регіону світова спільнота завдячує британському географові Х.Макіндеру, який залучив географічну науку до міжнародно-політичного аналізу. "Світовий острів" – так визначав дослідник суходіл у складі дотичних континентів Азії, Європи та Африки. У серці "острова" Х.Макіндер вбачав ключ до управління їм – "Хартленд". Суть контролю над Хартлендом, а відтак і над Світовим остро-

вом та світом [18, с. 106] полягала у контролі над привілейованим доступом до енергетичних ресурсів Світового острова. Ця оцінка була підтверджена значно пізнішими геологічними дослідженнями: прикаспійські надра станом на 2013 р. містили 48 млрд. барелів нафти та 8 269 трлн. метрів куб. природного газу [26]. Тож доступ до природних ресурсів такого масштабу безумовно надавав глобальні переваги володареві Хартленду.

Ще у своїй першій розвідці Х.Макіндер пояснював можливість просування головного конкурента Британії – Російської імперії – на схід та прогнозував перспективи цього просування – розбудову світової імперії на базі азійських ресурсів. За його твердженням, поштовх до експансії Росії в бік Хартленду дали події кінця XIX ст. – переселення селян в Причорноморські степи та пожвавлення сільського господарства за рахунок цих процесів, а, відтак, фінансовий та економічний стрибок Росії, що сприяв її просуванню до Західного Туркестану [19, с. 434]. Тож поставало питання: які перспективи очікували на Росію, якщо середньоазійські землі досягнуть рівня розвитку її європейської частини, забезпечуючи Росію величезними природними ресурсами? На думку Х.Макіндера, контроль над Центральною Азією тяг за собою перспективу домінування в євразійському просторі, а згодом і у військово-морській сфері, адже континентальні ресурси Росія могла використати для розбудови потужного флоту, що стало би передумовою для її всесвітнього панування [19, с. 436]. Таким чином, в основі концепції Х.Макіндера лежало визнання непримиренності володаря Хартленду та морської потуги.

Ідеї Х.Макіндера одразу після її введення в науковий та політичний обіг завоювати багато прихильників, хоча й не надто багато продовжувачів. Серед останніх заслуговує бути згаданим насамперед учень Х. Макіндера по Лондонській школі економіки та політичних наук Джеймс Фейргрів. У своїй відомій праці "Географія і світова могутність", вперше опублікованій у 1915 р., він

розвинув теорію свого вчителя і сформулював поняття "зони компресії" (crush zone). На момент п'ятого перевидання Дж.Фейєрґрівом своєї розвідки в 1927 р. він включає до меж цього геополітичного утворення Фінляндію, Швецію, Норвегію, Данію, Голландію, Бельгію, Люксембург, Швейцарію, Польщу, Балканські держави, Персію, Афганістан, Сіам і Корею [13, с. 330]. До визначальних геополітичних характеристик цих країн він зараховував їх "незадовільну позицію буферних держав, котрим притаманні ненадійна політична незалежність та економічна залежність". Прикметним було те, що, на думку дослідника, Центральна Азія (на той час переважно інкорпорована до складу СРСР) або безпосередньо межувала з "зоною компресії" високого політичного ризику, або навіть частково входила до неї (Афганістан).

У роки Другої світової війни напрацювання Макіндера отримують нове прочитання. Відродження інтересу до Хартленду було зумовлено потребою пояснення новітніх геополітичних реалій – зокрема, формування нового глобального протиборства. Зростання впливу СРСР багатьма тогочасними дослідниками пояснювалося саме через призму Хартленду: "могутність СРСР зумовлена недосяжністю Центральної Азії для Заходу" [21]. Хоча після завершення "холодної війни" британські та американські науковці оголосили про "зникнення приви́ду Хартленду", поява нових незалежних держав на терені колишнього СРСР сприяло черговому відновленню інтересу до ідей Х.Макіндера та його послідовників. Саме до його доробку стали звертатися для пояснення мотивів політики держав щодо регіону та формування прогнозів діяльності ключових міжнародних гравців у Центральній Азії. Отже, Х.Макіндер "жив та житиме в Центральній Азії" [25, с. 178].

Актуалізація макіндерівської геополітичної концепції ще в 40-х рр. породила творчу критику британського теоретика. Зокрема, американський міжнародник Н.Спикмен наполіг на тому, що Хартленд занадто переоцінюється Х.Макіндером. У цілому сприйнявши концепцію свого попередника, Н.Спикмен змістив акцент на території, які позначалися в теорії Х.Макіндера як "внутрішній півмісяць" – приокеанічні землі, що межували з Хартлендом. У Н.Спикмена вони отримали назву Римленду. Саме їх дослідник розглядав як буферну зону між морськими та сухопутними потугами. Хартленд виступав всього лише як географічний простір, який сприймав вплив з боку Римленду, не маючи при цьому самостійної геосторичної функції. Саме контроль над Римлендом Н.Спикмен розглядав як запоруку панування на світовій політичній арені та навіть пропонував перефразувати знамениту тезу Х.Макіндера про роль Східної Європи як ключа до Хартленду: "Хто контролює Римленд – контролює Євразію, хто контролює Євразію, той панує над світом" [17].

Хоча Н.Спикмен розглядається багатьма дослідниками як головний критик Х.Макіндера, [21] їхні наукові доробки в сукупності з класичними положеннями А.С.Мехена заклали основи міжнародно-стратегічних настанов США в пост біполярну добу. Так, якщо Х.Макіндер та Н.Спикмен по різному розглядали ресурсний потенціал Євразії (Центральної Азії зокрема), то вони були єдині в одному: наявність нестабільного становища саме в Євразії в мирний або військовий час є принциповою проблемою для безпеки англо-американського світу [17]. Ряд західних науковців навіть вважають, що між роботами Х.Макіндера та Н.Спикмена нема істотних розбіжностей. Адже "ідеї Спикмена є в чистому вигляді макіндерівськими, починаючи з теорії

Хартленду" [23, с. 349]. Об'єднує Н.Спикмена та Х. Макіндера і те, що їхні концепції розглядають Євразію під кутом зору стратегічної важливості для англо-американського світу. Саме в контексті такого розгляду Євразії й постає основне питання ієрархії Хартленду та Римленду в геополітичному просторі.

Своєрідним синтезом ідей Х.Макіндера та Н. Спикмена став дослідницький доробок американського міжнародного стратега З. Бжезінського. Слідом за геополітиками перш. пол. XX ст. він висунув концепцію світового політичного домінування США у період постання постбіполярної системи міжнародних відносин на основі перетворення Америки на "одноосібного координатора" Євразії. Поняттям "Євразія" він характеризує простір "від Лісабону до Владивостоку", на якому розташувались "шахові фігури", котрі мають пересувати найвпливовіші політичні гравці епохи, формуючи новий геополітичний порядок [1, с. 48]. З.Бжезінський переконаний, що євразійський материк здавна виступав центром світової могутності, адже в різні часи народи, що населяли його, мали змогу успішно потрапляти в інші частини світу та встановлювати своє панування над ними. При цьому окремі євразійські держави діставали "особливий статус" та користувалися привілеями провідних держав світу [1, с. 11].

За перший приклад такого впливу стратег обирає найпотужнішого гравця на теренах Євразії в минулому – Монгольську імперію [1, с. 27]. Саме Євразія, згідно зі З.Бжезінським, є для США "головним геополітичним призом" [1, с. 43], адже тут розташовані найбільш динамічні країни сучасного світу та значні природні ресурси, на яких вже робили наголос попередники З. Бжезінського. Таким чином, головною метою США для досягнення та закріплення всесвітнього панування є встановлення контролю над важливою частиною Євразії – Центральною Азією, і, в першу чергу, над її ресурсною базою. Найважливішу роль в регіоні З.Бжезінський відвів двом колишнім середньо азійським республікам – "щитові регіону" – Казахстану та Узбекистану – його "душ" [1, с. 156]. У ролі основних конкурентів США в Центральній Азії розглядаються більш звичні Росія, Іран та Туреччина і держави, котрі інтенсивно нарощують свій вплив – Китай, Пакистан та Індія. Кожного з гравців у регіоні цікавлять геополітичний вплив, реалізація національних інтересів, безпека та доступ до щедрих природних ресурсів. Визначальними для США є насамперед енергетичні інтереси та обмеження домінуючої ролі Росії, адже розробка місцевих природних ресурсів (зокрема тих, що сконцентровані на території сучасного Казахстану) була в минулому привілеєм тільки Москви.

На думку З.Бжезінського, США перебувають у досить двозначному становищі стосовно цієї частини Євразії. Так, будучи неєвразійською державою, США фізично не зможуть повністю контролювати місцеву динаміку, але, будучи впливовою світовою державою, не можуть й відсторонитися від включення в регіональні процеси. США стосовно регіону – "ні суверен, ні аутсайдер" [1, с. 178], тож оптимальним варіантом включення Америки у розвиток регіону є створення тут багатополарності. У активній геополітичній грі головні суперники США – Росія та Китай, чії інтереси підкріплюються історичними та географічними факторами. Зрештою майбутнє Центральної Азії З.Бжезінський розглядає як результат множини обставин, які визначатимуть взаємодії інтересів США, Росії, Китаю, Ірану та Туреччини. При цьому суттєве завдання геополітичної місії США у Центральній Азії на цьому етапі стра-

тег вбачає у досягненні та посиленні доволі хиткої регіональної рівноваги для поступової інтеграції центральноазійських держав до глобальної економіки та їхньої поступової регіональної консолідації.

Як і Н.Спикмена, З.Бжезінського по праву можна вважати інтелектуальним продовжувачем Х.Макіндера. Так, теза "батька геополітики" про стратегічний пріоритет недоступного для морських держав осердя Євразії практично визнається в основоположній роботі З.Бжезінського "Велика шахівниця". Крім того, важливий геостратегічний район, суміжний з Хартлендом, який Х.Макіндер визначив як "земля П'яти морів" [19, с. 430], що є відкритим для морських держав за рахунок річок та заток і відтак слугує ключем до панування, фактично збігається з тим, що З.Бжезінський назвав "Європейськими Балканами", котрими, на його думку, є закаспійські частини сучасної Центральної Азії [5]. Потягуючи під вплив великих держав протягом різних епох, "земля П'яти морів" незмінно отримувала географічне розширення в бік Росії та сучасної Центральної Азії. Саме така геополітична та історична обстановка спонукала стратегів ХХ ст. розглядати регіон як болюву точку "осошової континентальної держави" і як територію, яка є життєво важливою для держави, котра займає позицію домінування в Євразії.

Таким чином, більш ніж столітня історія модерної англо-американської геостратегічної думки, наріжним каменем котрої від самих початків її формування стала теорія Хартленду, засвідчила те, що Центральна Азія розглядалась і продовжує розглядатися нею як ключове геополітичне утворення в Євразії. Після розпаду СРСР, початку формування нового міжнародного порядку та актуалізації проблеми контролю над світовими енергетичними ресурсами увага до Центральної Азії з боку американських міжнародних стратегів посилилася.

Список використаних джерел:

1. Бжезинский З. Великая шахматная доска (Господство Америки и его геостратегические императивы). / Пер. О. Ю. Уральской – М.: Международные отношения, 1998.
2. Данков А.Г. Британская историография второй половины XIX в. Об англо-русских противоречиях в Центральной Азии. / Вестник Томского государственного университета. – 2007. – № 300-1. с. 87 – 90.
3. Исмаилов Э., Папава В. Центральная Евразия: геополитическое переосмысление. – Стокгольм, "CA&CC Press". – 2010.

Г. Мингазутдинова, асп.
КНУ имени Тараса Шевченко, Киев.

ЦЕНТРАЛЬНАЯ АЗИЯ В БРИТАНСКИХ И АМЕРИКАНСКИХ ГЕОПОЛИТИЧЕСКИХ КОНЦЕПЦИЯХ XX ВЕКА

В статье анализируется роль и функции региона Центральной Азии, отраженные в работах выдающихся геополитиков США и Великобритании XX века.

Ключевые слова: Центральная Азия, геополитика, Хэлфорд Макиндер, Николс Спикмен, Збигнев Бжезинский.

G. Mingazutdinova, Graduate Stud.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv.

CENTRAL ASIA IN BRITISH AND AMERICAN GEOPOLITICAL CONCEPTS OF THE XXTH CENTURY

The article delivers analysis of the Central Asia's role and functions expressed in the works of the distinguished geopoliticians of the USA and the UK of the XXth Century.

Key words: Central Asia, geopolitics, Halford J. Mackinder, Nicholas J. Spykman, Zbigniew Brzezinski.

4. Лаумулин М.Т. Центральная Азия в зарубежной политологии и мировой геополитике. Том III: геополитика и международные отношения (вторая половина XX – начало XXI вв.). – Алма-Ата: КИСИ, 2009.

5. Максименко В. Центральная Азия и Кавказ: основание геополитического единства. http://www.ca-c.org/journal/2000/journal_rus/cac09_2000/08.Maksimen.shtml

6. Парамонов В. Геополитика и Центральная Азия. / "Полемика", выпуск 5. <http://www.irex.ru/press/pub/polemika/05/par/>

7. Aijan Sharsherova. Political Construction of Geography: the US and Russian Concept of Central Asia. Polis Journal Vol. 2, Winter 2009, University of Leeds, p. 27 – 30.

8. Anita Sengupta. 9/11 and the Heartland Debate in Central Asia. <http://www.ca-c.org/journal/2005-04-eng/06.senprimen.shtml>

9. Benno Teschke. Geopolitics. Historical Materialism, Vol. 14:1, Leiden, 2006, p. 327 – 335.

10. Christopher J. Fettweis. Eurasia, the "World Island": Geopolitics and Policymaking in the 21st Century. Parameters, Summer 2000, p. 58 – 71.

11. Emre Iseri. The US Grand Strategy and the Eurasian Heartland in the Twenty-First Century. Geopolitics, 14:1, 2009, p. 26 – 46.

12. Fabrizio Vielmini. The Influence of Mackinder's Theory on Current U.S. Deployment in Eurasia: Problems and Perspectives. http://www.ca-c.org/journal_eng/cac-04/08.veleng.shtml

13. Fairgrieve J. Geography and World Power. – L.: Univ. of London Press, 1927.

14. Federico Bordonaro. Rediscovering Spykman – the Rimland, Geography of Peace and Foreign Policy. http://www.exploringgeopolitics.org/Publication_Bordonaro_Federico_Rediscovering_Spykman_Rimland_Geography_Peace_Foreign_Policy.html

15. Francis P. Sempa. Spykman's World. http://www.unc.edu/depts/diplomat/item/2006/0406/semp/sempa_spykman.html

16. Halford J. Mackinder. Democratic Ideals and Reality. A Study in the Politics of Reconstruction. (With a New Introduction by Stephen V. Madineo). National Defense University Press, Washington, D.C., 1942.

17. Halford J. Mackinder. The Geographical Pivot of History. The Geographical Journal, Vol. 23, No 4 (Apr. 1904), p. 421 – 437.

18. Halford J. Mackinder. The Round World and the Winning of Peace, Foreign Affairs, an American Review, Quarterly (1942/1943), 21:1/4, p. 525 – 605.

19. Levent Hekimoglu. "Whither "Heartland"? Central Asia, Geography and Globalization. <http://www.ca-c.org/journal/2005-04-eng/09.hekprimen.shtml>

20. Margaret Scott, Westensley Alcenat. Revisiting the Pivot: The Influence of Heartland Theory in Great Power Politics. Macalester College, May 9th, 2008.

21. Michael P. Gerace. Between Mackinder and Spykman: Geopolitics, Containment and After, Comparative Strategy, 10:4, 1991, p. 347 – 364.

22. Michel Hess. Central Asia: Mackinder Revisited? The Quarterly Journal, Vol. III, No 1, March 04, p. 95 – 105.

23. Nick Megoran, Sevara Sharapova, Alisher Faizullaev. Conference Report "Halford Mackinder's "Heartland" – a Help or Hindrance? The Geographical Journal, Vol. 171, No. 2, June 2005, pp.177 – 178.

24. Overview of Oil and Natural Gas in the Caspian Sea Region. <http://www.eia.gov/countries/regions-topics.cfm?fips=CSR>

25. Paulo Duarte. Central Asia and the Great Games: Different Times, the Same Game? http://rc41.ipsa.org/public/Madrid_2012/duarte.pdf

Надійшла до редколегії 04.09.13

удк 908 (477) "19"

Н. Ніколаєва, канд. іст. наук, наук. співроб.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ВИКЛАДАЧА КИЇВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ КАЛАЧЕВСЬКОЇ НАТАЛІЇ ВОЛОДИМИРІВНИ

У статті висвітлено життєвий шлях викладача англійської мови Київського державного університету Калачевської Наталії Володимирівни. Детально проаналізовано обставини її арешту органами НКВС УРСР після початку німецько-радянської війни в черні 1941 р.

Ключові слова: німецько-радянська війна, політичні репресії, викладачі, НКВС УРСР, Київський державний університет.

Постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Пропоноване дослідження присвячене біографії репресованого у 1941 р. викладача історичного факультету Київського державного університету Калачевської Наталії Володимирівни.

Стан вивчення теми дослідження. На сьогодні дослідження, у яких би детально аналізувалась біографія Н. Калачевської, в історіографії відсутні. Зате історіографія політичних репресій сталінської доби в Україні щороку поповнюється новими працями. З часу відновлення незалежності України у 1991 р. науковцями було опубліковано ряд важливих збірників документів про політичні репресії щодо викладачів та науковців м. Києва, де вперше було оприлюднено унікальні документи з колишніх радянських "спецхранів" [10; 15]. Серед найбільш важливих праць про долю репресованих київських викладачів та інтелігенції слід назвати дослідження І. Біласа [2], С. Білоконого [3], В. Заруби [6], Д. Табачника [14], Ю. Шаповала [16], О.Рубльова [8; 13], Л.Шевченко [11; 17], О.Юркової [18], В.Скопенка, В.Короткого, І. Тіщенко [11], К.Довганя [5], В.Нікольського [9], Н.Литвин [7] та багатьох інших. Про те, що зазначена тематика викликає значне зацікавлення у науковців свідчить факт, що про політичні репресії комуністичного режиму проти української інтелігенції у сталінський період історії ХХ століття вже опубліковано кілька тисяч наукових публікацій, які годі перелічити у цьому вступі [12]. Завдяки цим науковим працям українське суспільство вже знає досить багато про політичні репресії серед викладачів вищих навчальних закладів в роки сталінщини.

У процесі наукового аналізу проблеми попередніми дослідниками було з'ясовано причини, мотиви й ідеологічне підґрунтя терору, розв'язаного радянською владою проти викладачів КДУ в 1930-53 рр., виокремлено та проаналізовано специфіку і особливості поширення терору, встановлено безпосередній зв'язок із репресіями в УРСР і СРСР. Проте, на жаль, публікацій про політичні репресії після початку німецько-радянської війни 22.06.1941 р. все ще обмаль, тому ця тема потребує подальшого наукового вивчення.

Завданням цього дослідження є за допомогою маловідомих документів Комуністичної партії України та радянських спецслужб вивчити життєвий шлях викладача Київського державного університету Н. Калачевської.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що про життєвий шлях Н. Калачевської практично немає публікацій, її лише іноді згадують в окремих дослідженнях. У дослідженні вперше проаналізована архівна кримінальна справа НКВС УРСР № 37329-фп на Наталію Калачевську [4]. Отже, ця стаття сприятиме введенню до наукового обігу інформації про її життєвий шлях і викладацьку роботу, суттєво доповнить досі недостатньо вивчену картину сталінських політичних репресій в Київському університеті.

Виклад основного матеріалу. Однією з заарештованих одразу після початку німецько-радянської війни

22.06.1941 р. викладачів КДУ, запідозрених у "антирадянській агітації" та "антирадянських настроях", була викладач англійської мови Наталія Калачевська.

Калачевська Наталія Володимирівна народилася у 1900 році в с. Гучин Чернігівської губернії (нині – Чернігівська область). У 1941 р. жила у м. Києві, на вул. Ворошилова (нині – Ярославів Вал), б. 14, кв. 42. За національністю – росіянка, громадянка СРСР. Була безпартійною. Мала вищу освіту. Її батько в царські часи був адвокатом, помер в 1921 р., мати – Калачевська Клавдія Степанівна, 1883 р.н., працювала в туберкульозному інституті завідувачем бібліотекою. Перший чоловік – Фойницький, з яким вона розлучилася ще в 1921 р. Другий чоловік – Шапоровський, помер в 1933 р. в м. Москві. Син – Шапоровський Володимир Георгійович народився в 1924 р., вчився у середній школі № 98 в м. Києві. Був у неї також прийомний брат – Дудка Ісак Іванович, колишній льотчик і офіцер царської та врангелівської армій. В 1939 р. був заарештований НКВС УРСР за т.зв. "контрреволюційну діяльність" і висланий в область Комі на 6 років.

На момент початку радянсько-німецької війни у червня 1941 р. Н.Калачевська працювала старшим викладачем англійської мови на факультеті західних мов та літератури у Київському державному університеті ім. Т.Г.Шевченка. Також була секретарем вченої ради факультету західних мов і літератури КДУ, а ще працювала в науково-дослідному інституті мовознавства при Академії наук УРСР над складанням англо-українського словника. На момент арешту вона мала практично готову наукову роботу – кандидатську дисертацію, яка була майже готова до публічного захисту¹.

За що ж чекісти заарештували Н.Калачевську? Уявлення про це дають матеріали архівної кримінальної справи № 37329-фп на викладачку, яка зберігається в ГДА СБУ.

22 червня 1941 р., тобто в день нападу Німеччини на СРСР, керівництвом НКДБ УРСР було підписано ордер № 41 на арешт Калачевської Н.В. [4, арк. 3]. Поза всяким сумнівом, той факт, що ордер був підписаний в перший же день війни свідчить про наявність в НКВС-НКДБ УРСР компрометуючих матеріалів на Н. Калачевську, а також на інших запідозрених у "антирадянських настроях". Це і не дивно: перед війною чекісти уважно відстежували настрої населення і відмічали для себе "неблагонадійних". Скоріше за все, існували окремі списки на осіб, запідозрених у антирадянській діяльності або ввіманих на антирадянських висловах. З початком війни "неблагонадійні" люди одразу ж, з першого дня війни – заарештовувалися.

23 червня 1941 р. співробітник КОУ НКДБ УРСР Григорович на підставі ордеру № 41 НКДБ УРСР від 22.06.1941 р. в присутності двірника Оленича Івана

¹ Ця біографічна інформація міститься у офіційній анкеті заарештованої, складеній 26.06. 1941 р. слідчим Аносовим, а також з протоколу допиту заарештованої і її листа з проханням про реабілітацію.

Мойсейовича та свідка Лихоцької Любові Андріївни провів обшук в квартирі Н.Калачевської. Під час обшуку було вилучено паспорт № ЄК609336. Обшук проводився вночі, якщо вірити протоколу – з 02.00 до 03.00 [4, арк. 4].

28 червня 1941 р. старший оперуповноважений 5 відділу 3 управління НКДБ УРСР сержант держбезпеки Аносов розглянув матеріали на Калачевську Н.В. Він встановив, що на початку 1920-х рр. Калачевська Н.В. працювала в АРА (американській організації допомоги), а ще вирішив, начебто вона надавала активну допомогу та підтримку "контрреволюційній організації" (Центр дії, 1923 р.) шляхом видачі її членам посилок, отриманих від АРА. Крім того, чекістам було відомо, що перший чоловік Калачевської – Фойницький був офіцером білої армії, а в 1924-1925 рр. був заарештований за "контрреволюційну діяльність" та засуджений. Н.Калачевська також надавала допомогу та підтримувала письмовий зв'язок з засудженим за "контрреволюційну діяльність" Дудкою Ісаком Івановичем, який до арешту працював в ЦАГІ. На думку чекістів, Н. Калачевська була "противником існуючого ладу, проводила антирадянську агітацію та брехала про керівників комуністичної партії та радянського уряду". Послідовникам Ф.Дзержинського ввижалося, буцімто в усіх своїх висловлюваннях вона проявляла інтерес до політики Англії, заявляла, що вона готова надати допомогу Англії і без коливань пішла би воювати проти Радянської влади. Всього цього було більш ніж достатньо як на ті часи для арешту. Тому Аносов керуючись ст. 143, 145 та 156 КПК УРСР постановив Калачевську Наталію Володимирівну арештувати та притягнути до кримінальної відповідальності за ст. 54-10 КК УРСР [4, арк. 1]. Цю постанову затвердив народний комісар державної безпеки УРСР Мешик (підписав один з його заступників – Дроздецький), арешт санкціонував прокурор УРСР.

В той же день 28 червня 1941 р. старший оперуповноважений 5 відділу 3 управління НКДБ УРСР сержант держбезпеки Аносов виніс постанову про обрання міри запобігання для Н.Калачевської. Зважаючи на те, що її підозрювали у антирадянській діяльності, і що перебуваючи на волі вона могла уникнути суду та слідства і втекти, Аносов вирішив обрати мірою запобігання для Н.Калачевської утримання під вартою, про що оголосив їй під підпис. З постановою погодився начальник слідчої частини НКДБ УРСР Сагін (підписав його заступник). Цю постанову затвердив народний комісар державної безпеки УРСР Мешик (підписав один з його заступників – Дроздецький), арешт санкціонував прокурор УРСР [4, арк. 2].

29 червня 1941 р. старший оперуповноважений 5 відділу 3 управління НКДБ УРСР сержант держбезпеки Аносов виніс постанову про прийняття матеріалів з обвинувачення Н.Калачевської у слідче провадження і приступити до проведення слідства. Він зазначив, що Н. Калачевська була противником існуючого устрою, проводила систематичну антирадянську агітацію і брехала на керівників комуністичної партії та радянської держави, підтримувала активний письмовий зв'язок з засудженим за контрреволюційну діяльність Дудкою І.І. Постанову затвердив начальник слідчої частини НКДБ УРСР Сагін (підписав його заступник) [4, арк. 8].

У зв'язку з наступом німців влітку 1941 р., частина київських в'язнів була етапована вглиб СРСР. 5 серпня 1941 р. у заарештованої було знято відбитки пальців (дактилоскопія). Судячи з матеріалів справи, це відбулося вже у Новосибірській тюрмі [4, арк. 9].

Перший і єдиний допит Н.Калачевської датований 22 липня 1941 р. Його провів все той же старший оперуповноважений 5 відділу 3 управління НКДБ УРСР сержант держбезпеки Аносов. Для початку він розпиту-

вав Н.Калачевську про її трудову діяльність. Заарештована розповіла, що з січня до липня 1919 р. працювала в м. Києві кур'єром соцзабезпечення. В жовтні 1919 р. разом з батьками виїхала в Крим в м. Феодосію, де займалась приватними уроками (викладанням французької та англійської мов), і так до серпня 1920 р. У лютому 1920 р. вийшла заміж за офіцера врангелівської армії Фойлицького Олександра Миколайовича, з яким жила до кінця квітня 1921 р. Після приїзду до Києва в квітні 1921 р. з чоловіком розійшлася. В 1922 р. Н. Калачевська поступила на роботу в американську організацію допомоги – АРА у якості конторниці. В її обов'язки входило перевіряти документацію і оформлювати її. Там вона працювала до червня 1923 р., тобто до часу завершення роботи цієї організації.

3 вересня 1923 р. до 1926 р. Н.Калачевська навчалася в КІНО (Київському інституті народної освіти). У березні 1923 р. одружилася вдруге і жила разом з чоловіком – Шапоровським. З червня 1926 р. до вересня 1927 р. працювала на семінарах підвищеного типу (підготовка до аспірантури). Навчальний рік 1926-1927 рр. відбувала стаж в 52-й київській школі, викладала російську мову. 3 вересня 1928 р. до вересня 1931 р. Н.Калачевська працювала аспірантом при інституті мовознавства (мабуть, в АН УРСР). З 1931 до 1934 рр. працювала доцентом російської мови в Київському державному університеті, після чого наказом народного комісара освіти УСРР Затонського була знята з зазначеної посади. Скоріше за все, і тут не обійшлося без обвинувачень у "темному політичному минулому", так притаманних радянській освітній системі 1930-х рр.

З липня 1934 р. до липня 1939 р. Н.Калачевська працювала бібліотекарем київської обласної медичної бібліотеки. Одночасно з 15 вересня 1938 р. знову стала працювати викладачем англійської мови в Київському державному університеті, де і викладала до дня арешту.

Далі слідчий запитав, чи пам'ятає Н.Калачевська когось з часів роботи в АРА, чи систематично отримувала посилки. Допитувана відповіла, що не пам'ятає, але назвала з своїх знайомих кілька людей, які кілька разів отримували посилки. Серед них була Виноградова Варвара Володимирівна, два брати якої жили за кордоном. Згодом їй було засуджено на процесі "центру дії". Слідчий поцікавився, чи було відомо Н.Калачевській про перебування Виноградової в "контрреволюційній організації", заарештована відповіла, що ні. Також Н.Калачевська знала квартиранта Виноградової – Мухіна Андрія Петровича, якого згодом з подачі чекістів також засудили на процесі "центру дії" [4, арк. 11-18].

Далі слідчий запитав, чи заарештовувався батько Н.Калачевської органами ЧК. Вона відповіла, що арештовувався двічі. Він вперше був заарештованим Київським ЧК в червні-липні 1919 р. за підозрою в участі в кадетській партії, але наступного ж дня був звільнений. Вдруге він був заарештований особливим відділом в м. Ялті в листопаді 1920 р. В лютому 1921 р. він був висланий з м. Ялти, по дорозі захворів тифом і помер в лікарні м. Мелітополя в травні 1921 р.

Слідчий і далі наполегливо цікавився, хто ще з родичів Н.Калачевської був заарештований органами НКВС. Жінка відповіла, що під арештом знаходився її прийомний брат Дудко Ісак Іванович, який працював до арешту перекладачем технічної літератури з англійської мови при ЦАГІ. З ним Н.Калачевська мала письмовий зв'язок, листувалася, надавала допомогу, висилаючи посилки.

Далі слідчий цікавився, хто є з близьких знайомих у Н.Калачевської. Вона розповідала в основному про своїх колег. Зазначила, що в Київському державному

університеті ім. Т.Г. Шевченко з нею разом працював викладач англійської мови Мистецький Абрам Самойлович, приблизно 35 років. Він в університеті працював з 1937 р. До 1932 р. він проживав в Нью-Йорку (США). Ще згадала Фішкіс Данила Ісааковича, приблизно 30-ти років, який з 1938 р. став працювати в Київському державному університеті ім. Т.Г. Шевченко викладачем англійської мови. Він в 1932 р. приїхав в СРСР з м. Чикаго (США). Її близьким знайомими також були: Світенко Тетяна Павлівна, викладач англійської мови в Київському державному університеті ім. Т.Г. Шевченко з 1939 р.; Кітель Єлизавета Володимирівна, бібліотекар в Київському державному університеті ім. Т.Г. Шевченко; Татарінова Ольга Веніамінівна, приблизно 43-44 роки, працювала викладачем Київського медичного інституту.

Слідчий поцікавився, хто з названих осіб відвідував квартиру Н.Калачевської. Виявилось, що усі, а найбільше – А.Мистецький, з яким вона разом працювала над редагуванням підручника англійської мови для першого курсу факультету іноземних мов університетів. Також заарештована розповіла, що вона 3-4 рази на рік відвідувала Татарінову, а також академіка Калиновича, з яким разом працювала над укладанням англо-українського словника.

Далі слідчий випитував, на які теми ведуться Калачевською розмови при зустрічах з друзями. Заарештована відповіла, що в основному мова йшла про робочі питання, а також про бойові дії Англії з Німеччиною. Виявилось, що вона слухала англійське радіо та обговорювала зміст його передач. Далі Н.Калачевська говорила слідчому, що вона більш за все цікавилась бойовими діями і англійською політикою, бо вважала що англійський народ підприємливим, чесним, правдивим і мужнім, тому не бажала успіхів Німеччині в цій війні.

На цьому, можна сказати, слідство і закінчилось. Не добувши ніяких об'єктивних даних про "антирадянську діяльність" Н.Калачевської чекісти вирішили, що для її засудження вистачить і свідчень про її родину (особливо – репресованих) та знайомих.

21 червня 1941 р. старший оперуповноважений 5 відділу 3 управління НКДБ УРСР сержант держбезпеки Аносов (вже у Новосибірську) прийняв постанову про пред'явлення обвинувачення Н.Калачевській. У постанові знову зазначалися обвинувачення у зв'язках з АРА, "Центром дії", поширенні неправдивих свідчень про керівництво СРСР, занадто великий інтерес до політики Англії, намір зав'язатись з представниками англійського посольства для надання допомоги в боротьбі проти СРСР... Після пред'явлення обвинувачення слідчий ще раз допитував заарештовану, чи поширювала вона антирадянські чутки і брехню про керівників СРСР. Заарештована відповіла, що ні. У своє виправдання навіть сказала, що вона лише "захоплювалась мудрістю наших вождів". Що й казати, тюрма – не рідний дім, і щоб викрутитись годилися і такі зізнання.

Далі слідчий повідомив Н.Калачевській, що у слідстві є інформація про бажання заарештованої зав'язатись з представниками англійського посольства і запропонувати надання потрібної допомоги в роботі проти СРСР, для чого планувалося використати відрядження у Москву. Н.Калачевська відповіла, що ніяких подібних намірів вона не мала і в Москву їхати не збиралась.

Тоді слідчий заявив, що антирадянські висловлювання Н.Калачевської начебто підтверджувались документальними даними вимагав відповідати по суті питання. Але Калачевська відповіла, що ніяких антирадянських виловлювань вона не говорила, і їх не могло бути [4, арк. 19-20].

В той же день 29 липня 1941 р. слідчий Аносов підготував протокол пред'явлення слідства Н. Калачевській. Їй було надано ознайомитись з матеріалами справи, всього на 20 сторінках. Доповнень у свідчення заарештована не внесла, крім того, що попросила записати, що вона проявляла інтерес до долі англійського народу, а не до англійської політики [4, арк. 21].

16 серпня 1941 р. начальник управління НКВС по Новосибірській області капітан держбезпеки Бекман затвердив обвинувальний висновок у справі № 147620 на Н.Калачевську. Документ підготував старший оперуповноважений 5 відділу 3 управління НКДБ УРСР сержант держбезпеки Аносов, з ним погодився начальник слідчої групи НКВС УРСР молодший лейтенант держбезпеки Лісний. На той час обвинувачувана Н.Калачевська утримувалась під вартою в тюрмі № 1 м. Новосибірська. Речових доказів за справою, як і слід було очікувати – не було.

Н.Калачевську обвинувачували за ст. 58-10 ч.1 КК РРФСР (треба сказати, що чекістам не було принципово, за статтями КК УРСР чи РРФСР судити в'язнів). В документі зазначено, що "НКВС УРСР було отримано інформацію про злочинну діяльність Н.Калачевської", яка була заарештована 23.06.1941 р. і притягнута до відповідальності. Проведеним слідством (якщо це так можна назвати) було "встановлено", що Н.Калачевська "була антирадянськи налаштована і з січня 1941 р. за місцем проживання в Києві систематично проводила антирадянську агітацію, спрямовану проти керівників Комуністичної партії та радянського уряду". Про це, очевидно, були окремі свідчення когось з інформаторів НКВС, які зберігалися в справі в окремому пакеті, але до наших днів цей документ не зберігся, тому говорити про його зміст важко. Там же містилась інформація про намір Н.Калачевської зв'язуватись з працівниками англійського консульства для надання допомоги в роботі проти СРСР. Не забули і про роботу Н.Калачевської в АРА в 1922-23 рр., приписавши їй зв'язки з антирадянським людьми, членами контрреволюційної організації (центр дій), які отримували матеріальну допомогу з-за кордону у посилках. Тим не менше, обвинувачувана не визнала себе винною в цих злочинах. Врахувавши усе викладене (тобто написану чекістами брехню), автори обвинувального висновку запропонували слідчу справу № 147620 на Н.Калачевську передати Прокурору Новосибірської області для подальшого направлення на розгляд Особливої наради НКВС СРСР [4, арк. 22-23].

Так і було вирішено. Ще 5 серпня 1941 р. заступник Новосибірського обласного прокурора з спецсправ Назарюк затвердив висновок, складений помічником обласного прокурора по спецсправам Боброва. З документа видно, що обвинувачення нашаровувалося одне на друге, ніхто не хотів розбиратись зі справою і вирішено було її не затягувати. Бобров вирішив, що Н. Калачевська походить з родини адвоката царського часу, її батько в 1919 р. двічі заарештовувався органами ЧК за підозрою в перебуванні в партії кадетів і помер від тифу, знаходячись під слідством. Перший її чоловік був офіцер армії Врангеля, був заарештований за контрреволюційну діяльність та засуджений НКВС. Далі слідували ті ж самі обвинувачення що й раніше: "поширення антирадянської агітації проти діячів комуністичної партії та радянського уряду"; прагнення зв'язатися в роботі з англійським посольством тощо. Врешті витворився абсолютно упереджений обвинувальний висновок, що який було складено у відповідності до пронизаних брехнею матеріалів справи. Взявши до уваги, що "контрреволюційна діяльність" Н. Калачевської, на думку чекістів, була доведена, було вирішено в суд справу не пе-

редавати, адже у справі не було свідків (оце так причина – авт.). Тому співробітники НКВС вирішили обвинувальний висновок затвердити і передати справу на розгляд Особливої наради при НКВС СРСР [4, арк. 24].

Саме так і було зроблено. У витязі з протоколу № 74 від 12 жовтня 1941 р. Особливої наради при Народному комісарі внутрішніх справ СРСР зазначено, що вислухавши матеріали справи № 147620 на Н.Калачевську члени наради постановили заарештувати її у виправно-трудовий табір строком на 3 роки, рахуючи строк з 23 червня 1941 р. [4, арк. 26].

У справі зберігся лист Н.Калачевської від 13 липня 1944 р., написаний вже після звільнення з таборів. На той час вона жила в Південно-Казахстанській області, поселення Ленгер-уголь, вул. Вокзальна, 4. У своїй заяві на адресу Особливої наради НКВС СРСР (оце знайшла, де шукати правди – авт.) вона повідомила, що відбувала покарання у Асиновському ВТТ НКВС по Новосибірській області, звідки була звільнена 21.07.1944 р., тобто достроково – за 2 дні до закінчення строку. Звільнили її, як інваліда: ув'язнення не минулося даремно для здоров'я. Потім Н.Калачевська стала жити у поселенні Ленгер-уголь Південно-Казахстанської області, де працювала на шахті № 4 табельницею. У своїй заяві Н.Калачевська просила переглянути її справу та зняти з неї всі обмеження, які витікали з постанови Особливої наради НКВС СРСР від 12.10. 1941 р. Очевидно, вона хотіла повернутись жити у Київ, до матері.

Які наслідки мала ця заява – невідомо. Інформації про те, як склалася доля Н.Калачевської після звільнення у справі, на жаль, немає. Відповідь на питання потрібно буде відшукати в майбутньому.

Відновлення історичної справедливості щодо Н. Калачевської сталося лише у відновленій Українській державі. 4 січня 2000 р. Н.Калачевська була реабілітована прокуратурою Київської області. У висновку, підписаному в.о. прокурора Київської області державним радником юстиції 2 класу Г.П.Середою зазначалося, що вона була засуджена лише за агентурними наклепами, які нічим не були підтверджені. Крім того, вона була репресована позасудовим органом без будь-яких підстав, тому підлягала реабілітації [4, арк. 27]. Висновок уклад начальник відділу старший радник юстиції О.М.Ольховець. Таким чином, викладачці хоч і з запізненням, але все ж було повернуто добре ім'я.

Сподіваємося, що ця стаття сприятиме кращому знанню біографії викладачки Київського державного

університету Наталії Калачевської та поширенню правдивої інформації про репресії чекістів проти української інтелігенції.

Список використаних джерел:

1. Бажан О., Данилюк Ю., Рубльов О. Історія під пресом ідеології // Зневажає Кліо: Зб. на пошану акад. НАН України П. Тронька / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: Ю. Данилюк (голов. ред.) та ін. – К., 2005. – С. 3–74.
2. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2-х т. – К.: Либідь: Військо України, 1994. – Кн. 1. – 422 с.; Кн. 2. – 428 с.
3. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – 447 с.
4. ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 37329-фп.
5. Довгань К. Київський університет в умовах посилення сталінського тоталітарного режиму (1933–1941 рр.). Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2008 р.
6. Заруба В. Знищення київської школи істориків М. Грушевського: За матеріалами архіву ВУАН // Сучасність. – 1996. – № 5. – С. 105–116.
7. Литвин Н. Політичний терор 1920–30-х років щодо інтелігенції України в ідеологічному обґрунтуванні партійно-радянськими лідерами // Вісник Київського славистичного університету. Серія: Історія. – К.: КСУ, 2005. – № 20. – С. 111–119.
8. Михайло Марченко: [Документи] / Публ. О. Рубльова // Укр. іст. журн. – 1996. – № 1. – С. 119–129; № 2. – С. 92–116; № 3. – С. 66–77.
9. Нікольський В. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. – Донецьк: Видавництво Донецького національного університету, 2003. – 624 с.
10. Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937–1938 рр.: У 2-х т. / Упоряд.: С. Кокін та ін.; Відп. ред. Ю. Шаповал. – К.: Сфера, 2003. – Т. 1. – 471 с.; Т. 2. – С. 473–1093.
11. Ректори Київського університету. 1834–2006 / КНУТШ; В. Скопенко, В. Короткий, Т. Табеньська, І. Тищенко, Л. Шевченко. – Київ: Либідь, 2006.
12. Репресії в Україні. Бібліографічний покажчик / Упор. Є. Бабин, В. Патока. – К., "Смолоскип", 2007. – 520 с.
13. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 648 с.
14. Табачник Д. Феномен тоталітарно-репресивного суспільства в Україні (кінець 20-х – 50-і рр.): Історичний та етнополітичний аспекти. Автореф. дис. ... д-ра істор. наук / НАН України: Ін-т нац. відносин і політології. – К., 1995. – 103 с.
15. У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Ін-ту історії України НАН України: (1936–1956): Зб. документів і матеріалів. У 2-х ч. / Упоряд.: Р. Пиріг та ін.; В. Смолій (відп. ред.) – К., 1996. – Ч. I. – 146 с.; Ч. II. – 247 с.
16. Шаповал Ю. Україна ХХ ст.: Особи та події в контексті важкої історії. – К.: Генеза, 2001. – 560 с.
17. Шевченко Л. Доля керівників Київського університету в 30-і рр. ХХ ст. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. Зб. статей / Ін-т історії України НАН України та ін.; Редкол.: П. Т. Тронька (відп. ред.) та ін. – К., 2002. – Вип. 20–21. – С. 511–527.
18. Юркова О. Київська історична школа М.С. Грушевського: доля науковців // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 263–280.

Надійшла до редколегії 04.09.13

Н. Николаева, канд. ист. наук, науч. сотр.
КНУ имени Тараса Шевченко

ЖИЗНЕННЫЙ ПУТЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ КИЕВСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА КАЛАЧЕВСКОЙ НАТАЛИИ ВЛАДИМИРОВНЫ

В статье изучается жизненный путь и деятельность преподавателя английского языка Киевского государственного университета Калачевской Наталии Владимировны. Проанализированы обстоятельства ее ареста органами НКВД УССР после начала немецко-советской войны в июне 1941 года.

Ключевые слова: немецко-советская война, политические репрессии, преподаватели, НКВД УССР, Киевский государственный университет.

N. Nikolaeva, Ph.D. in History, Scientific Research Fellow
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

THE LIFE OF NATALIA V. KALACHEVSKAYA – THE PROFESSOR AT KIEV STATE UNIVERSITY

The life of the Professor of English at Kiev State University Natalia V. Kalachevskaya is investigated in this article. The circumstances of her arrest by the NKVD USSR after the beginning of the German-Soviet war in June 1941 are analyzed.

Key words: German-Soviet war, political repressions, professors, NKVD USSR, Kyiv State University.

УДК 94(420)11/13

О. Охріменко, асп.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ**ЧАСОВІ СТРУКТУРИ У МЕНТАЛЬНОСТІ АНГЛІЙСЬКОГО БЮРГЕРСТВА XI-XIII СТ.**

У статті на основі наративних та зображальних джерел досліджується сприйняття часу як соціальної категорії міськими жителями Англії у період XI-XIII ст. Визначаються зміни, що відбуваються у ментальності англійського суспільства, під впливом урбанізаційних процесів доби високого середньовіччя.

Ключові слова: соціальна історія, історія часу, середньовічна ментальність, Англія, урбанізація.

Основою та серцевиною культурно-творчої діяльності середньовічного міста є нове сприйняття часу, що реалізоване у способі життя. З'ясування особливостей сприйняття цієї категорії людьми XI-XIII ст. в англійському урбаністичному середовищі дає змогу зрозуміти влаштування повсякденності як в ментальному, так і організаційно-матеріальному відношенні. В понятті часу виявляється, з ним пов'язано світовідчуття епохи, поведінка людей, їхня свідомість, ритм життя, ставлення до речей [24, 83].

Основна історико-культурна теорія про час як соціальну категорію та його розвиток у середньовіччі належить французькому медієвісту Ж. Ле Гоффу. За його влучним висловом, в період високого середньовіччя відбувається перехід від "біблійного часу" до "часу купців" [27, 36], тобто часу міського, який відрізнявся іншим наповненням змісту. Змінюються засоби виміру часу (церковні дзвони поступаються годиннику), що починає змінювати відношення до нього.

Разом з тим, як цілком доречно вважає А. Гуревич, нові категорії часу та простору, пов'язані з діяльністю купців, ремісників, з початком розвитку науки і т.п., ще довго залишалися в рамках середньовічної "моделі світу", а розквіт міської культури не означає "занепаду" середньовіччя [24, 33].

Власне на вищезазначеній теорії Ж. Ле Гоффа про час у середньовіччі базуються дослідження на англійських матеріалах таких науковців, як Л. Торндайк [21], Дж. Скаттергуд [18], Дж. Гімпель [13] та інших. Проте наукові розвідки англійських медієвістів стосуються, в основному, періоду пізнього середньовіччя. До того ж чітко не була визначена роль урбанізаційних процесів в означеному ментальному перевороті та його хід на території Англії в добу високого середньовіччя. Дослідити дану наукову проблему – зміни у сприйнятті категорії часу в ментальності англійців під впливом урбанізаційних центрів – є метою даної статті.

Для дослідження часових структур в ментальності бюргерства Англії XI-XIII ст. були використані писемні та візуальні джерела. Основну категорію першого типу складають хроніки Матвія Паризького [16], Річарда Ховеденського [19], Йоселіна з Бракелонелю [7], Генрі Гантінгдонського [20] та "Англосаксонська хроніка" [22], що забезпечило фактаж дослідження. Також звернули увагу на поезію народною середньоанглійською мовою доби високого середньовіччя [10; 11; 17]. Це дозволило розкрити повсякденні уявлення про час та виокремити сюжети, що належать до міського простору Англії розвинутого середньовіччя. Важливим комплексом стали мініатюри із оригінальних англійських рукописів XI-XIII ст. [1-6; 12], аналіз яких тільки нещодавно увійшов до практик медієвістів. Також використані окремі вітражі [8], міські постанови [15; 31], наукові трактати [9; 14] тощо.

Характерними ознаками організації часу в середні віки були циклічність (день-ніч, рік) та лінійність (минуле-вічність; від створення світу до кінця світу).

Лінійність часу найкраще виражена в історичних творах: весь історичний процес рухається за Божою волею, від створення світу до його кінця [25, 694]. Так,

Генріх Гантінгдонський у своїй "Хроніці", після загального опису Британії, до якого включені і міста, історичну частину розпочинає так: "З часів початку історії, на народи Британії було надіслано Божим гнівом п'ять нещастя; Провидіння сходять до віруючих, а його покарання – невірним." [20, 4]. Остання біда – це норманське завоювання, але висловлюється загальна надія на краще майбутнє.

Хоча, за Ж. Ле Гоффом, "пережитком античної епохи" [28, 201] залишається переказ про колесо Фортуни. Наприклад, у англійській поезії XIII ст.: "Разом зі світом з'явилась Пані Фортуна, // Що руку щораз може змінити, // За її згоди щастя погубити, // Вниз і вгору, як хоче крутити..." [11, 7].

Разом з тим, такі звернення до Фортуни не були поширені до високого середньовіччя, і не зустрічаються в англійських джерелах. Так, в іконографії XI-XIII ст. вони є винятковим явищем. Зокрема, таке "колесо Фортуни" містить рукопис Бодліан 188 (фоліо 126v) із Бодліанської бібліотеки в Оксфорді [3, 126v]. Попереднє фоліо (120v) має аналогічну будову, хоча сюжетно розповідає про релігії [3, 120v]. Інше подібне зображення містить "Псалтир" Вільяма де Брайля [12, IV]. Фоліо "Колесо Фортуни" показує коло, у центрі якого Фортуна, та 24 сюжети навкруги із життя різних верств населення. Вгорі – король, праворуч та ліворуч від нього у верхній частині – клірики, вчені люди, зображені із книгами; ліва нижня частина показує сцени народження, людину-селянина, озброєну арбалетом людину (воїна). Ліва нижня частина показує "падіння", одержимість злими духами тощо, внизу – померлого. Тобто, автор мініатюри виносить вченість у верхню частину, таким чином, символічно показує, що воно є щастям, добрим поворотом долі.

Можемо припустити, що уявлення про Фортуну, хоч і має античні корені, зрештою наділене новим змістом. Така Доля наосліп керує людським життям: "Який із кліриків нічого не жде, // То трапить, що щастя і йому сяйне: // Він до нічого ще й нуль приєднає, // Та заздрість з достатком разом шкандибає" [10, 4]. Незалежно від "праведності життя", Фортуна може діяти самостійно. Так, Роджер Ховеденський, оповідаючи про напад вікінгів на Ліндісфарн, знаходить пояснення, чому ці монахи, зі своєю святістю життя, зазнали такого тяжкого нападу: бо Фортуна жорстоко до невинних [19, 15].

У народних англійських фаблію же все "минає за Божою волею// Всі ми помремо, всі ми наче хворі" ("Про Лиса й Вовка") [17, 29], "Господь – в його все волі..." ("Пані Сіріц") [17, 7] тощо. Фортуна ніяким чином не згадується.

Натомість непевність життя є популярним сюжетом, про який "багато людей говорять, що так є насправді" [10, 4]. Це – поезія "Про непевність цього життя", що мала багато варіантів, переспівів, "доживши" народною усною мовою аж до XX ст.: "Зима пробудила всі мої турботи // Тепер листя опале і біле, // Часто я бачу й сльози на вертаються: // Коли це приходить на ум, // Радості цього світу зводяться на нуль..." [10, 4].

Ці рядки виникають у середовищі купців, які ведуть комерційні операції на свій ризик. Дані ментальні риси

типово міські. Фортуна проторувала собі стежку в життєвих орієнтирах міщанства Англії саме в час високого середньовіччя. Ставши ще одією силою, яка править світом, людським життям, вона протиставилася Господній волі, що поклало початок до десакралізації життєвої долі. Життя – це ризик, а не Божий задум.

Ритм життя визначався в основному рухом сонця: день короткий зимою і довгий – влітку. Упорядкований природою час ділився на рік, сезони, місяці, дні.

Церква була першим інститутом, який взявся за регламентацію часу. Тому не дивно, що навіть для міських хартій характерне датування подій від певного релігійного свята та за роком правління короля, як і літописів загалом. Наприклад, Матвій Паризький, описуючи весілля Генріха III, говорить і про погодні явища: "Приблизно в той же час, протягом двох місяців і більше, а саме, в січні, лютому, і частково березні, така злива була, як ніколи... Близько свята Св. Схоластика, коли місяць був новим, море стало дуже повним..." [16, 10-11].

Не тільки день, а рік був розподілений, що яскраво видно з типових мовних зворотів у хартіях щодо означення часу року і конкретного дня: конструкції на зразок "в день Св. Такого-то" чи "на свято Св. Такого-то". Наприклад, у хартії оксфордських ткачів, "вони платять першу половину суми [із 42 шилінгів меру і бейліфам] на свято Св. Михайла, а іншу – на Паску..." [31, 52].

Поезія та художні твори часовими характеристиками обирають сезонні явища, на зразок "Любовної пісні": "Між березнем і квітнем, // Коли накрапає до весни..." [11, 12].

Залежність часових структур від природного часу можна знайти і в типово міському просторі, що мав би бути вільнішим (порівняно із сільським) від природи. У ремісників протилежність дня і ночі, зими і літа зафіксована в цеховій регламентації.

По-перше, нічна праця була забороненою. Так, "Статути лоримерів" (1261 р.) не дозволяли працювати після обіду в суботу, а також у певні релігійні свята [15, 79], так само "Статути лимарів та столярів Лондона" (1309 р.) – працювати вночі [15, 81] тощо. По-друге, деякі ремесла мали сезонні ритми активності (наприклад, каменярі, сукнороби). По-третє, морська торгівля була неможливою взимку.

Ритми праці у містах поєднували і з релігійними святами. Так, зазвичай не працювали у певні релігійні дати, а також у неділю, як вже зазначено вище. Було заборонено працювати в останній день тижня – з дев'ятої години суботи до світанку понеділка [19, 528]. "Люди, які дякують Богу, – пише Роджер Ховендонський у своїй "Хроніці", – слідує Його проповідям, присягають ніколи в майбутньому у День Господа ані продавати, ані купувати, якщо, за винятком, їжу та напої подорожнім" [19, 528]. Тут же хроніст переказує кілька випадків, що сталися, коли такого правила не було дотримано. Так один тесляр у Беверлі, незважаючи на перестороги своєї дружини, робив у неділю дерев'яні клини, – однак упав на землю у паралічі. Інший випадок: жінка – ткаля, у своєму клопоті завершити плетиво, не полишила роботи після означеного часу, – її паралізувало та вона втратила голос. Схожі розповіді про мельників – працюючи на млині у цей час, чоловік стік кров'ю; а жінка у Лінкольні намагалася у гарячій печі випекти місиво, не полишаючи спроби всю неділю, все ж до понеділка тісто залишалося сирим. Натомість, одна жінка так само готувала тісто, її зупинив чоловік, і та покинула справу, накривши його пляною тканиною. А в понеділок вранці вся здоба була вже випечена сама собою [19, 529-530].

Роль цих історій, переказаних хроністом, виявляється не відразу. В них йдеться не так про конкретний вид заборони, як про певний вид праці на яку вона розпо-

всюджується. Ця робота – це виготовлення продукції на продаж. Всі історії мали відбуватись у місті.

Як бачимо, регулювання міської професійної діяльності відбувалося декількома шляхами: практичним, організаційно-правовим, релігійно-повсякденним. Саме релігійні регламентації, поєднані з народними розповідями про можливу "кару Божу", які увійшли і до цілком "світських" трактатів, відігравали одну з найважливіших ролей.

Відзначимо якісну характеристику англійського середньовічного рахунку днів: день починався із заходом сонця. Це була давня система підрахунку. Так, "Англо-саксонська хроніка" рахує дні по ночах, а роки – по зимах [22, 159]. Як і у постановках, наведених вище, так і за "Хронікою" Роджера Ховендонського та іншими джерелами, – рахунок однаковий.

У простонародних фабліо підрахунок часових проміжків досить умовний: "і день, і ніч", "до ночі" (nizt and dai, to nizt) [17, 7, 33], або просто "багато років", "багато днів" (moni zer, moni dai) [17, 4, 9], "прийшов час" (hit com to the time) [17, 36], "вчора" (Zurstendai) [17, 4] тощо.

Міським феноменом хронотопу є календар. Численні манускрипти XI-XIII ст. містять у перших фоліо розподіл місяців, днів по святах. Такими є, наприклад, "Псалтирі" із колекції Бодлейянської бібліотеки (MS Arundel 157. – F. 13-18v; MS Burney 345. – F. 2-6v; MS Egerton 1066. – F. 2-10; MS Harley 863. – F. 1-7v; MS Lawnsdown 383. – F. 2v-8v; MS Lawnsdown 420. – F. 2-6v; MS Lawnsdown 431. – F. 2-10v; MS Royal 1 D X. – F. 9-14v; MS Royal 2 A XXII. – F. 4v-10v та інші) чи збірки (MS Harley 3735. – F. 6v-15v). Вони супроводжуються ілюстраціями трьох типів. По-перше, антропоморфним зображенням місяців року. По-друге, творчим уявленням знаків зодіаку. І, по-третє, відображенням сільськогосподарських робіт, як, наприклад, манускрипт Бодлі 614 із Бодлейянської бібліотеки [2, 2v] та інші; навіть Псалтир [5], у мініатюрах до Псалмів, точно показує всі польові роботи, дублюючи їх кілька разів [5, 21, 51v, 54v].

Таку тенденцію М. Монтанарі охарактеризував як "нову форму міського імперіалізму" [29, 68]. Справа в тому, що, по-перше, влада розповсюджує свою юрисдикцію на всі прилеглі території; по-друге, виживання міщан залежить від цієї округи; по-третє, важливим стає чіткий ритм, врожайність тощо. Іншими словами, ресурси від сільського господарства оцінюються з точки зору ринку і міського споживання [29, 68]. Для цього у міському середовищі створюються навіть наукові трактати присвячені роботі на землі та вирощуванню продуктів. Так, серед англійців XIII ст. поради з агрономії давали Роберт Гроссетест у своєму "Статуті" (написаному близько 1235-1242 рр. латиною), анонімний автор у трактаті "Seneschancy" (близько 1260-1270-х рр. французькою), Вольтер Хенлі у "Господарстві" (близько 1285 р.) та інші [14, 11]. Перший з них дає рекомендації щодо урожайності полів, останній, базуючись на попередньому трактаті, вираховує ефективність праці, якість землі тощо [14, 11].

Так, місто вибудувало "нову хронологічну" реальність.

Цілком слушними виглядають рефлексії британського історика Н. Дейвіса щодо "звучання" середніх віків. Дійсно, середньовіччя було світом, де не було звукового тла у сучасному розумінні. "Звуками середньовіччя" були тільки церковні дзвони та вітер, що свистів у кронах дерев, ревіння худоби та дзенькіт далекої кузні [26, 422]. Матеріальним виміром, як і звуковим, церковного часу став дзвін.

Зображення церковних дзвонів ми знаходимо серед мініатюр "Великої хроніки" Матвія Паризького. Так, вони показують подвійну систему дзвонів, процес їхнього керування [6, 94], а також п'ять великих дзвонів Лондона

[6, 139v]. Собор – володар дзвонів – знаходився у центрі міста, постійно надвисав над щоденним життям [8].

Час за ударами дзвонів у розташованому поблизу монастирі рахували кожні три години. Втім, ці канонічні години не були однакові, вони змінювалися в залежності від клімату, пори року. Особливо непостійним був час вечірні. До того ж третю, шосту і дев'яту години в Англії дзвонили раніше, ніж на континенті, зрештою, час дев'ятої став позначати англійською "опівдні" [30, 23].

Такі незручності в обрахунку доби вели до удосконалення відліку часу.

Чіткі математичні розрахунки часу зафіксовані у манускрипті Харлі 3667, фоліо 7v. Схема, утворюючи мигдалеподібний центральний простір усередині прямокутника, що містить імена чотирьох євангелістів, а на зовнішній межі – імена апостолів, записаних в колах, та імена старозавітних пророків, священників і патріархів між колами, за зовнішньою межею містить назви годин дня і ночі та імена напрямків (давньоанглійською мовою) вітрів. Зверху напис, що доба складається із 24 годин, 12 – нічних і 12 – денних [3, 7v].

Це було однією з передумов переходу до чіткого механічного виміру часу. Іншою передумовою стали попередні наукові дослідження та практичні спроби створення годинника (сонячного, водяного).

Так, перші чіткі виміри за Сонцем сягають ще англосаксонських часів. Прикладом може слугувати сонячний годинник кафедрального собору Св. Григорія у Кірдейлі (Йоркшир), створений бл. 1055 р. Графіті говорить, що це показник по Сонцю частин дня ("tide"), а створили його священники Ховарт та Бренд [18, 456]. Що ж до водяного годинника, то він описується у "Хроніці" Йоселіна з Бракелонелю про монастир Барі Сент-Едмунда, де 1198 р., під час пожежі, рятували такий технічний спосіб рахунку часу [7, 306].

Свідченням існування в Англії годинників до XIII ст., є розповідь Вальхера з Мальверну. У своїй праці він розповідає про місячний календар, де зазначає, що 1091 р., він був в Італії і спостерігав затемнення, але не зміг точно його обрахувати, бо не мав годинника (horologium), натомість, повернувшись на батьківщину, наступного року спостереження за цим природним явищем описав точно, адже користувався вже відповідним обладнанням [21, 68].

Про головну проблему у створенні нового типу годинників – механічних – розповідає нам бл. 1271 р. Роберт Англійський у коментарях до трактату "Про сферу" Йоганна де Сакробоско. Той пише, що годинникарі намагаються зробити колесо, яке робитиме один повний оберт на кожне рівнодієве коло, але вони не можуть досягти досконалості у своїй роботі. І пропонує вирішення: творити важки, які б утворили систему, за якою найважчий серед них буде тягти за віссю обертання колесо рівномірно, щоб повний оберт припадав на дванадцять годин [13, 153].

Перший міський годинник, наскільки відомо, був збудований в Англії, у Вестмінстері, в 1288 р. [23, 274]. Припускають, що його створив Бартоломій Орологіст з Собору Св. Павла в Лондоні. Також існував і великий годинник у Кентербері, збудований у 1292 р. [13, 154]. Згодом відомий англійський механік, син коваля, абат Сент-Олбанського монастиря Річард Уоллінгфорд (1292-1336 рр.) створив годинник, названий ним "Альбіон", тобто Англія. Він показував фази Місяця, положення Сонця серед сузір'їв зодіаку і, головне, мав хвилинну стрілку [23, 274]. Хоча вона не використовувалась широко до кінця XV ст.: рух часу сприймався непоспішним. Годинник, який відбивав кожну годину з'явився бл. 1396 р. в Солсбері.

Церковний дзвін став ознакою села. Так, англійський учений Джон Гарландський пояснює у своєму "Словнику" (бл. 1220 р.) значення слова "дзвін" так: "Дзвони – так називають селяни, оскільки вони працюють в полі [in campo], і не знають іншого способу рахувати час, як за допомогою дзвонів" [9, 128].

Як бачимо, попри появу годинника в англійському місті високого середньовіччя, у повсякденному житті міщани до кінця XIII ст. так і не відійшли від церковного виміру часу. Годинник протиставляється дзвонам як місто протиставляється селу. Однак його поява засвідчила високий розвиток науки і техніки у міському середовищі.

Концепція "часу купця" на противагу "часу церкви" у період високого середньовіччя за англійськими джерелами не виправдовує себе. Секуляризація часу не відбулася. Немає протиставлення точності механічного годинника неточності дзвонів. Володарем часу і далі залишається собор. Та й сам технічний винахід з'являється в релігійному середовищі.

За матеріалами простонародних середньоанглійських фабліо високого середньовіччя, означені теоретичні концепції не знаходять підтвердження. Натомість ми помітили наступне. У "Пані Сіріц" відносини між головними героями будуються, як між купцями: Вілекін пропонує Марджері угоду любові, а для пані Сіріц – оплачує послуги. Динаміка сюжету також дивує: вся справа любовного трикутника вирішується за один день. Тобто, "час прискорюється", він "стиснутий": не потрібно чекати законного чоловіка Марджері, який поїхав на ярмарок, щоб укласти угоди, – цим займається сама господиня, бо боїться, що втратить клієнта; пані Сіріц швидко "кидається" виконувати умови договору, користуючись моментом, а то не отримає нічого; час шляху до Бостона, куди поїхав чоловік, вже добре відомий, вимірний, а від'їзд (подорож) по країні – нормальне явище ("про це говорять всюди" [17, 8]).

Як можемо побачити, англійці XI-XIII ст. рахують час від ночі, за давніми саксонськими традиціями, дні тижня називають за язичницькими богами, а більшість календарів містять антропоморфне зображення місяців. Поряд з цим, святкуються християнські свята. У містах Англії XI-XIII ст. заборонена праця у неділю та великі свята, як і робота вночі.

Досить складно виявити процес переходу до "часу купця". Церковний дзвін в наукових англійських трактатах асоціюється із сільським простором. Час міста, вимірний годинником, – точний, розмірений, правильний. Такий ментальний переворот відбувся у високому середньовіччі та став визначальним у розвитку суспільства.

Разом з процесом урбанізації протягом високого середньовіччя в Англію проникає в суспільну свідомість образ Фортуні, народні пісні та перекази про яку стають вельми популярними. Образ богині, яка щораз може змінити хід життя, незалежно від способу існування власне людини, її чеснот чи гріхів, укорінений у міському способі життя: непевність успіху фінансових, торгових операцій веде до невпевненості у життєвих орієнтирах. Таким чином, місто породжує ще одну каузативну силу в історії: поряд з "Божою волею" з'являється Фортуна.

Список використаних джерел:

1. Bodleian Library (Oxford). – MS Bodleian 188.
2. British Library. – MS Bodleian 614.
3. British Library. – MS Harley 3667.
4. British Library. – MS Harley 3735.
5. British Library. – MS Harley 603.
6. British Library. – MS Royal 13 C VII.
7. Cronica, by Jocelin de Brakelonde// Memorials of St. Edmunds Abbey/ Ed. by T. Anold. – Vol. I. – London [etc.], 1890.
8. CVMA № 002803// Corpus Vitrearum Medii Aevi: Medieval Stained Glass in Great Britain [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvma.ac.uk/>.

9. Dictionarius of John de Garlande// A volume of vocabularies / Ed. by T. Wright. – London: Privately printed, 1857.
10. Early English and Scottish Poetry, 1250-1600/ Selected and Ed., With a Critical Introd. and Notes by H. M. Fitzgibbon. – London, W. Scott, 1888.
11. English poetry (1170-1892)/ Ed by. J. M. Manly. – Boston, New York [etc.] Ginn & Company, 1907.
12. Fitzwilliam Museum. – MS 330.
13. Gimpel J. The medieval machine: the industrial revolution of the Middle Ages. – Harmondsworth: Penguin, 1977.
14. Glick T.E. Agronomy// Medieval Science, Technology and Medieval Medicine: En Encyclopaedia/ Ed by T.F. Glick, S. J. Livesey, F. Wallis. – New York: Routledge, 2005.
15. Liber Custumarum// Munimenta Gidhallae Londoniensis: Liber Albus, Liber Custumarum, Et Liber Horn/ Ed. by H. T. Riley. – Longman, Brown, Green, Longmans, and Roberts, 1860– Vol. II, part 1.
16. Matthaei Parisiensis monachi sancti Albani, Chronica majora / Ed. by H. R. Luard. – In 7 vols. – Vol. I. The Creation to A.D. 1066. – London: Longman & Co., 1872.
17. Middle English Humorous Tales in Verse/ Ed. by G. H. McKnight, – Boston-London: D. C. Heath & Co., 1913.
18. Scattergood J. Writing the clock: the reconstruction of time in the Late Middle Ages// European Review. – 2003. – № 11. – P. 453-474.
19. The annals of Roger de Hoveden. Comprising the history of England and of other countries of Europe from A.D. 732 to A.D. 1201 / Ed. by H. T. Riley. – In 2 vols. – Vol. I. A.D. 732 to A.D. 1180. – London, H.G. Bohn, 1853.
20. The Chronicle of Henry of Huntingdon: Comprising the History of England, from the Invasion of Julius Caesar to the Accession of Henry II.

- Also, The Acts of Stephen, King of England and Duke of Normandy/ Trasl. by T. Forester. – London: H. G. Bohn, 1853.
21. Thorndike L. A history of magic and experimental science. – Vol. II. – New York: Columbia Univ. Press, 1923.
22. Англосаксонская хроника/ Пер. с др.-англ. – СПб.: Евразия, 2010.
23. Город в средневековой цивилизации Западной Европы. – Т. 3. Человек внутри городских стен: повседневность и коллизии городской жизни. – М.: Наука, 2000.
24. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. – М.: Искусство, 1984.
25. Гьоз Г.-В. Час. Історія: Середньовіччя // Історія європейської ментальності/ За ред. П. Дінцельбаха/ Пер. з нім. – Львів: Літопис, 2004.
26. Дейвіс Н. Європа. Історія/Укр. переклад П. Татарчука. – К.: Основи, 2006.
27. Ле Гофф Ж. Средневековье: время церкви и время купцов// Ле Гофф Ж. Другое средневековье: Время, труд и культура Запада. – Екатеринбург, 2000.
28. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада/ Пер. с фр. – Екатеринбург: У-Фактория, 2007.
29. Монтанари М. Голод и изобилие. История питания в Европе/ Пер. с итал. – СПб.: Александрия, 2009.
30. Пастуро М. Повседневная жизнь Франции и Англии во времена рыцарей круглого стола. – М.: Молодая гвардия, 2001.
31. Хартия, данная гильдии оксфордских ткачей в 1275 году// Средневековый город: сб. ст./ Под. ред. В. Ф. Семенова// Ученые записки МГПИ им. Ленина – М., 1949. – Т. 59.
32. Ястребицкая А. Л. Средневековая культура и город в новой исторической науке. – М.: Интерпракс, 1995.

Надійшла до редколегії 05.09.13

А. Охрименко, асп.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ВРЕМЕННЫЕ СТРУКТУРЫ В МЕНТАЛЬНОСТИ АНГЛИЙСКОГО БЮРГЕРСТВА XI-XIII ВВ.

В статье на основе нарративных и изобразительных источников исследуется восприятие времени как социальной категории городскими жителями Англии в период XI-XIII вв. Определяются изменения, происходящие в ментальности английского общества, под влиянием урбанизационных процессов эпохи высокого средневековья.

Ключевые слова: социальная история, история времени, средневековая ментальность, Англия, урбанизация.

O. Okhrimenko, Postgraduate student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

STRUCTURES OF TIME IN THE MENTALITY OF THE ENGLISH BURGHERS DURING 11TH-13TH CENTURIES

The article based on narrative and visual sources and it investigates the perception of time as a social category of urban residents in England during the eleventh to thirteenth centuries. It identifies the changes that occur in the mentality of the English society under the influence of urbanization processes of the High Middle Ages.

Keywords: social history, the history of time, the medieval mentality, England, urbanization.

УДК [(436): (477)]

Н. Папенко, канд. іст. наук, доц.
О. Лихачова, студ. магістратури
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

АВСТРИЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВІДНОСИНИ: ІСТОРИЧНИЙ ВИМІР

У статті проаналізовано передумови, сучасний стан та перспективи розвитку австрійсько-українських відносин. Розглянуто нормативно-правову базу та досліджено основні аспекти відносин.

Ключові слова: Австрія, Україна, співробітництво, відносини.

Ще на початку X ст. у літописах з'являються перші записи про торгівлю між Київською Русю і містами Дунаю. У цих же літописах описується династичний шлюб, який був укладений у 1252 р. між Гертрудою (племінницею Фрідріха III, останнього представника австрійської династії Бабенбергерів) та сином князя Д. Галицького. Це був початок розвитку дружніх відносин між державами.

Наприкінці XVI ст. розпочинається війна між християнською Австрією та Османською імперією. Важливу роль у цій війні відіграли козаки Запорозької Січі. Цю інформацію знаходимо у щоденнику посла австрійського імператора Рудольфа II, дипломата Еріха Лясоти, який у 1594 р. неодноразово перебував на Запорозькій Січі. Його спогади про цю подорож містять дуже великий масив інформації про хід переговорів із козаками, наводить власні спостереження і міркування щодо військової майстерності та значення їхньої діяльності. Са-

ме козаки зробили значний внесок у звільнення Відня під час Тридцятилітньої війни. За деякими даними близько 16000-20000 український козаків були при визволенні столиці Австрії від турків [10].

Наприкінці XVIII ст. як відомо, західноукраїнські землі були тісно пов'язані з Австрією. Після першого поділу Польщі у 1772 р., до складу Габсбурської держави увійшла Галичина, а 1774 р. Австрія придбала в Османській імперії Буковину. У складі Угорського королівства ще з XVII ст. перебувало Закарпаття. Таким чином, до складу Габсбурської імперії входили українські землі площею 70 тис. кв. км. Про них ще у 1915 р. писав С. Томашівський: "Галичину можна назвати історичними воротами між двома половинами Європи. Ся важна роля умовлена, окрім значення Карпат, також політично-географічним характером цієї території" [4, с.89].

За своєю чисельністю українські землі займали в Цisleйтанії четверте місце – після німців, чехів і поляків. Навіть незважаючи на масову еміграцію за океан, чисельність українського населення в австрійських землях постійно зростала. І в Галичині, і в Буковині українське населення представляло на початок XX ст. практично 40 % усіх жителів цих важливих для австрійської держави, як в економічному, так і в стратегічному відношенні коронних країв. Політично-правове становище українського населення в Австрії визначалося конституційним устроєм держави.

Проте, незважаючи на конституційні, законодавчі гарантії офіційного Відня, політично-правове становище українців в Австрії на початок XX ст. залишалося на дуже низькому рівні. Нечисленне представництво в законодавчих і виконавчих органах влади, другорядні посади в австрійсько-угорській армії, обмеження у використанні української мови змушували найсвідомішу, освічену частину української спільноти шукати виходу з такої непростой ситуації. Створилися умови для зародження українського національного руху. І на початку XX ст. цей рух представляв собою розгалужену і досить організовану силу, яка, в певній мірі, впливала на політичне життя в Галичині та в Буковині.

Заради справедливості треба все ж таки відзначити, що лише в одному надзвичайно важливому і принциповому питанні Габсбурги пішли назустріч українцям. Навесні 1918 р. в Австрії офіційно замінили використання етнічних термінів "Ruthenen", "ruthenisch", "Ukrainern", "ukrainisch". У такий спосіб у Відні визнали існування українського народу.

На початку XX ст. документально закріплюються австрійсько-українські відносини. Після підписання 9 лютого 1918 р. Брестського мирного договору відбувся обмін дипломатичними представниками між УНР і Австро-Угорщиною. Українським послом до Відня було призначено А. Яковліва, австрійським до Києва – графа Й. Форгача. Між УНР, Німеччиною та Австро-Угорщиною були укладені економічний договір від 23 квітня терміном до 31 липня 1918 р. та господарська угода від 10 вересня 1918 р. терміном до 30 червня 1919 р. про ввезення до Центральних країн великих обсягів зерна, фуражу, олії, м'яса, цукру, інших продовольчих товарів, залізної та марганцевої руди, деревини тощо, а також поставок з Центральних держав вугілля, нафти, нафтопродуктів, сільськогосподарських машин та ін. Отже, у 1918 р. вперше було документально закріплено співробітництво між державами в економічній сфері [8, с. 2].

Лише після розпаду Радянського Союзу Україна постає, як окремих суб'єкт на міжнародній арені. Це відкрило широкі можливості для розвитку двостороннього співробітництва. На відміну від багатьох інших західних держав, Австрійська республіка, не чекаючи референдуму 1 грудня, одразу ж стала розвивати політичні контакти з українським керівництвом, і як наслідок 28 вересня 1991 р. в Нью-Йорку міністри закордонних справ України та Австрії А. Зленко та А. Мок підписали протокол про консульські відносини [9, с. 34]. 24 січня 1992 р. були встановлені дипломатичні відносини, а австрійське консульство в Києві стає – посольством. З квітня 1992 р. у Відні починає функціонувати посольство України. Австрія – єдина країна, яка не зробила формального дипломатичного визнання України, оскільки вважала, що факт членства України в ООН та ряді спеціалізованих організацій свідчить про міжнародне визнання України з боку світового співтовариства [12].

Політичні контакти на вищому рівні були і є однією з найважливіших складових двосторонніх угод. Від їхньо-

го розвитку багато в чому залежить, перш за все, розвиток економічного співробітництва, саме вони покликані стимулювати та регулювати різносторонні взаємини. Саме 1991 – 1999 рр. відзначилися інтенсивністю політичних контактів на вищому рівні

Протягом 1991 – 1999 рр. було підписано 26 двосторонніх угод. 26 вересня 1991 р. Австрійська Республіка, підписала спільне комюніке, встановлюючи з Україною прямі консульські відносини. В цьому документі мова йшла про розвиток всебічного співробітництва в галузі політичних, економічних, торговельних, науково-технічних, культурних і гуманітарних відносин [13]. Згодом було відкрито австрійське генеральне консульство у Києві. На початку лютого 1992 р. керівник політичного відділу міністерства закордонних справ Австрії Е. Сухаріпа зазначав, що австрійська сторона має значний інтерес до розвитку дипломатичних відносин з Україною, про що свідчить встановлення Австрією, однією з перших, консульських відносин з Україною [4, с.90]. Прагнення розвивати політичний діалог відразу ж отримало підтвердження, коли в лютому 1992 р. Україну відвідала представницька делегація на чолі з віце-канцлером Австрії Е. Бусеком. У свою чергу, в квітні і червні 1992 р. до Відня прибували з робочими візитами віце-прем'єр-міністр О. Слєпчєв і прем'єр-міністр України В. Фокін [4, с. 90].

У травні 1993 р. Австрію відвідала українська делегація на чолі з віце-прем'єр-міністром України В. Пинзеніком, яка сприяла підписанню угоди між урядом України та федеральним міністерством фінансів Австрійської Республіки, яка регулювала торговельні відносини між обома державами [12].

В кінці серпня – на початку вересня 1993 р., під час візиту урядової делегації України до Відня, було підписано угоду між Україною та Австрією про двосторонні торговельно-економічні відносини. Угода стала базовим документом у законодавчому регулюванні двосторонніх торговельно-економічних відносин.

7 – 9 листопада 1993 р., під час візиту до Австрії міністра закордонних справ України А. Зленка був підписаний меморандум про подальше застосування двосторонніх угод між Австрією та Україною [4, с. 91].

Таким чином, було започатковано формування законодавчої бази для регулювання двосторонніх міждержавних відносин, яка стала важливою передумовою успішного співробітництва в усіх сферах. Варто зазначити, що більшу ініціативність в плані двосторонніх відносин проявляла австрійська сторона, оскільки саме з її боку надсилалися запрошення на відвідання країни. З українського ж боку брак ініціативи можна пояснити відсутністю зовнішньополітичної доктрини, яка з'явилася тільки 2 липня 1993 р. але, незважаючи на тимчасові труднощі, цим відносинам була притаманна позитивна динаміка.

З часом у розвитку політичних відносин настав певний спад, відчувалася їхня явна стагнація, що значною мірою позначилося і на інших сферах, зокрема, на розбудові договірно-правової бази. Причин відсутності активних відносин було достатньо як з однієї, так і з іншої сторони. Напевно головним було те, що як Україна, так і Австрія вирішували ряд важливих для свого народу проблем внутрішнього і зовнішнього характеру.

Роком активних політико-правових відносин між Україною та Австрійською республікою політики, історики вважають 1995 р., який був пов'язаний зі вступом Австрії до Європейського союзу. Це створило для деяких політиків зручний привід, часто безпідставний, виправдовувати свої дії щодо України необхідністю враховувати інтереси Європейського Союзу. Такі настрої були особливо відчутними у першій половині 1995 р. [12].

Покращенню атмосфери у відносинах між Україною й Австрією сприяв вплив відомих якісних змін у міжнародному становищі нашої держави.

У квітні 1996 р. відбувся офіційний візит прем'єр-міністра України Є. Марчука до Австрії. У ході візиту було проведено ряд зустрічей: з федеральним канцлером Австрії Ф. Враніцьким, головою Національної ради Г. Фішером, федеральним міністром фінансів В. Кліма, віце-канцлером, міністром закордонних справ В. Шюсселем. У травні того ж року відбувся візит в Україну делегації Національної ради Австрійської Республіки на чолі з президентом Г. Фішером, який провів ряд зустрічей з президентом України та іншими високими посадовими особами. Таким чином, якісне покращення двосторонніх контактів на вищому рівні відбулося через значний проміжок часу після встановлення офіційних відносин. Такий стан відносин негативно відбився на всіх сферах співробітництва. Двосторонні контакти на вищому рівні мали виконувати ряд важливих функцій, а саме сприяти активізації співпраці на всіх напрямках, коригувати пріоритети співробітництва, представляти позиції обох сторін щодо широкого спектру питань як внутрішньої, так і зовнішньої політики [12].

1996 р. заклав передумови для суттєвої зміни існуючої ситуації. 28 червня 1996 р. була прийнята Конституція України. Цей рік приніс зміни й у зовнішньополітичному курсі країни. Дослідники відзначали, що саме в 1996 р. була здійснена певна корекція зовнішньополітичного курсу України. Так, президент України Л. Кучма на парламентському зібранні ЄС у червні 1996 р. зазначив, що інтеграція України до Європи є головним завданням та стратегічною ціллю України [11, с. 102]. Ці зміни активізували як зовнішньополітичне життя країни, так і австрійсько-українські відносини зокрема. Нарешті, у листопаді 1996 р. між державами була підписана угода про сприяння та взаємний захист інвестицій. Угода належала до базових угод й мала регулювати двосторонні відносини в одній із найважливіших сфер економічної співпраці – інвестиційній.

Протягом 1997 – 2000 рр. було значно розширено законодавчу базу двосторонніх відносин. Був підписаний меморандум про співробітництво між міністерством юстиції України та федеральним міністерством юстиції Австрії. У ході візиту федерального міністра фінансів Австрії Р. Едлінгера 16 жовтня 1997 р. була прийнята конвенція про уникнення подвійного оподаткування, яка була однією з найважливіших у законодавчій базі, що регулює економічні відносини. Також у листопаді був підписаний меморандум про співробітництво в галузі сільського й лісового господарства [14].

У наступному році спостерігалась тенденція до збільшення співпраці між Австрією й Україною в економічній сфері. Початок широкомасштабного співробітництва в економічній сфері заклала угода про двосторонні торгово-економічні зв'язки від 31 серпня 1993 р. Загалом нормативно-правова база економічного співробітництва налічує 12 угод [7].

В Україні інтереси австрійської економіки представляло Бюро торгового радника Посольства Австрії в Україні, яке було представництвом Палати економіки Австрії. Бюро торгового радника Посольства Австрії в Україні було засновано у січні 1993 р. з метою розвитку й поглиблення торгово-економічних відносин між Австрією й Україною [9].

За період з 1993 по 1998 рр. динаміка розвитку австрійсько-українських торговельно-економічних відносин не тільки істотно зміцнилася, але й почала плідно розвиватися. За цей час обсяг імпорту з України до Австрії збільшився втричі, а обсяг експорту австрійських това-

рів і послуг в Україну збільшився в чотири рази. За час свого існування Бюро торгового радника Посольства Австрії в Україні мало надійну репутацію одного з найбільш активних серед закордонних дипломатичних представництв економічного профілю, які були акредитовані в Україні. Бюро торгового радника сприяло встановленню австрійським бізнесменам і підприємцям ділових контактів не лише з діловими колами м. Києва, але також з діловими колами в різних регіонах України.

На 2000 р. намітився новий підйом торгово-економічного співробітництва між обома країнами, який ознаменував інвестування в економіку. Цей динамічний розвиток знайшов своє продовження і в 2001 р. Обсяг австрійського експорту в Україну за 2001 р. у порівнянні з 2000 р. збільшився на 26,6% і становив 269,3 млн євро, а австрійський імпорт з України збільшився на 16,5% і склав 266,3 млн євро [6].

У 2000 р. в Києві було відкрито бюро австрійської агенції "Österreich Werbung", яке повинне було інформувати українські туристичні агенції і фірми, про дулове партнерство з австрійськими [6].

Важливо підкреслити, що саме в 2000 р. спостерігалася велика зацікавленість австрійських банківських і промислових кіл в інвестиціях в українську економіку і в розвитку більш тісного торгово-економічного співробітництва з Україною.

Австрійський капітал в Україні був представлений досить потужно – це третина усіх прямих іноземних інвестицій. Наприклад, лише в Вінницькій області працювала 6 спільних українсько-австрійських підприємств: ТОВ "Пфанер Бар", ТОВ "Пфанер Агро", ТОВ Жежелівський кар'єр, ТОВ "РТС", СТОВ "Відродження", ТОВ "Гасиб Україна". Зовнішньоторговельний оборот Вінниччини з Австрійською Республікою за січень-листопад 2008 р. склав 20,3 млн дол. США [1].

В Україні успішно здійснюють свою діяльність "Райффайзенбанк Україна" і Банк "Австрія Кредитанштальт Україна". Крім того, Австрія стала поки що єдиною західною державою, що відкрила в Україні мережу супермаркетів компанії Billa. В Києві працюють вже три супермаркети компанії Billa, в Дніпропетровську – два. Наприкінці 2001 р. відкрився один супермаркет Billa в Запоріжжі та два у Харкові [6].

Крім того, важливу роль у розвитку двосторонніх торгово-економічних відносин відіграє авіакомпанія "Австрійські авіалінії", що з'єднує авіалінії Австрії з чотирма українськими містами – Києвом, Харковом, Одесою і Дніпропетровськом. Таке розгалужене авіасполучення суттєво полегшувало контакти австрійських бізнесменів і підприємців з їхніми українськими партнерами.

Одним із напрямків розвитку двосторонніх відносин в економічній сфері було налагодження взаємовигідних партнерських зв'язків між окремими регіонами обох країн. На сьогоднішній день в Україні існують постійні контакти з австрійськими партнерами як на рівні регіонів: Львівська область – Федеральна земля Штирія, Івано-Франківська область – Федеральна земля Тіроль, Чернівецька область – Федеральна земля Каринтія, Закарпатська область – Федеральна земля Бургенланд, так і на рівні міст: Київ – Відень, Саки – Велс та окремих районів: Старокиївський район Києва і 18-й район Відня, Харківський район Києва і м. Велс [5].

Сучасний розвиток австрійсько-українських відносин найбільш виражений в економіці. Про це свідчать заяви австрійських та українських політиків. Так, президент Австрії Х. Фішер на спільній зустрічі з президентом України В. Януковичем заявляв, що Австрія зацікавлена у поглибленні відносин з Україною у сфері економіки [15]. Щодо економічної співпраці також висловився і

міністр економічного розвитку і торгівлі України І. Прасолов в ході дванадцятого засідання українсько-австрійської змішаної комісії з питань торгово-економічних зв'язків: "Українська сторона зацікавлена у подальшому нарощенні обсягів інвестиційного співробітництва, пошуку нових форм кооперації українських та австрійських компаній, реалізації нових проектів в економічній сфері, створення спільних підприємств з виробництва конкурентоздатної продукції та виходу з нею на ринки третіх країн" [16]. Міністр зазначив, що український уряд готовий сприяти налагодженню діалогу з австрійськими бізнесовими колами.

Про інтенсивність торгово-економічного співробітництва між Австрією й Україною свідчить також велика кількість різноманітних імпортованих й експортованих товарів. Наприклад, основними статтями австрійського експорту в Україну є комп'ютерна техніка, телекомунікаційне обладнання, медичні товари і фармацевтичні вироби, транспортні засоби, вироби з металу, офісне устаткування. Головними статтями австрійського імпорту з України є сировина, залізна руда, залізо, сталь, деревина, телекомунікаційне обладнання, одяг, напівфабрикати, товари переробки, автомобілі і машини, одяг, спортивні та інші види товарів.

Отже, на сьогоднішній день Австрія є другим по величині торговим партнером України в Європі.

Ще однією сферою співпраці є культурно-гуманітарне співробітництво між Україною та Австрією.

Договірнор-правову базу культурно-гуманітарного співробітництва складають: меморандум про співробітництво між Міністерством культури і мистецтв і Міністерством освіти України та Федеральним міністерством освіти і культури Республіки Австрія (27 серпня 1997 р.) та протокол про внесення доповнень до згаданого меморандуму щодо наукового співробітництва (17 травня 2000 р.). 21 травня 2004 р. під час офіційного візиту Федерального міністра освіти, науки і культури Республіки Австрія Е. Герера в Україну був підписаний новий меморандум про співробітництво між Міністерством культури і мистецтв України, Міністерством освіти і науки України та Федеральним міністерством освіти, науки і культури Республіки Австрія.

Меморандумом передбачалося співробітництво між музеями та картинними галереями обох сторін, обмін досвідом у галузі міжнародного та національного права з метою захисту культурних цінностей, обмін досвідом у сфері захисту історико-культурних пам'яток, співробітництво експертів з метою законодавчого врегулювання питань у культурній та освітній сферах, розробка проектів та співробітництво з метою збереження пам'яток культури та вивчення архівних матеріалів. Передбачався також обмін інформацією та досвідом з питань законодавства про середню освіту, навчальних планів та розробки навчальних матеріалів, надання підтримки при проведенні структурних реформ у сфері шкільної освіти, надання допомоги у налагодженні міжшкільних контактів, співробітництво при створенні білінгвістичних шкіл, проведення заходів з навчання та підвищення кваліфікації, передусім, для вчителів. Зазначений меморандум завершив свою дію 31 грудня 2009 р.

Плідно розвивається співробітництво між Національною академією наук України та Австрійською академією наук. Нині ці наукові установи співпрацюють в рамках 23 спільних проектів у галузі математики, фізики, інформатики, астрономії, матеріалознавства, енергетики та економіки.

Найбільш широкомасштабними проектами у галузі культури протягом останнього періоду стали Дні куль-

тури України в Австрії (2006 р.) та Дні Відня у Києві, Львові та Чернівцях (2008 р.).

Ціла низка заходів культурно-мистецького спрямування відбувається за активної участі представників української громади Австрії. Серед останніх – Український різдвяний вертеп, урочисте святкування Дня Соборності України, Шевченківське свято, Український бал, виступи мистецьких колективів українських громадських організацій та інші.

17 жовтня 2006 р. був відкритий Культурно-інформаційний центр при Посольстві України в Австрії (КІЦ). Австрійською стороною подібний заклад був відкритий у Львові 29 серпня 1998 р.

У 2007 р. започатковано інтенсивну співпрацю між Віденською Дипломатичною академією та Дипломатичною академією при міністерстві закордонних справ України, яка завершилася підписанням меморандума про співробітництво між цими навчальними закладами.

Загалом науково-освітня взаємодія між вищими навчальними закладами обох країн перебуває на достатньо високому рівні. Підтвердженням цього є численні двосторонні угоди про співробітництво та проекти, які реалізуються спільними зусиллями університетів з обох боків. Так, Інститут філології Київського національного університету ім. Т. Шевченка співпрацює з Інститутами славістики та германістики Віденського університету. Університет м. Клагенфурт має інтенсивні контакти з Харківським національним технічним університетом, Чернівецьким університетом ім. Ю. Федьковича та Житомирським державним університетом ім. І. Франка.

Загалом двостороння співпраця у культурно-гуманітарній сфері має позитивну перспективу розвитку.

Майбутня співпраця з Австрійською Республікою має один важливий для України аспект, а саме, бачення подальшого розвитку інтеграційних процесів у Європі. Хоча у самій Австрійській Республіці існують різні погляди на це розширення Європейського Союзу, позиція офіційного Відня однозначна: Австрійська Республіка підтримує ідею вступу України до ЄС [10, 13, 14, 15].

Ідею приєднання України до європейської спільноти підтримують і австрійські бізнес кола. Дана угода, на думку підприємців, значно сприяє більш ефективній співпраці. При цьому вони зацікавлені інвестувати в банківсько-фінансову та туристичну сфери України, незалежно від того чи буде підписана Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом.

Подальші перспективи розвитку австрійсько-українського співробітництва визначаються поглибленням співпраці у всіх сферах. Зокрема вже на 2015 р. в Україні очікують збільшення інвестицій та започаткування нових проектів. За словами Р. Шенцева (віце-президент австрійської торгової палати), економічні відносини між Австрією та Україною продуктивні. Р. Шенцев відзначив, що: "Економічні відносини чудові. Є величезний потенціал у співпраці. Ми хочемо показати, що є багато можливостей для поглиблення відносин між австрійською та українською економікою" [3].

Підводячи підсумки австрійсько-українського співробітництва, слід відзначити, що відносини розвивалися нерівномірно. Вони були обумовлені як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. Незважаючи на всі негативні моменти, все ж таки, був зроблений значний поступ у розвитку двосторонньої співпраці.

Україна й Австрійська республіка, маючи тісні культурні, історичні та географічні зв'язки, підтримують і розвивають дружні відносини, які створюють необхідне підґрунтя для розвитку торгово-економічних і культурних відносин. Австрія й надалі підтримує політичні контакти з Україною.

Список використаних джерел:

1. Австрійські інвестиції запрацюють в аграрному секторі Вінниччини// myvin. – Режим доступу: <http://www.myvin.com.ua/ru/news/region/2010.html> (дата звернення 18.12.2013).
2. Австрійсько-українські відносини// bmeia. – Режим доступу: <http://www.bmeia.gv.at/ua/posolstvo/kijevi/dvostoronni-vidnosini.html> (дата звернення 20.11.2013).
3. Austrian-Ukrainian Trade Relations Show Development Potential// friedlnews. – Режим доступу: <http://www.friedlnews.com/article/austrian-ukrainian-trade-relations-show-development-potential> (дата звернення 20.12.2013).
4. Верхогляд В. Українсько-австрійські політичні відносини на вищому рівні: через минуле до майбутнього// Етнічна історія народів Європи, К., 2012. – №12 – Системні вимоги: Adobe Reader// history. – Режим доступу: http://www.history.univ.kiev.ua/ethnology/journal/ethnic_history_12/12_22.pdf (дата звернення 12.11.2013).
5. Vienna and Kiev – 20 years of friendly relations// wien. – Режим доступу: <http://www.wien.gv.at/english/politics/international/strategy/events/kiev.html> (дата звернення 17.11.2013).
6. Гессль К. Торгово-економічні відносини між Австрією і Україною// tpp. – Режим доступу: http://www.tpp.lviv.net/zek/Numbers/2002/5-6/s04/info_04.htm (дата звернення 15.11.2013).
7. Діяльність українсько-австрійської змішаної комісії з питань торгівельно-економічних зв'язків// ukrexport. – Режим доступу: http://www.ukrexport.gov.ua/ukr/mk_info/aus/3814.html (дата звернення 15.11.2013).
8. Мартинов А. Ю. Австрія, Австрійська республіка. – Системні вимоги: Adobe Reader// histans. – Режим доступу: <http://histans.com/LiberUA/978-966-02-4859-5/6.pdf> (дата звернення 18.12.2013).
9. Мовчан М. Україна – Австрія: 10 років успішних дипломатичних відносин // Нова політика, 2001. – № 6. – С. 34.
10. Österreichisch-ukrainische Beziehungen// austria-ukraine. – Режим доступу: <http://austria-ukraine.info/?p=214> (дата звернення 18.12.2013).
11. Рудич Ф. Україна – Австрія. Рівень парламентаризму, соціального партнерства, демократії // Віче. – 1996. – № 3. – С. 102-119.
12. Семенко В. Українсько-австрійські двосторонні відносини протягом 1991-1996 рр.// Буковинський журнал, Чернівці, 2013. – №1// bukjournal. – Режим доступу: <http://www.bukjournal.com/vitalij-semenko-ukrajinsko-avstrijski-dvostoronni-vidnosyny-protayahom-1991-1996-rr/> (дата звернення 12.11.2013).
13. Спільне комюніке про встановлення консульських відносин між Україною і Австрійською Республікою [26 вересня 1991] : [Текст]// ligazakon. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU91001U.html (дата звернення 13.11.2013).
14. Турів М. В. Українсько-австрійське торговельно-економічне співробітництво: передумови, сучасний стан та перспективи розвитку. – Системні вимоги: Adobe Reader// archive. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/Portal/Soc_gum/Gileya/2012_59/Gileya59/P5_doc.pdf (дата звернення 12.11.2013).
15. Х. Фішер: Австрія зацікавлена у поглибленні економічних відносин з Україною//Політика// rbc. – Режим доступу: <http://www.rbc.ua/ukr/top/show/h-fisher-avstriya-zainteresovana-v-uglublenii-ekonomicheskikh-22092010194200> (дата звернення 17.11.2013).
16. Україна відкрита для діалогу з австрійським бізнесом, – І.Прасолов// kmu. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=246811673&cat_id=244277212 (дата звернення 17.11.2013).
17. Українсько-австрійські переговори// 1tv. – Режим доступу: <http://1tv.com.ua/ru/news/2013/11/21/49384> (дата звернення 20.11.2013).
18. Juschtschenko zu Besuch in Österreich// gasanbieterschleswig. – Режим доступу: <http://www.gasanbieterschleswig-holstein.de/oesterreich-ukraine-gas.html> (дата звернення 20.11.2013).

Надійшла до редколегії 05.09.13

Н. Папенко, канд. ист. наук, доц.,
О. Лихачева, студ. магистратуры
КНУ имени Тараса Шевченко, Киев

АВСТРИЙСКО-УКРАИНСКИЕ ОТНОШЕНИЯ: ИСТОРИЧЕСКИЙ ОБЗОР

В статье проанализированы предпосылки, современное состояние и перспективы развития австрийско-украинских отношений. Рассмотрена нормативно-правовая база и исследованы основные аспекты отношений.
Ключевые слова: Австрия, Украина, сотрудничество, отношения.

N. Papenko, Ph.D. in History, Associate Prof.,
O. Lihachova, Master Stud.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

AUSTRIAN-UKRAINIAN RELATIONS: A HISTORICAL REVIEW

The article analyzes the prerequisites, current state and prospects of the austrian-ukrainian relations. It was considered the regulatory framework and investigate the main aspects of the relationship.
Keywords: Austria, Ukraine, cooperation, relationship.

УДК : 94(438+4)“191/193”:341.215.4-054.72

А. Шваб, канд. іст. наук, доц.
СНУ імені Лесі Українки, Луцьк

**МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ ВРЕГУЛЮВАННЯ ЕМІГРАЦІЇ З ПОЛЬЩІ
ДО ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД**

У статті висвітлено засади еміграційної політики Другої Речі Посполитої щодо європейських країн. Проаналізовано міжнародно-правову діяльність польської влади із врегулювання питань континентальної еміграції та укладені нею міжнародні еміграційні угоди.

Ключові слова : еміграційні міждержавні угоди, еміграційна політика Польщі, міжнародно-правове врегулювання еміграції з Польщі.

Постановка наукової проблеми та її значення. У державній політиці міжвоєнної Польщі врегулювання питань еміграції займає особливе місце. За відсутності можливостей швидких соціально-економічних змін, польська влада розглядала її як важливий засіб розв'язання питань зайнятості населення, його матеріального забезпечення та соціальної стабільності. Пошук сталих зовнішніх ринків праці, забезпечення соціальних прав своїх співвітчизників за кордоном, регулювання через працевлаштування за кордоном соціальних та політичних процесів різних регіонів набуло у Другій Речі Посполитій системного характеру.

Дослідження діяльності польської влади із міжнародно-правового врегулювання питань еміграції має важ-

ливе значення не лише через відсутність такого роду робіт в українській історіографії, а й з огляду на важливість поширення досвіду еміграційної політики Польщі в Україні, яка останнім часом активно долучилася до глобального ринку праці.

Аналіз досліджень даної теми. У сучасній українській історичній науці підняті у статті питання комплексно не досліджувалися. Виключенням є лише наукові розвідки С. Качараби, у яких автор висвітлюючи причини еміграції із західноукраїнських земель одним із чинників останніх розглядає й еміграційну політику та умови еміграції до різних країн.

Значно ґрунтовніше ця тема висвітлена польськими дослідниками.

Важливим джерелом для дослідження даної теми є публікації державних чиновників та теоретиків польської міжвоєнної еміграційної політики: Ю. Околовича, А. Зарихти, М. Шавлецького, Ю. Влодека, З. Людкевича, М. Красноцького, М. Панкевича, С. Юркевича та ін.

Цінний аналіз польської еміграційної політики містять роботи авторитетних польських істориків Е. Колодзєя, Г. Яновської, А. Пачковського, А. Пільха, П. Крашевського, Я. Красуцького та ін.

Мета і завдання статті полягають у дослідженні діяльності польської влади із міжнародно-правового врегулювання питань еміграції із європейськими країнами; аналізі укладених Польщею із європейськими країнами еміграційних угод; висвітленні позиції імміграційних країн щодо польських емігрантів; відстеженні механізмів регулювання еміграційних процесів.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Масовий еміграційний рух кінця XIX – поч. XX ст. з територій новоутвореної польської держави активно поновився після закінчення Першої світової війни. Великі сподівання на швидку ефективну організацію економіки молодого держави зіткнулися із жорсткими реаліями та труднощами становлення основ державного життя. В умовах економічної скрути суспільство вдалося до перевіреного способу розв'язання економічних труднощів шляхом еміграції до уже сформованих напередодні війни імміграційних ринків. Польська влада, усвідомлюючи безвихідь, почала цьому активно сприяти та скеровувати стихійний рух в контрольоване русло.

Засади польської еміграційної політики, які втілювалися в життя впродовж міжвоєнного періоду, яскраво окреслив теоретик та організатор польської еміграційної політики Юзеф Околович. Розмірковуючи над завданнями польської держави в питаннях еміграції він писав: "Польська еміграційна політика має полягати на прагненні завжди зводити еміграційний рух до нормальних меж продиктованих необхідністю, яка його спричиняє, аби приносити для країни якнайменше страт і як найбільше користі...

...Пошук нових еміграційних ринків має здійснюватися польською владою з огляду на економічні і політичні інтереси. ...Попри властиві розбіжності інтересів країн, при укладанні економічних угод польська сторона повинна домагатися: недопущення жодних обмежень для своїх громадян з огляду на їх польське походження; трактування їх прав на рівні із іммігрантами із найбільш промислово розвинутих країн; забезпечення свободи переміщення та працевлаштування; свободу діяльності польських опікунських установ та товариств; визнання дорожніх посвідчень особистості, виданих польською владою; співпраці у боротьбі із торгівлею живим товаром [19, с. 8 – 9, 17].

В перші повоєнні роки, в силу геополітичних та економічних змін, найбільш привабливою із європейських імміграційних країн для Польщі була Франція. Спочатку французьке керівництво зволікало із офіційними перемовинами із Польщею щодо можливостей еміграції. Французи сподівалися, що їм вдасться відбудувати країну залучаючи німецьких військовополонених та за рахунок коштів отриманих від військових репарацій. Побожувалися напливу дешевої польської робочої сили і французькі робітники. Проте, коли стало зрозуміло, що використати німецьких військовополонених не вдасться, французька сторона розпочала активну підготовку польсько-французької еміграційної угоди. Прискорило цей процес підписання 28 червня 1919 р. Версальського договору, який передбачав швидке звільнення німецьких військовополонених.

Підготовка тексту еміграційної угоди виявила розбіжності у підходах сторін. Так, представлений Францією

проект конвенції не передбачав польським робітникам французьких страхових виплат та надавав французьким рекрутаційним місіям в Польщі майже повну незалежність від польської влади. Під впливом робітничих організацій цей проект конвенції був відхилений польським урядом. 25 серпня 1919 р. французькій делегації, яка перебувала у Варшаві, було представлено польський проект конвенції [17, с. 77].

Остаточне узгодження тексту та підписання польсько-французької "Конвенції у справах еміграції та імміграції" відбулося 3 вересня 1919 р. Текст конвенції став результатом компромісу й значних поступок з польської сторони, вмотивованих прагненням найшвидшого розв'язання питання безробіття та послаблення соціальної напруги в містах. В серпні – вересні 1919 р. в країні пройшла хвиля робітничих страйків, зокрема в Заглембю Домбровським і в Лодзі, а також розпочалися приготування до жовтневого селянського страйку. Міністерство закордонних справ Польщі 26 серпня 1919 р., готуючи подання про підписання конвенції з Францією зізнавалося, що еміграція є великим злом і належить до політично дратівливих питань, оскільки робітничі партії та організації вимагали від влади створити належні економічні умови в країні та вгамувати масову еміграцію [17, с. 78]. З огляду на соціальну напругу польська й французька сторона вирішили, що конвенція вводилася в дію з моменту підписання, до ратифікації в парламентах двох країн.

Франція передбачила за собою право контролю над виконанням положень конвенції, а також спеціальні привілеї для своїх рекрутаційних місій в Польщі. Поза увагою залишилися такі важливі питання, як адміністративне видворення польських громадян із Франції, створення профспілок, польського шкільництва, тощо. Конвенція порушувала питання страхування від нещасних випадків на виробництві, натомість справа пенсійного забезпечення було врегульована пізніше в умові "Про допомогу і суспільну опіку" від 14 жовтня 1920 р. Пенсію й соціальне страхування мали право отримати лише ті польські робітники, які відпрацювали у Франції щонайменше 15 років [16, с. 61].

Попри недоліки, слід відзначити, що польсько-французька еміграційна конвенція була першим польським міждержавним документом, в якому закладалися засади рівності охорони праці в еміграційній і імміграційній країнах; положення найбільшого привілеювання для громадян обох країн, а також обмеження свободи міграції лише у випадку погіршення умов на ринку праці. Попри те, що угода передбачала індивідуальну рекрутацію, основний акцент здійснювався на колективний відбір бажаних та відповідні повноваження французьких місій. Колективний відбір для французької влади був значно вигіднішим, оскільки давав можливість скеровувати бажаних за дешевшу плату до найбільш знищених війною місць [12].

Запроваджена угода надавала польській владі гнучкий інструмент контролю над здійсненням відбору за робітчан через Державні управління посередництва праці, що дозволяло вгамувати стихійність цього руху та впливати на соціально-економічне становище окремих регіонів. На думку відомого українського дослідника професора Степана Качараби це також надавало можливість польській владі контролювати національний склад емігрантів [1, с. 319].

Загалом конвенція передбачала: колективне контролювання робітників за кошти підприємств іншої країни при дотриманні положень цієї конвенції; робітники-іммігранти мали отримувати таку ж винагороду за працю, як і місцеві робітники тієї ж категорії; не вимагалось жодних спеціальних дозволів від робітників, або їхніх родин, які виїжджали індивідуально з однієї країни до

іншої з метою пошуку праці; влада кожної із країн забезпечувала опіку над робітниками і стежила за дотриманням щодо них діючого на її території законодавства; уряд країни роботодавців залишав за собою право визначати місцевості, до яких скеровуватимуться робітники; за взаємною згодою урядів обох країн встановлювалася кількість і категорії робітників, котрі підлягали колективному набору до праці; контрагуванням робітників у Польщі займалися Державні управління посередництва праці і опіки над емігрантами, а у Франції – Державні управління посередництва праці; законтраговані перед виїздом підлягали кваліфікації офіційною місією уряду, на території якого будуть працевлаштовані [12].

З часом було підписано додаткові умови, проте вони суттєво не вплинули на поліпшення становища поляків у Франції і польський уряд став ініціювати перегляд конвенції від 3 вересня 1919 р. МЗС навесні 1923 р. було підготовлено пропозиції, щодо прирівнення польських робітників із французькими в питаннях оплати праці і соціального захисту. Пропонувалося зменшити повноваження французьких місій в Польщі та організувати мережу польських шкіл і мовних курсів у Франції, а також розширити дії конвенції на територію Ельзасу і Лотарингії. Проте, французький уряд не поспішав переглядати досягнуті домовленості. Переговори розпочалися 25 березня 1924 р. в Парижі і закінчилися підписанням 17 квітня 1924 р. порозуміння, яке врегульовувало окремі спірні питання. Французька сторона погодилася не висилати польських робітників, які зірвали контракти з вини працедавця. Польські чиновники у якості спостерігачів могли бути присутні під час відбору претендентів французькими місіями. Франція також зобов'язувалася надати можливості шкільного навчання дітям іммігрантів та задіяти більше імміграційних інспекторів із знанням польської мови. Згідно досягнутих домовленостей функції французької місії в Познані переходили до відділення Еміграційного управління Польщі. Французькі роботодавці брали на себе зобов'язувалися утримувати мовні курси [17, с. 101].

Для вирішення поточних питань 3 лютого 1925 р. було створено польсько-французьку Дорадчу комісію, яка збиралася не менше ніж раз на рік, або у разі потреби, за вимогою однієї із сторін. Засідання цієї комісії проходили по чергову у Варшаві або Парижі. До компетенції її належало встановлення щорічного контингенту робітників і визначення територій Польщі звідки здійснювався відбір бажаючих до праці, а також райони Франції куди скеровувались польські заробітчани [7, с. 3].

Окремі положення конвенції були уточнені протоколом польсько-французьких переговорів підписаного у Парижі 13 лютого 1925 р. Зокрема, якщо робітник, котрий після приїзду до Франції виявлявся хворим, до місця роботи не направлявся, якщо ж стан його здоров'я через деякий час йому не дозволяв працювати, то він підлягав репатріації. Польське консульство за місцем перебування іммігранта надавало йому безкоштовну візу і кошти на залізничний квиток для повернення на батьківщину [23, с. 125].

30 грудня 1925 р. між Польщею та Францією було підписано консульську конвенцію. Згідно із нею, консульські установи обох держав, окрім регламентованих угодою функцій, зобов'язувалися стежити за дотриманням еміграційних угод, організовувати опіку над громадянами своїх країн, вимагати відшкодувань за нещасні випадки на виробництві, видавати паспорти, відкривати візи тощо. На території Франції польські консульські представництва створювалися в Парижі, Бордо, Гаврі, Лілі, Люні, Марселі, Ніцці, Страсбурзі [18].

Окремим польсько-французьким документом було врегульовано умови праці шахтарів. "Конвенцію про соціальне страхування шахтарів" укладено 29 грудня

1929 р. та ратифіковано у 1934 р. [15]. Вона поширювалася на всіх робітників, котрі працювали у гірничодобувній промисловості й гарантувала їм пенсійне забезпечення у випадку старості, каліцтва, тощо. Цей документ не стосувався працівників зайнятих у промисловості, сільському господарстві та шахтарів, які раніше працювали у Німеччині а також тих, хто мав перерваний стаж роботи [1, с. 319].

У 1935 р. Міністерство праці і суспільної опіки Польщі підготувало проект "Генеральної конвенції про соціальне страхування", яка охоплювала не лише шахтарів, а й робітників усіх інших категорій. Проте до початку Другої світової війни вона не була підписана [16, с. 67].

Регулюванням міграційних процесів з французької сторони займалося Міністерство праці та Міністерство сільського господарства. На території Польщі працював спеціальний орган – Французька місія працевлаштування (Missions Francaises de la Main d'Oeuvre), яка тісно співпрацювала з різними об'єднаннями французьких роботодавців, зокрема, Центральним комітетом кам'яноугільних шахт, Центральним об'єднанням спілок роботодавців спустошеного округу, Комітетом ливарників і залізничних шахт Сходу, Центральною конференцією сільськогосподарських спілок, Спілкою цукровиробників [23, с. 91]. У 1924 р. французькими роботодавцями було утворено акціонерну спілку – Центральне імміграційне товариство (ЦІТ), яке невдовзі перебало на себе функції відбору бажаючих, виробничої селекції і перевезення емігрантів [9].

З польського боку за організацію еміграції відповідало Міністерство праці і суспільної опіки, репрезентоване Еміграційним управлінням і Департаментом посередництва праці, а після їх ліквідації у 1932–1933 рр. Міністерство закордонних справ [3, с. 1].

Із середини 1922 р. зацікавлення в еміграції польських сезонних робітників виявила Бельгія до якої польські заробітчани потрапляли нелегально із Франції. До польської влади звернулися представники бельгійських виробничих підприємств з пропозицією спрямувати до країни велику групу робітників, здебільшого для праці в гірництві. Еміграційне управління Польщі, у відповідь, запропонувало виробити міждержавну угоду, або еміграційну конвенцію, як було у випадку із Францією.

Підписаний 30 грудня 1922 р. торгівельний договір між Польщею та Бельгією і Люксембургом передбачав, що в питаннях опіки над емігрантами буде застосовано принцип взаємності. Проте, у зв'язку із тим, що невелика група бельгійських громадян, здебільшого висококваліфікованих спеціалістів та інженерів були у значно вигіднішій ситуації ніж некваліфіковані робітники з Польщі, знайти принципу взаємності не вдалося. Бельгійці не погоджувалися зі свого боку із надмірами польської сторони скерувати свою заокеанську еміграцію виключно через Гданськ та вимагали привілеїв для своєї спілки "Red Star Line". В 1923 р. польська влада дозволила перевезення своїх емігрантів через порт в Антверпені [17, с. 104].

На весні 1924 р. у Бельгії вже працювало близько 4 500 польських робітників, які нелегально прибули сюди з Франції і Німеччини. Більшість робітників, особливо з Вестфалії, не мали права забрати до Бельгії свої родини. Не дивлячись на те, що бельгійське законодавство не передбачало жодних спеціальних обмежень для чужоземців, неврегульований статус польських робітників, брак паспортів тощо, ускладнювали їх становище. В лютому 1925 р. польська влада повторно звернулася до бельгійського уряду з пропозицією укладання міждержавної еміграційної угоди, проте знову зіткнулася із зволіканнями [17, с. 105].

Погоджуючись на рекрутацію своїх робітників до бельгійських копалень, польська влада надалі вишуку-

увала можливість дипломатичними засобами схилити уряд цієї країни до підписання офіційної угоди. На весні 1929 р. Еміграційне управління стверджувало, що в Бельгії існує настільки великий запит на польських робітників, що деякі фірми проводять на території Польщі самовільний набір бажаючих. Міністерство закордонних справ намагалося досягнути домовленостей щодо підписання еміграційної конвенції із Бельгією ще й тому, щоб отримати додаткові аргументи для перегляду умов польсько-французької конвенції 1919 р. [4].

На весні 1930 р. ситуація довкола польсько-бельгійського порозуміння змінилася. В Польщі значно зросло безробіття і спроби стримувати нелегальну еміграцію до Бельгії допоки не буде досягнуто офіційних домовленостей були недоречними. З кінця 1930 р. певний ріст безробіття розпочався в Бельгії, й хоча воно не торкнулося польських гірників, все ж утруднило можливість знайти роботу нелегально [5, с. 1-7]. Досягнути часткових домовленостей вдалося 7 листопада 1931 р. підписанням польсько-бельгійської конвенції про страхування шахтарів, проте вона так і не була ратифікована Бельгією. Поза домовленостями залишилися питання пенсійного забезпечення польських емігрантів з Вестфалії та Надренії [21, с. 457 – 460].

Із поліпшенням економічної кон'юнктури в Бельгії попит на додаткові робочі руки зріс. 1937 р. бельгійські підприємства знову звернулися до польської влади з пропозицією постачання значної кількості гірників. До вересня 1937 р. бельгійська рекрутаційна місія лише в Хшанові завербувала кілька тисяч бажаючих. Це дало підстави польській стороні відновити ініціативу, щодо підписання еміграційної угоди, проте бельгійці знову відмовили. Попри заборону колективного відбору бельгійські підприємці розпочали приймати польських робітників на індивідуальні контракти [8, с. 85]. У зв'язку із зменшенням запиту на робітників, через чергове погіршення економічного становища в Бельгії, польська влада на це погодилася. Індивідуальні угоди не передбачали компенсацій за переїзд та не давали жодної юридичної підстави для дотримання прав емігрантів [22].

Попри повоєнну політичну кон'юнктуру для Польщі досить гостро стояло питання врегулювання міграційного руху з Німеччиною, одного із найбільших польських довоєнних еміграційних ринків в Європі. Польська повоєнна нелегальна заробітчанська еміграція до цієї країни за обсягами майже рівнялася із чисельністю легальних переселенців до Франції.

Тимчасову польсько-німецьку угоду в справі еміграції було підписано 12 січня 1926 р. в Берліні. Згідно із нею Польща погоджувалася на видачу еміграційних паспортів заздалегідь визначеному контингенту сезонних робітників. Німеччина, в свою чергу, зобов'язувалася зменшити кількість репатріантів і повертати їх до Польщі поетапно. Організацією сезонної еміграції з цього часу мали займатися від Польщі – Державні управління посередництва праці, а від Німеччини – Німецьке центральне робітниче управління [1, с. 329].

9 грудня 1926 р. було підписано чергову тимчасову польсько-німецьку угоду на 1927 р. Цією угодою передбачалося, що для організації еміграції Німецьке центральне робітниче управління за порозумінням із польською стороною має надати трудові угоди відповідним Державним управлінням посередництва праці. Робітники, котрі отримали персональні запрошення від роботодавців, не підлягали колективній рекрутації, контракти і еміграційні паспорти надавалися для них польською стороною. Еміграційні паспорти видавалися безкоштовно, та не підлягали візуванню німецькими консульствами.

Вартість переїзду через німецьку територію та витрати на харчування відшкодовували роботодавці. Німецька сторона оплачувала польському уряду 1,20 ма-

рки за кожного робітника. Колективні перевезення до німецьких прикордонних станцій супроводжували представники Еміграційного управління.

Угода обумовлювала і питання рееміграції з Німеччини польських громадян. Впродовж зимового періоду 1926–1927 рр. до Польщі мали повернутися 8 000 робітників, які постійно проживали в Німеччині до 1925 р. Німецький уряд, натомість, зобов'язував роботодавців і надалі працевлаштовувати польських заробітчан, які прибули до Німеччини до 1 січня 1919 р., а також одружених із німецькими громадянами, багатодітних тощо.

Німецькою стороною гарантувалося забезпечення польським робітникам страхування від нещасних випадків на рівних із власними громадянами умовах, а також звільнення від відрахувань до фонду опіки над безробітними [18, с. 123 – 126].

"Технічна угода" цього договору, датована також 9 січня 1926 р., регламентувала технічні питання. Нею передбачалося, що в другій половині грудня кожного року Німецьке центральне робітниче управління повідомлятиме польське Еміграційне управління про орієнтовну кількість запитів в Німеччині на польських робітників, їх стать та вік у наступному році. Еміграційне управління в порозумінні із МПІСО, надавало німецькому представнику перелік повітів та кількості осіб у кожному, звідки здійснюватиметься набір. Оголошення про рекрутацію у визначених повітах здійснювалося управліннями посередництва праці через пресу. Збірні пункти для сезонних робітників до Німеччини знаходилися у Мисловіцах, Освенцімі, Одербургу і Ратиборі [2, с. 15 – 17].

Остаточні широкомаштабні домовленості між Польщею та Німеччиною були викладені у "Конвенції у справах польських сільськогосподарських робітників" підписаній 24 листопада 1927 р. у Варшаві. З польського боку її підписав директор Еміграційного управління С. Гавронський, а німецької – посол у Варшаві Ульріх Раушер. Вона складалася із 26 статей, які значною мірою повторювали положення попередніх угод. Конвенція передбачала, що Польська еміграція до Німеччини повинна мати лише сезонний характер. Повернення громадян Польщі, які прибули до Німеччини між 1 січня 1919 р. і 31 грудня 1925 р. і працювали там постійно, мало здійснюватися поетапно в період від 1927 р. до 1939 р. Польські сільськогосподарські робітники прирівнювалися до німецьких в галузі охорони праці, соціальної опіки, умов та оплати праці, вільного утворення професійних спілок [14].

Попередньо сформовані міграційні традиції відкрили перед польськими еміграційними службами перспективи міждержавного врегулювання еміграції з Данією. У травні 1920 р. між Еміграційним управлінням з польського боку та Союзом данських сільськогосподарських роботодавців було підписано угоду про сезонну еміграцію [6, с. 104-113]. Доповненням до угоди став торговельний договір між Польщею і Данією підписаний у Варшаві 23 березня 1924 р. Згідно із ним, польським сезонним робітникам було надано значні переваги щодо працевлаштування на сільськогосподарській роботі [13]. 15 березня 1928 р. було підписано нове порозуміння між Польщею і Данією, щодо сезонних робітників, яке відрізнялося від попереднього насамперед вдосконаленням механізмом відбору робітників. Згідно із ним, данські представники могли набирати робітників тільки із контингенту дозволеного місцевими органами влади. Під час подорожі до місця роботи їх супроводжував представник Еміграційного управління. Перевага надавалася тим бажаючим, які уже працювали в Данії [10, с.3].

Ще однією європейською країною, з якою Польща намагалася офіційно унормувати еміграційний рух, була Австрія. Офіційні переговори розпочалися наприкінці 1920 р. і закінчилися підписанням 24 червня 1921 р. у

Кракові угоди щодо сезонних робітників [20, с. 51]. Проте, через несприятливі умови праці та мізерне число бажаючих, ця угода не відіграла важливої ролі у врегулюванні напрямків та характеру польського еміграційного руху.

Останнім європейським напрямком, який відкрився для польських сезонних емігрантів перед Другою світовою війною були Латвія і Естонія. Офіційні переговори з Латвією розпочалися взимку 1938 р. Міністерство закордонних справ, побуючись асиміляційних впливів і соціальної радикалізації, головний акцент робило на отримання від Латвії дозволу на збільшення культурно-освітньої і церковної опіки своїх сезонних робітників. Польська сторона також передбачила заборону на в'їзд до Латвії литовців. Узгоджена "Угода між Польською та Латвійською республіками в справі польських сезонних сільськогосподарських робітників та інших" була підписана 29 жовтня 1938 р. Угода гарантувала зрівняння польських робітників із латвійськими в питаннях охорони праці, лікарської допомоги, арбітражу, судів, тощо. Визначено також умови грошових переказів емігрантів до Польщі. Текст угоди був ратифікований парламентами двох країн [17, с. 233].

В пошуках еміграційних можливостей для промислових робітників польська влада звернула увагу на Естонію. Після попередніх узгоджень між Міністерством соціальної опіки Польщі та Естонською сільськогосподарською палатою, не дивлячись на погані умови праці, у червні 1937 р. було укладено відомчу угоду, яка передбачала працевлаштування в сільському господарстві 700 польських робітників. Задоволена рівнем роботи естонська влада оголосила про намір запросити у 1938 р. 4 000 осіб, проте МЗС Польщі відмовило, вимагаючи укладання повноцінної еміграційної угоди, яка б гарантувала права не лише сільськогосподарським робітникам, а й зайнятим у промисловості і особливо в гірництві. Восени 1938 р. у Таллінні розпочалися польсько-естонські переговори, результатом яких стало підписання 22 листопада 1938 р. "Угоди між Польщею та Естонською республікою у справі польських робітників" [1, с. 336]. Угода разом із додатковим порозумінням та кінцевим таємним протоколом мали регулювати побут, умови праці, соціальні гарантії сільськогосподарських робітників. Естонська сторона обіцяла поширити досягнуті домовленості й на промислових робітників. Проте, зрівняння польських робітників із естонськими не мало великого значення, оскільки, соціальне законодавство цієї країни не охоплювало сільськогосподарських робітників задіяних у невеликих господарствах [17, с. 235]. Процес ратифікації цієї угоди та перспективи освоєння естонського ринку праці для Польщі був перерваний Другою світовою війною. Суттєвого впливу на загальну картину польського еміграційного руху вона не мала. [16, с. 134].

Варто, проте, відзначити, що відкриття додаткових сезонних ринків праці в Європі таких, як Латвія і Естонія для безробітних польських робітників, мало надзвичайно важливе політичне значення для польського уряду, поставленого фактом високої сезонної еміграції до Німеччини в умови політичного тиску з погрозами закриття цього ринку для поляків.

Дипломатична активність щодо укладання міжнародних еміграційних угод польської влади впродовж всього міжвоєнного періоду добре відтворює цілі еміграційної політики. З одного боку, Польща вела активні переговори щодо укладення договорів із країнами, які мали першочергову вагу для польської сезонної еміграції. Слід визнати, що із всіма Європейськими країнами (окрім Бельгії), куди була скерована найбільша кількість польських сезонних робітників, їй це вдалося зробити. З іншого, – здійснювалися спроби пошуків нових перспективних ринків, які часто розглядалися як альтернативні в моменти загострення дипломатичних протиріч, або погіршення економічної кон'юнктури.

Список використаних джерел:

1. Качараба С. П. Еміграція з Західної України 1919 – 1939 / С. П. Качараба. – Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2003. – 416 с.
2. Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 422. – Оп. 1. – Спр. 371.
3. Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Ministerstwo Spraw Zagranicznych (ffani AAN, MSZ). – Sygn. 9840. – Międzynarodowe Towarzystwo Osadnicze S.A. w Warszawie.
4. AAN, MSZ. – Sygn. 9629 – Pismo Urzędu Emigracyjnego z 30. IV. 1929 r.
5. AAN, MSZ. – Sygn. 9631. – Raporty Konsulatu RP w Brukseli z 1931 r.
6. AAN, MSZ. – Sygn. 9649. – Sprawy Emigracyjne.
7. AAN, MSZ. – Sygn. 9659. – Promemoria w sprawie I i II Komisji doradczej polsko-francuskiej.
8. AAN, MSZ. – Sygn. 9895. – Protokół z posiedzenia Międzyministerialnej Komisji Emigracyjnej odbytego w dniu 22 III 1937 r. w MSZ.
9. Biuletyn Urzędu Emigracyjnego w Sprawach Migracji i Osadnictwa. – 31. I. 1925.
10. Biuletyn Urzędu Emigracyjnego w Sprawach Migracji i Osadnictwa. – 1928. – Nr. 5.
11. Biuletyn Urzędu Emigracyjnego w Sprawach Migracji i Osadnictwa. – 1928. – Nr. 18.
12. Dziennik Ustaw RP. – 1920. – №41. – Poz. 246.
13. Dziennik Ustaw RP. – 1924. – №74. – Poz. 736.
14. Dziennik Ustaw RP. – 1929. – №44. – Poz. 366.
15. Dziennik Ustaw RP. – 1934. – №72. – Poz. 690.
16. Janowska H. Emigracja zarobkowa z Polski 1918–1939 / H. Janowska. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1981. – 340 s.
17. Kołodziej E. Wychodnictwo zarobkowe z Polski 1918–1939 / E. Kołodziej. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1982. – 291 s.
18. Kulczycki L. Prowizoryczna umowa Polsko-Niemiecka w sprawie emigracji. // Przegląd Polityczny. – Warszawa, 1927. – Zsz. 3-4.
19. Okołowicz J. Zadania polskiej polityki emigracyjnej / Okołowicz J. – Warszawa: Nakładem wydziału Rejestracji strąt wojennych przy Radzie Głównej Opiekuńczej, 1918. – 28 s.
20. Praca i Opieka Społeczna. – 1921 r. – Zsz. 1.
21. Praca i Opieka Społeczna. – 1931. – Zsz. 4.
22. Robotnik. – 1938. – №11.
23. Rozwadowski J. Emigracja Polska we Francji: europejski ruch wychodzący / Rozwadowski J. – Lille, 1927. – 304 s.

Надійшла до редколегії 05.09.13

A. Шваб, канд. ист. наук, доц.
ВНУ имени Леси Украинки, Луцк

МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ЭМИГРАЦИИ ИЗ ПОЛЬШИ В ЕВРОПЕЙСКИЕ СТРАНЫ В МЕЖВОЕННЫЙ ПЕРИОД

В статье освещены принципы эмиграционной политики Второй Речи Посполитой в отношении европейских стран. Проанализированы международно-правовая деятельность польских властей по урегулированию вопросов континентальной эмиграции и заключенные ими международные эмиграционные соглашения.

Ключевые слова: эмиграционные межгосударственные соглашения, эмиграционная политика Польши, международно-правовое регулирование эмиграции из Польши.

A. Shvab, Ph.D in History, Associate Prof.
Lesya Ukrainka Eastern European National University, Lutsk

INTERNATIONAL LEGAL REGULATION OF THE EMIGRATION FROM POLAND TO EUROPEAN COUNTRIES IN THE PRE-WAR PERIOD

Principles of the Second Commonwealth of Poland emigration policy concerning European countries are found out in the article. It is analyzed the international legal activity of the Polish authority within continental emigration regulation and concluded international emigration agreement matter.

Keywords: emigration international agreements, emigration policy of Poland, international legal regulation of the emigration from Poland.

Наукове видання

ВІСНИК КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуск 5(118)

Друкується за авторською редакцією

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 7,0. Наклад 300. Зам. № 213-6891.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № 1 5.
Підписано до друку 25.02.14

Видавець і виготовлювач
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 3222; (38044) 239 3172; тел./факс (38044) 239 3128
e-mail: vpc@univ.kiev.ua
<http://vpc.univ.kiev.ua>
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02